

DICȚIONAR DE FILOSOFIE

EDITURA POLITICĂ

BUCUREȘTI 1978

AUTORI

Pavel APOSTOL, Ion BANU, Adela BECLEANU IANCU, Petru BERAR, Petre BIELTZ, Alexandru BOBOC, Constantin BORGEANU, Mareei BREAZU, Silviu BRUCAN, Gheorghe CAZAN, Octavian CHEȚAN, Constantin C OSMAN, Petre CREȚI A, Miron ENOEL, Gheorghe FISCHER, Nicolae GOGONEAȚĂ, Ludwig GRENBERG, Călina MARE, Z. ORNEA, Radu PANTAZI, Iile PÂRVU, Cornel POPA, Vasile POPESCU, Victor SĂHLEANU, Radu SOMMER, Alexandru TANASE, Radu TOMOIAGA, Ovidiu TRĂSNEA, Ion TUDOSESCU, Alexandru VALENTIN, Gheorghe VLĂDUȚESCU

Coordonare științifică: Octavian CHEȚAN, Radu SOMMER
Revizie științifică generală: Ion TUDOSESCU

Coordonare lexicografică: Valeriu ȘUTEU

Redactor responsabil de carte: Adela BECLEANU IANCU

Coperta, supracoperta și prezentarea artistică: Constantin NIȚULESCU Tehnoredactor: Florlan SĂPUNĂRESCU

PREFAȚĂ

Dicționarul de filosofie a fost elaborat de către un colectiv de cadre didactice universitare și de cercetători științifici din domeniile de specialitate, prin revizuirea și îmbunătățirea substanțială a ultimei ediții a *Micului dicționar filosofic* (1973). Volumul de față cuprinde peste 2 200 de termeni, deci cu 1.000 de termeni mai mulți decât *Micul dicționar filosofic*.

Prima ediție a *Dicționarului de filosofie* cuprinde și un important număr de expresii și locuțiuni devenite clasice, în special din limba latină, care le cumulează pe cele mai multe dintre acestea.

Majoritatea articolelor noi privesc fondul principal d «noțiuni proprii materialismului dialectic și istoric, precum și pe cele din patrimoniul istoriei filosofiei universale. Sunt prezente curente, școlile, orientările, personalitățile reprezentative din istoria gândirii filosofice universale și românești, precum și problematica celor mai noi dezbateri filosofice, în lumina stadiului atins de cercetarea

teoretică. Un important număr de articole tratează despre curente, școli etc. din gândirea filosofică contemporană, dicționarul fiind în mare măsură orientat spre prezent, precum și noțiuni, concepte apărute ca o consecință a progresului impetuos al științelor naturii și al științelor sociale, care au lărgit mult patrimoniul terminologic și problematic al materialismului dialectic și materialismului istoric.

Alături de alte lucrări de sinteză, *Dicționarul de filosofie* se recomandă ca un instrument de autorizată informare și orientare, de operativă și frecventă utilizare, pentru cercuri largi de cititori.

Colectivul redacțional al *Dicționarului de filosofie* mulțumește, pe această cale, Secției de filosofie a Academiei de Științe Sociale și Politice pentru ajutorul dat în dezbateră și definitivarea lucrării.

Colectivul redacțional al *Dicționarului de filosofie* speră că îmbunătățirile – și completările ce vor fi aduse, în continuare, în edițiile următoare, cu sprijinul cititorilor, al presei și al specialiștilor vor spori, cu trecerea vremii, valoarea și popularitatea acestei lucruri.

A

abb

ABBAGNANO, Nicola (n. 1901), filosof italian, profesor la Torino, principal reprezentant al *existențialismului* în Italia. Organul de presă al acestei orientări, „*Revista de filosofie*”, este deschis unor mișcări de gândire considerate noi, printre care *neopozitivismul* vienez. Preocupările sale sunt îndreptate spre construirea teoretică a unui existențialism cu valențe „pozitive”, care își propune să depășească în mod critic limitele existențialismului dezvoltat de Heidegger și de Jaspers. Existențialismul lui A. se apropie de un idealism etic, potrivit căruia omul nu „este”, ci „se face” om prin angajarea lui activă și responsabilă în urmărirea unui ideal de umanitate. Se înțelege, gândirea lui A. este mărginită și de un individualism funciar și utopic, specific oricărui existențialism. A. a desfășurat o amplă activitate și ca istoric al filosofiei. *Op. pr.*: „*Structura existenței*” (1939), „*Introducere în existențialism*” (1947), „*Existențialismul pozitiv*” (1948), „*Posibilitate și libertate*” (1956), „*Istoria filosofiei*” (3 vol., 1969), „*Dicționar de filosofie*” (1971), „*Pentru sau contra omului*” (1976).

ABJÂLARD, Pierre (1079 – 1142), filosof și teolog francez,

reprezentant de seamă al *conceptualismului*, care recunoaște nu numai semnificația logică ci și pe cea reală a *universalilor*. Deși contradictoriu, el este, în principiu, un raționalist. Considerând că așa-numitul păcat original este doar o absență sau o valoare negativă, el justifică puterea omului de a alege. Omul n-a moștenit „greșala” lui Adam, de aceea păcatul constă numai în neacceptarea unor comandamente morale. Op. pr.: „Da sau nu”, „Etica sau cunoașterea de sine”.

ABSOLUT 1. (în sens larg) Termen care – opus *relativului* – desemnează ceea ce există în sine și prin sine, nedeterminat și nealterat de inserția concretului. 2. (în sens ontologic) *Substanță* generică, concepută abs ca *existență* autonomă, existență primordială, perfectă, completă, necauzată, independentă, necreată. 3. Norme sau principii prime obiectiv-imanente, universal valide. Prezent în mod implicit în filosofia orientală și în Școala *ioniană*, termenul a. devine un concept filosofic explicit în Școala *eleată* și la Heraclit (în marea antiteză *fiin țare-devenire*); negat de *sofiști*, conceptul de a. este afirmat și dezvoltat gnoseologic de Socrate, primind o semnificație obiectivă prin Platon. Dintre multiplele ipostaze filosofice ale conceptului de a. notăm: *Unul* (eleați), *Ființa* și *Binele* (Platon), *Forma* (Aristotel), *Unitatea* (Plotin), *Dumnezeu* (creștinismul), *Substanța* (Descartes, Spinoza), *Energia*, *Experiența* pură (*fenomenalismul*), „*Ding-an-sich*” sau *lucrul în sine* (Kant), *Valoarea* pură (Windelband). Gândirea filosofică de la începutul epocii moderne a conferit termenului a. Îndeosebi sensul de substanță, filosofia însăși fiind concepută ca metafizica, „știință a absolutului”. Critica empiristă din sec. 18 a revalorizat lumea concretă a experienței, pregătind criticismul kantian; totuși *nuomen-ul* kantian (deși sensul său primar nu este cel ontologic) păstrează încă un reziduu al a. metafizic. O revenire la metafizica a. se produce, în cadrul filosofiei clasice germane, prin Fichte (*Eul a.*), Schelling (a. ca unitate spirituală primă, dincolo de orice opoziție, care se auto diferențiază în natură și spirit), Hegel (a. ca *totalitate*, moment suprem al dezvoltării ideii, întregul perfect, necondiționat, al spiritului). Filosofia marxistă renunță la interpretarea ontologică a termenului a. (ca temei autonom al lumii

etc.) precum și la interpretarea sa finalistă și principialistă în ordinea cunoașterii (a. ca determinare sau valoare a principiilor, normelor sau rezultatelor cunoașterii), considerând a. doar ca mod de a caracteriza *existența* în totalitatea sa sau ca mod de caracterizare a formelor ei fundamentale în raport cu conștiința umană. Spre deosebire de concepțiile filosofice speculative, idealiste sau fataliste, care postulează sau caută, în spirit metafizic, existența unui fundament ontic ultim, necondiționat, a unei esențe ultime, sau a unor principii prime ale cunoașterii, materialismul dialectic interpretează a. În plan ontic doar ca potențialitate, iar în planul cunoașterii ca proces de însușire treptată a obiectului de către subiect.

ABSOLUTIZARE, evaluare și interpretare unilaterală, subiectivă a unor date sau rezultate ale cunoașterii; desprinderea, smulgerea unor categorii, concepte, aspecte, laturi și dimensiuni ale acestora din contextul real al determinărilor complexe, al interacțiunii și conexiunii lor obiective; hipertrofierea semnificațiilor ontologice, gnoseologice, axiologice sau praxiologice ale unor teorii sau sisteme teoretice. A. Însoțește, ca tendință, diferitele operații ale gândirii logice (analiza și sinteza teoretică, generalizarea, abstractizarea, modelarea ș.a.), fiind genetic legată de specificul reflectării raționale, de procesul desprinderii, prin cunoaștere, a omului de natură, al constituirii sale ca subiect și al creării, prin *praxis*, a propriului său mediu socio-cultural. Ridicarea istorică și individuală a cunoașterii de la individual la general, de la fenomen la esență, de la succesiune la cauzalitate, de la concret la abstract etc. semnifică, totodată, o îndepărtare a demersului cognitiv de obiect, în scopul reproducerii, reconstruirii lui ideale, mai fidele, îndepărtare ce conține, ca posibilitate, în orice moment sau latură a ei, erori de reflectare. Una dintre modalitățile nespecifice de manifestare ale erorilor posibile în procesul cunoașterii o constituie a. Pe lângă insuficiența elasticitate a gândirii, la deformarea imaginii veridice a reflectatului prin a. concură și ignorarea caracterului complex, contradictoriu al reflectării umane, a dialecticii relativului și absolutului în cunoaștere. Transformarea posibilității de a. pe care o incumbă demersul cognitiv în realitate are loc, în anumite condiții de natură individual-psihiologică (experiența trecută și prezentă, gradul

de instruire, varietatea și profunzimea cunoștințelor, dorințele, interesele, scopurile ș.a.) și social-istorică (fizionomia epocii, ambianța culturală, nivelul cunoștințelor, dezvoltarea științelor, a tehnicii, climatul social-politic, lupta de idei ș.a.). În anumite împrejurări social-istorice, a. poate forma punctul de plecare al constituirii unor concepții, doctrine, curente de gândire etc. (de ex., a. *numărului*, a *cantității* în pitagoreism, a *unicului*, a stabilității la eleați, a ideii la Platon și Hegel, a formei la Arislotel, a generalului la realiștii sau a individualului la nominaliștii medievali, a cauzalității și necesității în determinismul mecanicist, a hazardului în indeterminism, a voinței în voluntarism, a experienței în empirism și pozitivism, a intuiției în intuiționism, a trăirilor în existențialism etc).

ABSTRACT (lat. *abstractus*, part. lui *abstrahere* „a scoate din”) 1. (în filosofie) Categorie filosofică opusă *concretului* și care desemnează proprietățile esențiale și generale ale obiectelor și ale fenomenelor. Reflectând notele esențiale și generale ale obiectelor, noțiunile abstracte lasă deoparte particularitățile obiectului concret (senzorial), „fac abstracție” de acestea. 2. (în logică) Caracteristică a acelor *noțiuni* care, prin conținutul lor, reflectă o însușire ca fiind separată de obiectul căruia i-ar putea aparține (de ex. noțiunea curaj este abstractă în raport cu noțiunea curajos). 8. (în psihologie) Atribut al acelor *noțiuni* cărora nu le corespunde o *reprezentare* concretă (de ex. *idee*, cardinalul unei mulțimi, *atom* etc. sunt noțiuni psihologic abstracte). V. și *concret*.

ABSTRACTIZARE, procedeu prin care cunoașterea trece de la concret la abstract. În cunoaștere există: 1) a. *analitică* prezentă în elaborarea conceptelor și generalizărilor empirice (clase, însușiri, relații) prin stabilirea unui raport de egalitate sub aspecte determinate între date de observație. Generalizările empirice pleacă de la determinări existente în datele de observație, reținând doar unele dintre acestea; 2) a. *constructivă* (idealizarea) prin care se trece de la obiecte empirice la obiecte ideale; a. *constructivă* se exercită asupra noțiunilor și corelațiilor empirice. Obiectele ideale au determinări noi, inexistente în obiectele empirice, fiind obiecte posibile, caracterizate prin determinări ce nu există în realitate și nu pot fi realizate prin

acțiuni experimentale. A. *constructivă* presupune prelungirea unui experiment real printr-un experiment ideal, trecerea la limită etc. Modalitățile constructivă și analitică de a. se întrepătrund atât în cunoașterea comună cât și în știință. V. și *concretizare*.

ABSTRAȚIE 1. (în sens epistemologic, în raport cu experiența) Rezultat al proceselor de *abstractizare*. În raport cu modalitățile de abstractizare se pot întâlni diferite tipuri de a. În știință și în cunoaștere în general: a) a. *empirice*, de exemplu, noțiunile empirice, produse de *abstractizarea analitică*, realizate prin abstragerea notelor comune, degajate prin analiza și prin compararea obiectelor și proceselor concrete, sau a unor alte noțiuni; ele exprimă un invariant prin trecerea de la un element al clasei la altul; b) a. *constructive*, de exemplu, noțiunile teoretice, obținute prin *abstractizare constructivă* sau idealizantă (combinată cu cea analitică). J. Piaget a formulat o teorie asupra distincției între. **logico**-matematice, întemeiate pe „experiența logico-matematică” (acțiuni asupra obiectelor oarecare, în care subiectul experimentează asupra coordonării propriilor sale acțiuni și nu asupra obiectelor) și a. fizice, în temei pe „experiența fizică” (comportând acțiuni diferențiate în funcție de obiecte prin care se modifică proprietățile fizice ale obiectelor). Teoria lui Piaget ar explica deci distincția între. *constructive* (sintetice, idea-lizante) și a. *empirice*. 2. (în sens semantic) Rezultat al procesului de *formalizare* folosit ca procedeu în științele moderne.

ABSURD (lat. *absurdus* „care sună rău”, „fără sens”) 1. (în sens larg) Ceea ce contravine principiilor logicii și, în general, ceea ce este contrar sau ireductibil la gândirea rațională. 2. (în logică și în matematică) *Raționamentul prin (reducerea la)* a., metodă indirectă (*apagogică*) de demonstrație sau de argumentare. Această metodă constă în demonstrarea adevărului unei afirmații prin demonstrarea falsității afirmației contradictorii sau a consecințelor ce rezultă din aceasta. O metodă similară (folosită încă de către Zenon din Elea) este de a deduce dintr-o afirmație consecințele ce sunt în mod evident false sau contrarii față de ipoteza stabilită inițial; în felul acesta este respinsă cu necesitate afirmația respectivă. *Raționamentul prin* a. se întemeiază pe principiul *terțiului exclus*. Acest mod de raționament a

fost folosit mult de către Euclid, în ale sale „Elemente”. Prin extensie, se numește *absurdă* orice atitudine și comportare lipsită de sens, incompatibilă cu regulile general admise, în contradicție cu cele anterioare sau cu cele în curs de afirmare. O astfel de semnificație dată termenului a. este corespunzătoare tipurilor de a. cultivate în literatură ca forme ale criticii și ironiei la adresa moravurilor existente (devenite iraționale) și care constituie, după Sartre, o „absurditate relativă” și nu una absolută. 3. (în filosofia lui Kierkegaard) Termen desemnând distanța între subiectivitate și rațiunea considerată ca încercare de a stabili un *sistem* rațional al lumii.

A. este indiciul retragerii constitutive a subiectivității din fața raționalității, condiția edificării unor convingeri iraționale, opuse „sistemului rațional, considerat prin esență fals. Credința fiind o „stare” și nu o „idee”, nu poate fi descrisă, ci numai trăită. Absurdă este considerată deci imposibilitatea de a descrie cu mijloace raționale această „stare”, singura în care s-ar întâlni finitul cu infinitul. 4. (în filosofia existențialistă franceză) Indiciu al *contingenței absolute a existenței umane*, al ruperii omului de lume și al lipsei unui temelie uman rațional, deductibil din exterior, manifestate prin ostilitatea, neutralitatea sau *înstrăinarea* omului față de lume. 6. (în structuralism) Termen care desemnează inadecvarea *semnificantului la semnificat*, ruptura între simptomul conștient, rațional, manifest al vieții psihice sau sociale și infrastructura inconștientă, nesesizată ca atare.

ACADEMIA PLATONICĂ, școală filosofică idealistă, întemeiată de Platon (c. 387 î.e.n.) într-o grădină din apropierea Atenei, care ar fi aparținut eroului mitologic Akademos. A funcționat până în anul 129 î.e.n., fiind condusă, în ultima perioadă, de Arcesilas și apoi de elevul acestuia, scepticul Carneade și transformându-se după aceea într-o școală eclectică. Anul 529, când această școală a fost definitiv închisă, marchează formal sfârșitul istoriei filosofiei antice. – A.p. din Florența (1459 – 1521), școală filosofică idealistă, în care se comentau și se editau operele lui Platon. A fost întemeiată de Marsilio Ficino (1433 – 1499), cu sprijinul lui Cosimo Medici, desfășurând cea mai bogată activitate în timpul lui Lorenzo Magnificul.

ACATALEPSIE, stare de spirit a scepticului care renunță din principiu să mai caute soluția unei probleme (Pyr-rhon). La Bacon a. apare cu sensul de îndoială absolută, opusă îndoielii metodice.

ACCIDENT (lat. *accidens* „care se întâmplă”), termen folosit de Aristo-tel, de scolastici ș.a. pentru a desemna o însușire trecătoare, secundară, neesențială a unui lucru, în opoziție cu însușirile lui esențiale, determinante („substanța”).

ACT (lat. *actus* „activitate”, „realizare”) 1. (în sens general) Mișcare de ansamblu, individuală, fizică sau psihică, cu o finalitate precisă; realizarea unei volițiuni, rezultatul prezent, actual, al unei *ațiuni*, împlinirea, încheierea ei. În raport cu omul, ca ființă socială activă, a. se plasează în planul corelației posibil-real, definindu-se ca o transformare provocată care presupune urmărirea conștientă a *scopurilor* dinainte stabilite, precum și unitatea momentelor cognitiv, axiologic și praxiologic, spre deosebire de a. reflexe instinctive, automatizate etc, manifestări ale adaptării la mediu, comune organismelor vii la diferite nivele ale evoluției lor filogenetice, inclusiv omului în calitatea sa de ființă biologică. 2. (în filosofia aristotelică, scolastică, to-mistă) *Actus* = traducerea termenilor *energheia* și *entele-cheia*, folosiți de Aristotel. În acest sens, pe de o parte, a. ca mișcare în curs de realizare, se opune atât potenței cât și rezultatului mișcării iar, pe de altă parte, se identifică cu faptul împlinit, cu ceea ce constituie o determinare prezentă, o proprietate efectivă, considerată ca dată. Interpretarea reflectă cele două sensuri principale atribuite de Aristotel a.: 1) exercițiul însuși al activității, în opoziție cu potența acesteia (distingând activitatea care vizează un scop exterior și activitatea care reprezintă propriul său scop), 2) forma, în opoziție cu materia ca potențialitate, sens reîntâlnit și la Toma d'Aquino. S.A. *pur* – „actus purus” – (la Aristotel) Dumnezeu, a cărui natură nu comportă nimic în potență și a cărui gândire este gândirea gândirii sale; (la F. Bacon) mișcarea mecanică, proces, ale cărui potențialități de transformare se realizează integral în fiecare moment al timpului.

ACT INTENȚIONAL, v. INTENȚIONALITATE.

ACT ȘI POTENȚĂ (lat. *actus* „activitate”, „realizare” și *potentia* „posibilitate”, „capacitate”, „putință”), modalități fundamentale ale

existenței la Aristotel. *Actul* desemnează desfășurarea prezentă, realizarea și realitatea manifestă a conținutului, a tuturor determinațiilor și dispozițiilor inerente existentului, în timp ce *potența* desemnează determinuțiile și dispozițiile inerente existentului înaintea desfășurării, realizării lor, înainte ca determinațiile, dispozițiile și conținutul ca atare să fi căpătat caracter de realitate.

ACTUAL (în filosofia aristotelică), ceea ce este „în actu”, adică reprezintă ceva înfăptuit, spre deosebire de ceea ce există doar „în potenția”, adică în mod virtual, ca potențialitate (posibilitate), în filosofia contemporană se folosesc, de regulă, termenii *real-posibil* (respectiv *realitate-posibilitate*).

ACTUALISM, principiu introdus în geologic, la începutul sec. 19 (Ch. Lyell), potrivit căruia cauzele marilor transformări ale scoarței terestre, din trecut, sunt în esență aceleași care acționează și astăzi asupra sa, iar efectele considerabile înregistrate în erele geologice se datoresc acumulării în timp a unor efecte aparent neînsemnate. Importanța filosofică a principiului constă, în primul rând, în înlocuirea *catastrofismului* lui Cuvier, concepție care lăsa loc interpretărilor creaționiste în geologie și biologie. A. a inspirat *evoluționismul* lui Ch. Darwin și al urmașilor săi, originea și transformarea speciilor fiind interpretată prin mecanismele genetice care operează și azi și care, deci, pot fi studiate direct. A. are anumite limite, deoarece factorii cosmici, geologici, de mediu etc. au suferit și ei unele schimbări în timp (*s. temperat*). Principiul a., regândit în teoria socială, prezintă interes și pentru istoria propriu-zisă a omenirii.

ACȚIONALISM (*concepția acționalistă*), interpretare filosofică sau sociologică, prezentă și în domeniul diferitelor științe sociale particulare (economia politică, politologia, dreptul, etica etc.), care pune în centrul explicării dinamicii vieții sociale sau a *naturii umane* conceptul de *acțiune umană* (*praxis*). Dintre concepțiile acționaliste cele mai cunoscute, pot fi amintite interpretările sociologice promovate de Emil Durkheim, Vil-fredo Pareto, Max Weber, Talcott Parsons, Robert King Merton, cele promovate în politologie de Alain Touraine, Maurice Duverger, iar în domeniul gândirii marxiste, contribuțiile filosofice și sociologice ale lui Antonio Gramsci.

ACȚIUNE, transformare, *act* sau sistem de acte prin care omul intervine în *ordinea* (sau în *dezordinea*) fenomenelor (naturale, sociale sau ideale) pentru a le schimba în folosul său; act de *obiectivare* practică, sau teoretică. Potrivit istoriografiei idealiste a filosofiei, între filosofii antichității și cele moderne ar exista o adâncă deosebire, sub raportul caracterului lor mai mult sau mai puțin acționalist. Spre deosebire de filosofii clasice (antice), al căror ideal era de natură, în general contemplativă (v. *contemplativitate*), filosofii moderne ar fi încercat să se apropie de un ideal activist, acționalist, în sensul explicării faptelor omului prin el însuși, argumentării originii concret și individual umane a actelor de voință, a posibilității unei a. cognitive și practice, creatoare (parțial Descartes, Kant, Hegel, Nietzsche, W. James, existențialiștii atei ș.a.), în variate accepții: imanentist-speculativă, spiritualistă, voluntaristă, pragmatistă, subiectivist-individualistă sau mistică. Interpretarea a. În filozofiile nemarxiste contemporane a păstrat însă un caracter nerealist și s-a menținut între limitele unui contemplativism antropologist, deosebit de cel antic numai prin faptul că acesta avea un caracter predominant etic, elitar și, în orice caz, consecvent cu sine. Corelarea de către filosofia marxistă a subiectului epistemic cu cel axiologic și istoric, a subiectului cu obiectul într-o unitate dialectică explicită și fecundă în consecințe revoluționare, a permis elaborarea unei noi semnificații a conceptului de a. prin atribuirea unui conținut real și eliberarea, sa de interpretările anistorice, asociale și, prin aceasta, anacronice sub toate aspectele. V. și *practică; praxis; acțiune socială*.

ACTHJ₃VE INVERSĂ, v. REACȚIUNE; FEED-BACK.

ACȚIUNE SOCIALĂ, activitate colectivă, transformatoare (practică) a oamenilor. Conceptul de activitate umană a preocupat pe gânditori încă din antichitate (Platon, Aristotel). La conturarea unei perspective filosofice moderne asupra acestui concept au contribuit în multe privințe Kant și Hegel, în măsura în care au corelat scopul acțiunii cu mijloacele înfăptuirii sale. Fondatorii conceptului modern de activitate umană, în ipostaza de relație transformatoare, colectivă a oamenilor cu realitatea (a.s.) au fost însă Marx și Engels. Elaborând concepția materialist-dialectică despre viața socială, ei au ajuns la

concluzia că acțiunea practică constituie temelia ontologică a, umanului și au dezvoltat, totodată, rolul practicii în cunoaștere și în procesul istoric în general. De asemenea, ei au analizat formele fundamentale ale activității umane: activitatea de producție și activitatea politică revoluționară, în filosofia contemporană, conceptul de *acțiune* are un rol precumpănitor în multe curente nemarxiste de gândire (*pragmatismul, instrumentalismul, operaționalismul*). Contribuții însemnate la dezvoltarea conținutului complex al conceptului de acțiune umană au adus *sociologia acționalistă* (Emile Durkheim, Vilfredo Pareto, Max Weber), continuată de Talcott Parsons, și *praxiologia*, disciplină acționalistă care-i datorează fundamentele lui Tadeusz Koźarbiński. Grație aportului acestora, ideea de acțiune umană, îndeosebi în ipostaza ei de acțiune eficientă (acțiune al cărei produs satisface nevoi ale oamenilor), a devenit centrală în aproape toate științele sociale, materialismului istoric revenindu-i meritul de a fi descifrat întregul sistem de motivații și elemente care o configurează structural și de a fi revoluționat, cu ajutorul ei, întreaga gândire filosofică. Definită în sensul ei restrâns de activitate eficientă, sens pe care-l are cu precădere în vedere praxiologia contemporană, acțiunea poate fi înțeleasă, în general, ca relație transformatoare între *agent* (subiect al acțiunii) și obiectul acțiunii, prin intermediul căreia agentul își adecvează sieși obiectul, îl transformă din obiect *în sine*, în obiect *pentru sine*. Spre deosebire de relațiile de adecvare stabilite la nivel natural între reflectant și reflectat (de exemplu, la nivelul naturii vii, între individ și mediu), acțiunea umană este o relație conștientă (dotată cu raționalitate, volitivitate, intenționalitate), mediată de o proiecție cognitivă (explicativă și previzională) și de un demers teleologic (orientare întemeiată pe scopuri) al agentului asupra obiectului acțiunii. Pentru a se asigura maximum de eficiență activităților umane transformatoare, în structura raporturilor acționale dintre oameni și realitate intervin: un complex de motivații praxiologice (nomologice – explicații și previziuni, psihologice, teleologice, axiologice), întemeiate la rândul lor pe interese; un domeniu de strategie acțională (programe, planuri); un câmp situațional (condiții, norme, mijloace); un ansamblu de operații de

realizare

(decizie, conducere, comandă) care preced și însoțesc *execuția* (efectuarea) și, în final, un proces de valorizare. Numai prin intermediul corelării funcționale a tuturor acestor momente ale circuitului acționai, produsul acțiunii capătă valoare pentru agentul care o înfăptuiește, respectiv, contribuie la satisfacerea unor nevoi materiale și spirituale ale acestuia. Ansamblul motivațiilor praxiologice, factorii situaționali și operațiile de realizare potențează eficiența acțiunii agentului; execuția reprezintă actul nemijlocit al agentului de transformare a obiectului (acțiunii), iar *valorizarea* constituie condiția umanizării produsului, trecerea acestuia din situația de obiect (în sine) creat de subiect, în situația de obiect pentru subiect, în funcție de atributul de creativitate și sensul de creație care se acordă termenului de acțiune eficientă și avându-se în vedere faptul că disponibilitățile demiurgice ale oamenilor se manifestă nu numai în domeniul structurilor materiale ci și în domeniul structurilor ideale (ambele putând fi obiect de cunoaștere și acțiune), a.s. poate fi clasificată, în primul rând, în două specii fundamentale: activitatea practică și activitatea teoretică. Aceste două tipuri de acțiune se împletesc totdeauna strâns; eficiența uneia condiționează eficiența celeilalte. Stabilirea unei tipologii generale a a.s. poate avea drept criteriu, în al doilea rând, natura structurilor care fac obiectul acțiunii. Astfel, putem distinge acțiuni care vizează schimbări în planul mediului natural, altele care privesc realitatea socială și altele care au în vedere domeniul vieții spirituale. În acest sens, în *sistemul* a.s. pot fi clasificate următoarele forme principale de activități: activitatea productivă, activitatea ideologică, politică și administrativă, activitatea instructivă și educativă, activitatea de cercetare, activitățile de creație în domeniul artelor, activitatea medicală și de ocrotire a sănătății. Un rol important în funcționarea sistemului de ansamblu al a.s. îl au și serviciile, schimbul de activități și de mărfuri, transporturile și comunicațiile.

ACULTURAȚIE, sumă de transformări ce se produc în cultură ca urmare a contactului între grupuri sociale cu culturi deosebite; cu referire la indivizi (grupuri), termenul a. semnifică procesul de

adaptare la o nouă cultură pe care îl parcurge un individ (grup) provenit dintr-o cultură diferită, atunci când ajunge în contact nemijlocit cu noul mediu socio-cultural, adică procesul de asimilare a unor elemente ale noii culturi (moravuri, norme, valori, simboluri etc.) și de schimbare a vechilor dimensiuni culturale. Termenul este folosit îndeosebi în *antropologia socială și culturală* (în legătură cu contactul între culturile unor societăți primitive) și în *sociologie* (de ex. În legătură cu fenomenele de urbanizare a vieții rurale sau eu mi-grația ruralilor în mediul urban). Prima definiție a a. a fost dată în anul 1935 de către „Social Science Research Comicii”, după ce, cu o accepțiune echivalentă, circulasera anterior alți termeni: *difuziune* (J.W. Powell, 1880), *diseminare* (Fr. Boas, 1899).

ADECVARE (lat. *adaequatio* „operația de a face ca un lucru să devină egal, la fel, corespunzător cu altul”), (în teoria cunoașterii) concordanța, co-inciderea (sub un anumit raport), mai exact, corespunderea reflectării mintale cu realitatea, a imaginii ideale cu obiectul la care se referă, pe care îl reflectă; a. este proprietatea enunțurilor, propozițiilor adevărate de a reproduce, în conținutul și în forma lor, starea de fapt la care se referă (v. *adevăr*, înțeles drept corespondență a ideii cu realitatea referențială). Conceptul de a. a fost introdus de Aristotel în „Metafizica” și preluat de teoriile materialiste ale cunoașterii, care definesc cunoașterea ca reflectare ideală a realității obiective. În teoria materialist-dialectică a cunoașterii, a. este un proces dialectic, contradictoriu, istoric, de sporire permanentă a gradului de corespundere a cunoștințelor cu realitatea reflectată, de apropiere a cunoașterii de obiect. „Coincidența gândirii cu obiectul, scria Lenin, este un «proces»”. Gradul de a. se stabilește și se verifică în cadrul *practicii* social-istorice.

ADEVĂR, categorie filosofică ce desemnează concordanța cunoștințelor cu obiectul cunoașterii, autenticitatea acestora în raport cu realitatea exprimată de ele, în opoziție cu falsul, care exprimă oglindirea denaturată a realității. Prin conținutul său, a. este *obiectiv*, întrucât cunoștințele pe care le cuprinde sunt adecvate obiectului, corespund unei realități existente independent de subiect, de conștiința umană. Negarea conținutului obiectiv al a. reprezintă o

modalitate implicită de situare pe pozițiile relativismului sau agnosticismului. Izvorul și criteriul obiectiv de verificare a a. îl constituie *practica* social-istorică. Descoperirea a. nu este pasivă și instantanee, ci constituie un proces dialectic activ, continuu și nelimitat. De aceea a. au caracter *relativ*. Ele au un conținut obiectiv, dar sunt istoricește limitate, exprimând parțial realitatea. Gradul de relativitate al a. depinde de limitele de cunoaștere ale subiectului cunoscător, ale epocii în care acesta își desfășoară demersul cognitiv, de condițiile de loc și de timp în care acest demers se instituie, de natura dialectică și inepuizabilă a obiectului cunoașterii, de nivelul de dezvoltare a practicii sociale. Datorită conținutului său obiectiv, orice a. relativ cuprinde însă elementele de a. absolut. Corelând a. absolut cu a. relativ și pe acestea cu a. obiectiv, materialismul dialectic oferă, astfel, o teorie obiectivă a a. opusă oricărui dogmatism, relativism sau subiectivism. În gnoseologie s-au constituit trei teorii asupra naturii adevărului: 1) teoria corespondenței, după care a. desemnează concordanța dintre idei, judecăți etc. cu obiectul exterior la care acestea se referă; 2) teoria coerenței, conform căreia a. desemnează consistența reciprocă a ideilor, propozițiilor unui sistem de gândire, unei teorii etc; 3) teoria operațional-pragmatică, pentru care a. semnifică valoarea instrumentală sau operațională a unor idei. Concepția materialist-dialectică consideră că aceste teorii reflectă particularitățile diferite ale cunoașterii în domeniul științelor factuale, formale și tehnice, prăpunând o viziune sintetică asupra a. care să integreze momentele formale și operaționale ale conceptului de a. În cadrul fundamental al ideii corespondenței, în același timp, gnoseologia materialist-dialectică recunoaște diversitatea tipurilor și momentelor a., plecând de la diversitatea științelor. Astfel se definesc următoarele concepte speciale de a.: a. *analitic* și a. *sintetic*; a. *formal* și a. *factual*; a. *logic* și a. *matematic* ș.a.

ADEVĂR DUBLU (teoria adevărului dublu sau, mai corect, teoria celor două adevăruri), teorie filosofică din evul mediu și din perioada Renașterii, reprezentată de Ibn-Roșd, Duns Scott, W. Occam, P. Pomponazzi, Fr. Bacon ș.a. Conform teoriei a.d., adevărurile raționale ale filosofiei și științei și adevărurile „revelate” ale religiei coexistă

paralel, din aceasta rezultând că ceea ce este adevărat pentru filosofie și știință ar putea să nu fie adevărat pentru religie și invers. Teoria a.d. a contribuit, în condițiile evului mediu și ale Renașterii, la eliberarea filosofiei de sub tutela teologiei. Mai târziu, ea a fost folosită, uneori, pentru apărarea religiei față de critica filosofică și științifică.

ADIȚIE (laț. *additio*, *addere* „a adăuga”), proprietate a *sistemelor* de a asocia sau cuprinde în *structura* lor elemente sau subsisteme aparținând unor sisteme diferite. Din termenul a. derivă termenul „aditivitate”, care desemnează proprietatea elementelor sau subsistemelor unui sistem de a se asocia altui sistem, de a se integra structurii acestuia. De ex., moleculele complexe cu caracter nesaturat au proprietatea (chimică) de a adăuna, în structura lor, atomi, grupări de atomi sau molecule mai simple. La rândul lor, grupările de atomi, atomii sau moleculele care se lasă antrenate în reacția de a., posedă proprietatea de a fi aditive. În microfizică, fenomenul de a. și al aditivității se manifestă în procesul ionizării. În matematică, proprietăți aditive (de a fi adunate, adăugate unele altora) manifestă numerele, mărimile (variabile, constante), funcțiile etc. Față de explicațiile *asociaționismului* tradițional care interpretau a. doar ca proprietate de a aduna, de a cuprinde suin u tiv, iar aditivitatea doar ca adăugare cantitativă, în interpretările structural-sistemice actuale, a. și aditivitatea sunt înțelese îndeosebi ca procese de integrare, ca proprietate a sistemelor de a integra elemente ale altor sisteme și, respectiv, ca însușire a elementelor unor sisteme de a se integra altor sisteme. O astfel de semnificare a termenilor de a. și aditivitate este promovată de gândirea materialist-dialectică.

ADLER, Alfred (1870 – 1937), medic, psiholog și pedagog austriac. La început adept al *psihanalizei*, s-a separat de timpuriu de S. Freud, elaborând un sistem psihologic propriu, pe care l-a numit „Individualpsychologie”. Spre deosebire de psihanaliza ortodoxă, care punea accentul pe *libidoul* sexual ca motor important al acțiunilor umane și ca generator de nevroze, A. vede în sexualitate, printre altele, o modalitate de exprimare a personalității. A. acordă relațiilor sociale (prietenia) prioritate, în motivații și în menținerea echilibrului psihic și insistă asupra capacității individului de a obține performanțe înalte,

în ciuda eventualelor inferiorități organice și chiar performanțe provocate de acestea (supracompensare). Asemenea tendințe, chiar și în exces, pot face din „voința de putere” (în sensul dat de Nietzsche), în condiții sociale favorabile, un mobil al acțiunilor pozitive și componenta de bază a *stilului de viață* personal.

ADLER, Max (1873 – 1937), sociolog și jurist austriac, reprezentant al aripii de stânga în cadrul „austro-marxismului” (mișcare cu caracter general oportunist și revizionist a social-democrației austriece de la sfârșitul sec. 19 și începutul sec. 20). A. a căutat să fundamenteze o sociologie teoretică plecând de la principiile materialismului istoric, dar înțelegând într-o manieră oarecum rigidă determinismul economic. A formulat conceptul unui *apriori* social, care ar exprima condiția transcendentă a oricărei sociabilități manifestată în forme istorice concrete. Împotriva tendințelor reformiste și oportuniste din cadrul social-democrației austriece, A. a apărut teoria lui Marx despre lupta de clasă, dictatura proletariatului, despre stat și revoluție. Totuși, influențat de concepția neokantiană asupra istoriei, nu a dus atitudinea sa antireformistă și antioportunistă până la capăt, încercând o conciliere eclectică între Marx și Kant. *Op. pr.*: „Cauzalitatea și teleologia în disputa în jurul științei” (1904), „Marx ca gânditor” (1908), „Semnificația social-istorică a învățăturii lui Marx” (1914), „Kant și marxismul” (1925), „Călăuză. Studii asupra istoriei spirituale a socialismului” (1914), „Manual despre concepția materialistă a istoriei” (1930).

ADORNO (Wiesengrund), Theodor (1903 – 1969), filosof, sociolog și muzicolog german, reprezentant al *Școlii de la Frankfurt*, între 1933 – 1949 a trăit în emigrație în Anglia și S.U.A. Scopul filosofiei nu este, după A., construirea universalului, ci dezvăluirea specificului individual, al singularului și particularului. El susține că filosofia autentică nu are nevoie de sisteme conceptuale dinainte elaborate, deoarece operează cu modele, că ea este prin excelență critică și dialectică, și respinge scientismul neopozitivist, ca și ontologia fenomenologică și existențialistă. Modelul critic de origine hegeliană, al lui A., în care se întrepătrund motive teoretico-cognitive și social-critice, pornește de la principiul dialectic al *negativității*,

interpretat însă – în opoziție cu Marx și sub influența lui S. Kierkegaard – în spiritul unei „dialectici paradoxale”. Negația încetează astfel de a mai fi un moment spre o sinteză superioară, ea apărând deopotrivă ca o funcție de relativizare a oricărui sistem închis de noțiuni și ca negare a realității existente în numele posibilității concrete a „utopiei”, neconstituită însă într-un model pozitiv oarecare. Țelul urmărit de el pare să fie golirea dialecticii de orice conținut afirmativ, care se limitează, astfel, la repetarea la infinit a funcției sale. Această poziție își găsește expresia în critica societății industriale contemporane și a culturii ei, caracterizate prin generalizarea fenomenului de *reificare* și *alienare*, însoțite de manifestări social-antropologice cu caracter degenerativ (dispariția reflexiei și înlocuirea ei prin reacții stereotipe și clișee mentale etc.). Deoarece, după părerea sa, socialismul nu ar reprezenta o alternativă valabilă a capitalismului monopolist de stat, privarea individului de libertatea lui moral-spirituală neîncetând nici după revoluție, el refuză să accepte practica revoluționară ca mijloc de realizare a eliberării omului. Op. pr.: „Kierkegaard” (1933), „Minima Moralia” (1951), „Sociologica” (1955, în colab.), „Despre me-tacritica teoriei cunoașterii” (1956), „Trei studii despre Hegel” (1963), „Jargonul autenticității” (1964), „Dialectica negativă” (1966).

AESESIDEMOS din Cnossos (prima înm. a sec. 1 î.e.n.), filosof grec din perioada de declin a sclavagismului. A elaborat o expunere sistematică a *scepticismului*, formulând zece *tropi* (moduri, argumente) care aveau aproape toți rolul de a susține neconcludența informațiilor senzoriale și care vizau critic, probabil, gnoseologia materialistă, epicuriană. Exagerând caracterul relativ al percepțiilor senzoriale, a sprijinit *agnosticismul*. Semnalând limitele reale ale acestora, a avut însă un rol pozitiv în combaterea *empirismului* mecanicist.

AFFECTIVITATE, latură a vieții psihice a omului, care cuprinde emoțiile, sentimentele, dispozițiile, pasiunile și care reflectă modul și gradul de satisfacere a trebuințelor, a intereselor, a năzuințelor etc. A. se bazează pe activitatea scoarței cerebrale, în desfășurarea ei intervenind și centrii nervoși subcorticali, sistemul neuro-vegetativ, glandele cu secreție internă, circulația sângelui, respirația etc. Procesele afective sunt fenomene complexe, caracterizate prin

modificări organice, printr-o conduită însoțită de expresii emoționale și printr-o trăire subiectivă, care reprezintă componenta esențială a reacției afective. Trăirile afective (aspectul subiectiv al proceselor afective) au o mare diversitate.

AFERENTAȚIE, ansamblu al mijloacelor prin care informația exterioară sau periferică ajunge la un centru de comandă sau control. A. *inversă*, principiu esențial de funcționare a reflexelor nervoase; organul inervat trimite informații centrului reflex despre eficacitatea comenzii motoare. În felul acesta conceptului de „arc reflex” i se substituie cel de „circuit reflex” (Anohin), procesele nervoase subsumându-se schemelor cibernetice cu *feed-back*. V. și *reacțiune*; *retroacțiune* (conexiune inversă).

agn

AFORISM (gr. *aphorismos* „definiție”) 1. Judecată cu caracter moral, care exprimă, într-o formă concisă, o părere despre viață. 2. Enunț care sugerează un adevăr teoretic.

AFORTIORI (expr. lat. = „cu atât mai mult”), termen care desemnează trecerea de la o judecată la alta pe baza faptului că în favoarea celei de-a doua judecăți există tot atâtea temeuri sau chiar temeuri în plus.

AGENT, concept care, în teoria acțiunii umane, în *praxiologie* și în diverse alte interpretări „acționaliste”, desemnează un individ sau o colectivitate de oameni care intră în raporturi acționale, practice, cu realitatea. Termenul de a., pe care >raxiologii îl înlocuiesc uneori și cu cel de *actor* (om care acționează), este diferit de termenul gnoseologic de *subiect*, în sensul că, în procesul acțiunii, omul este constructor de realitate nu numai în plan ideal, teoretic, ci și în plan material, practic; el trece de la *potentă* (pe care i-o conferă cunoașterea), la *act*, se manifestă nemijlocit ca demiurg, în raport cu mediul natural și social la care se raportează și în care ființează. Termenul de a. (subiect al acțiunii) este corelat cu cel de *pacient* (obiect supus acțiunii agentului), cu precizarea că nu numai *structurile* naturale și sociale pot fi pacient în raport cu a. ci și omul însuși (la nivel individual sau colectiv), în calitatea sa de „obiect” natural și social. Rezultă că omul poate fi simultan abordat într-o multitudine de ipostaze: *subiect* (al

cunoașterii), a. (al acțiunii), pacient (obiect al acțiunii).

AGNOSTICISM (gr. *agnostos* „necognoscibil”), concepție gnoseologică prin care se absolutizează limitele cunoașterii umane și se susține imposibilitatea cunoașterii realității în sine. Termenul a mai fost utilizat ca semnificând neputința omului de a cunoaște *transcendentul, absolutul, infinitul*, esențele suprasensibile, divinitatea etc. Kant a încercat să întemeieze și să justifice a. prin analiza critică a facultăților umane de cunoaștere. Termenul a. a fost creat de naturalistul Th. Huxley. Deși a sesizat un element important al cunoașterii umane, caracterul ei limitat și relativ, denunțând ca neîntemeiată ideea unui adevăr absolut, etern, ultim, a. teoretic a ajuns să postuleze, prin absolutizarea acestor limite, o barieră principială în cunoașterea existenței, între subiect sau experiență și realitatea obiectivă. Materialismul dialectic demonstrează inconsistența a., pe baza integrării analizei cunoașterii în contextul mai general al practicii social-istorice; activitatea practică de transformare a naturii, succesele obținute în cunoașterea și stăpânirea de către om a forțelor naturale și sociale n-ar fi posibile și justificate dacă omul n-ar putea să cunoască progresiv, treptat, structuri și legi din ce în ce mai profunde și mai generale ale realității obiective, atestate de practica social-istorică.

AGNOZIE (gr. *agnosia* „lipsă de cunoaștere”, „ignoranță”), atitudine a celui care se declară necunoscător. A. a fost folosită metodic de către Socrate în cadoul procedurii denumit *ironie*: simularea ignoranței proprii, pentru a o dovedi, de fapt, pe cea a interlocutorului. Pentru *scepticismul* grec, a. este totuna cu rezultatul reflecției filosofice. Dacă Socrate pretindea a ști doar că nu știe nimic, scepticul Arkesilaos mergea mai departe, susținând că nu știe nici măcar atât.

AGREGAT 1. (în sens general) Ansamblu de lucruri aflate într-o conexiune spațio-temporală accidentală, ale căror legături, raporturi și interacțiuni au un caracter exterior și prezintă, doar în virtutea acestui fapt, un anumit grad de coeziune. Cu toate că a. nu presupune nici dependență funcțională, nici diferențiere structurală, coeziunea care îi este specifică îi conferă. O individualitate concretă în raport cu realitatea înconjurătoare, respectiv, capacitatea de a îndeplini funcțiuni determinate. 2. (în logică) Ansamblu de obiecte omogene, ale

căruia proprietăți aparțin numai acestui ansamblu în totalitate, ca obiect distinct, dar nu și fiecărui obiect în parte din componența lui, ceea ce îl deosebește de o mulțime (clasă), între obiectele a., denumite părți, există relații spațio-temporale, de subordonare, de scop etc. 3. (în sociologie) Tip de unitate socială, reprezentând un ansamblu temporar și întâmplător de indivizi, care ocupă o anumită arie geografică sau care pot fi caracterizați pe baza unor criterii distinctive (ex. similitudini observabile). Constituirea a. este un proces caracterizat prin preponderența elementelor spontane; indivizii care intră în componența lui, spre deosebire de membrii diferitelor grupuri sociale, nu urmăresc în chip conștient și constant scopuri clar definite.

AGRESIUNE 1. (în sens larg) Acțiune exterioară care primejduiește echilibrul și integritatea unui sistem viu (v. și *stress*); pe această linie s-a constituit, în medicina contemporană, „agresologia” (Laborit), ca o preocupare privind fiziopatologia și terapia stărilor precare ale organismului (șoc, infecție etc.) 2. (în sens psihologic și etologic) Atitudine intolerantă și ofensivă a unui animal față de un individ din aceeași specie (deci a. nu trebuie confundată cu atitudinea de atac asupra unui individ din altă specie, dictată de necesitatea supraviețuirii: comportarea unui animal de pradă, de exemplu). După K. Lorenz, a. a apărut ca un mecanism evolutiv, dirijat de selecția naturală, având două funcții: 1) repartizarea relativ echilibrată a indivizilor animalii în spațiul ocupat de populație; 2) apărarea progenerurii. Hipertrofierea agresivității periclitând viața și supraviețuirea populațiilor animale, a. fost parțial „ritualizată” la speciile dotate cu periculoase arme de luptă; astfel, datorită unor semnale particulare, actele de luptă nu ajung până la ucidere. Asemenea semnale cu mai sunt eficace în lumea umană, care folosește arme artificiale, capabile să ucidă la distanță. S-a speculat asupra existenței unui „instinct de a”. la om, pe care, însă, cei mai mulți etologi nu-l admit; dar, sub influență *etologiei*, s-a postulat existența, persistența sau exacerbarea unei „agresivități” umane, congenitală și ereditară, care ar explica războaiele și ar constitui un element de destin sumbru, fatal, al omenirii. În realitate, comportamentul agresiv este legat de stări de tensiune și de nesatisfacție, el este deprins și nu

înnăscut și are o bază socială ce poate fi înlocuită și o bază biochimică ce poate fi stăpânită prin mijloace farmacologice etc. Reducerea cauzelor războaielor și a altor conflicte sociale la manifestarea unui instinct de a. este o formă de gândire medialectică, materialist-vulgarizatoare, de *reducționism* biologic, în această ordine de idei, Fromm a susținut, recent, existența unei agresivități specific umane, generată de condiții sociale și educaționale.

AGRIPPA (probabil sec. 1 e.n.), filosof din școala scepticismului roman, urmaș al lui Aenesidemus. A scris în limba greacă. Teoria celor cinci *tropi*, elaborată de el, tinde să formuleze tot atâtea obiecții contra părerii după care s-ar putea obține vreo certitudine în procesul cunoașterii.

AJDUKIEWICZ, Kazimierz (1890 – 1963), logician și filosof polonez, membru marcant al Școlii de la *Lvov-Varșovia*. A adus contribuții însemnate în domeniul logicii simbolice, atât în problemele sintaxei, cât și în cele ale semanticii. Analiza logică a limbajului, a relației limbajului cu realitatea, rolul limbii în cunoaștere au constituit temele dominante ale operei f-e\ Concepția sa filosofică a evoluat treptat de „la „convenționalismul radical”, o variantă a filosofiei analitice, spre realism. A consacrat numeroase studii și cercetări problemelor de teorie și metodologie a științei. Op. pr.: „Asupra metodologiei științelor deductive” (1921), „Principiile fundamentale ale metodologiei științei și logicii formale” (1928), „Bazele logice ale instrucției” (1938), „Problemele și direcțiile filosofiei” (1949), „Limbă și cunoaștere” (2 vol., 1960, 1965).

ALBERTUS MAGMJS (Albert von Bollstadt) (1193 sau 1207 – 1280), teolog, filosof și naturalist german, unul dintre primii care au căutat să pună filosofia lui Aristotel în slujba dogmaticii creștine, în vederea „raționalizării” catolicismului și împotriva tendințelor iraționaliste de inspirație augustiniană-neoplatonică, linie preluată, de altfel, și dezvoltată de discipolul său Toma d’Aquino. În lucrările sale de zoologie și de botanică, pe lângă mituri biblice și superstiții, se află și observații științifice valoroase. A fost canonizat de Vatican.

ALEMBERT, v. D’ALEMBERT.

ALEXANDER, Samuel (1859 – 1938), filosof englez, fondator al

direcției ontologice în neorealismul britanic, format în spiritul ideilor științifice ale lui Einstein. și Minkovski, dar și al gândirii filosofice moderne (Spinoza, Hume, Spencer). Alături de C.L. Morgan, este unul dintre autorii teoriei idealiste a „evoluției” *emergente*. Aceasta absolutizează unitatea spațiu-timp din teoria relativității sub forma unui „material neutru” din care, pe cale evolutivă, ar apărea fenomenele materiale și spirituale. A. ajunge astfel la „mișcarea pură”, care ar crea noul din ea însăși, spontan și independent de materie. În formula idealistă a emergenței, care se apropie de „durata pură” a lui *Bergson*, A. critică *absolutul* dogmatic al vechilor metafizici speculative, propunând un *monism* „actualist” care încearcă să redea aspectul creator (emergent) al mișcării, Jatura absolută a dialecticii acesteia. *Op. pr.*: „Evoluția emergentă” (1923); „Viața, gândirea și spiritul” (1926); „Spațiul, timpul și divinitatea” (1927); „Frumusețea și alte forme ale valorii” (1933).

ALEXANDRINĂ (*filosofia a.*), denumire generică a mai multor prezențe filosofice de orientare fideistă și adesea eclectică, active între sec. 1 î.e.n. și sec. 6 e.n., având centrul principal în orașul Alexandria, din Egipt: a) momentul iudeo-alexan-drin (Filon Iudeul); b) neopitagorismul; c) neoplatonismul; d) școala teologică creștină reprezentată de Clement Alexandrinul (c. 150-o. 215); Origen (185 – 253).

AL FAEABI, Abu Nase Mohamed ben Mohamed Abu Uzbag (c. 870 – 950), filosof medieval de limbă arabă, născut în Turkestan. A încercat o sinteză între *neoplatonism*, *aristotelism* și *spiritualismul* islamic, admitând, în același timp cu sferile cerești, intelectul activ (cosmic), sufletul (lumii), forma și materia, divinitatea ca primă cauză. În ceea ce privește viața socială propunea o reorganizare a ei după modelul platonician. *Op. pr.*: „Enciclopedia cunoștințelor”, „Cetatea model”.

ALGEBRA LOGICII 1. Prima etapă în dezvoltarea logicii simbolice, al cărei început este marcat de publicarea lucrării lui G. Boole, „Analiza matematică a logicii”, 1847. Ea se încheie odată cu apariția lucrării lui G. Frege, „Fundamentele aritmeticii” (1882), prin care se pun bazele perioadei logiciste din istoria logicii simbolice. Spre

deosebire de etapele ulterioare ale dezvoltării logicii simbolice, a.l. se caracterizează prin apariția unor calcule din care lipsește *formalizarea*. Dintre contribuțiile la constituirea a.l. se detașează cele datorate lui G. Boole, A. de Morgan, E. Schröder, P.S. Porețki și E.L. Post. 2. Ramură a matematicii constituită prin aplicarea metodelor algebrice la studiul obiectelor și relațiilor logice. În acest sens, a.l. nu se preocupă de rezolvarea problemei fundamentale a logicii, studiul *inferențelor*, limitându-se la analiza cu mijloace matematice a structurilor logice formale evidențiate de una sau alta din secțiunile *logicii simbolice* contemporane. În acest fel, după apariția logicilor polivalente, de pildă, corespunzător lor au fost propuse și „algebre de tip Lukasiewicz”, numite așa după inițiatorul logicilor polivalente. Un domeniu remarcabil de aplicație al a.l. îl reprezintă teoria schemelor cu contacte și rele (Șestakov, Moisl ș.a.).

ALGORITM (după numele lui Al. Ho-rezmi, matematician arab de la începutul sec. 9). 1. (La început) Sistemul de numerație zecimală. 2. (Ulterior, prin extindere) Ansamblu de reguli și operatori proprii oricărui tip de calcul logic sau matematic. Matematicianul sovietic A.A. Markov a fundamentat teoria a. ca o nouă ramură constructivă a matematicii.

ALIENARE, v. ÎNSTRĂINARE. AL-KLXDI, v. KINDI.

ALTERITATE 1. (în sens general) a) Trecere a unei *existențe* de la o stare la alta, cu sau fără schimbarea naturii acestei existențe; b) Stare tranzitorie a existenței, fixată momentan, prin ipoteză, și distinctă de stările care o preced și de cele care o urmează. 2. (în sens logic) Opus al identității, relație *simetrică* și intransitivă, reprezentată prin „0” (Schröder) sau „1” (Couturat). 3. (în istoria filosofiei) Termen însemnând: a) „altul”, deosebit de „unul” (din teoria „genurilor” supreme a lui Platon); b) revelația divinității ca deosebită de identitatea ei (scolastică); c) caracterul distinct sau alteritatea (Andersheit) naturii ca moment al devenirii și obiectivării Ideii (Hegel); d) fundamentul *relației* (în logica lui Renouvier); e) caracterul transcendent al *sacruului* (în studiul religiei) în raport cu fenomenele obișnuite și umane (R. Otto, „Das Heilige”, 1917). Din punct de vedere materialist-dialec-tic, a. este concepută ca raport între individual și

general, ca trecere a ceva în altceva, ca rezultat al *automișcării* și al specificității dialecticii forțelor interioare. Ea presupune raporturi de unitate și diferență specifică, de contrarietate, procesualitate, a. cuprinzând atât dezagregarea cât și conservarea, pieirea și nașterea, moartea” și viața. Interpretarea materialist-dialectică se opune și conceptului mistic al a. formulat de Plotin, dezvoltat de teologie și de religiile istorice, ca și înțelegerii a. numai ca negare metafizică și ca opoziție iremediabilă, tragică dintre fenomene. V. și *dialectica tragică*.

ALTHUSIUS, Johannes (1557 – 1638), jurist și scriitor politic din Țările de Jos, unul dintre principalii fondatori ai teoriei *dreptului natural* și precursor al teoriei *contractului social* privind originea societății și a statului. A. a susținut că societatea și statul sunt rezultatele unui dublu pact, „expres și tacit”: în primul rând între indivizi și, apoi, între societatea astfel formată și autoritățile guvernante. Cauza care-i determină pe oameni să se asocieze, formând societăți simple (familia, vecinătatea) ce se contopesc în „societatea universală”, cu caracter politic (statul), o constituie condiția precară a existenței indivizilor în starea de izolare. Scopul statului este binele tuturor cetățenilor și nu cel al autorităților. Deținătorul unic al suveranității este poporul. Puterea, care emană numai de la popor, nu poate fi înstrăinată sau delegată cuiva pentru totdeauna. Ea poate fi încredințată doar temporar guvernatorilor, reprezentanți ai poporului, și trebuie să le fie retrasă atunci când aceștia încalcă sau depășesc atribuit!! Sonforme dreptului natural, sau cma dăunează binelui public. Prin formularea sistematică a ideilor privind originea statului, a celor referitoare la suveranitate și la caracterul unic și indivizibil al acesteia, A. este considerat ca un precursor al lui J.-J. Rous-seau.

ALTHUSSER, Louis (n. 1918), filosof marxist francez, profesor la Școala Normală Superioară din Paris. A. a întreprins o „recitare”, o regândire a textelor întemeietorilor materialismului dialectic. Poziția antiempiristă și scientistă a lui A. Își găsește expresia în locul privilegiat pe care-l atribuie activității teoretico-cognitive. În primele sale studii, A. includea teoria în praxisul social total, ca practică teoretică producătoare de concepte, alături de cea economică, politică, ideologică și tehnică. Între acestea, distincte prin conținut, dar unite

prin omologia lor structurală, el stabilea relații complexe și contradictorii prin intermediul „efectelor de cunoaștere”. Ulterior, renunță la această teză considerând-o afectată de o tendință „teoricistă”. În lucrările sale, A. a elaborat o serie de categorii noi, cum sunt: „temporalitatea istorică”, „supradeterminarea”, „cauzalitatea structurală” ș.a., în efortul de aprofundare a specificului determinismului social. Fondarea de către Marx a științei istorice a constituit, după A., descoperirea unui „nou continent al cunoașterii”, printr-o „revoluție teoretică totală”, al cărei conținut îl constituie saltul. Se la ideologie la știință, renunțarea la antropologismul și la umanismul filosofic de esență burgheză, idealistă. Teza sa despre „*antiumanismul teoretic*” al marxismului (pe plan strict opistemologic) a stârnit numeroase dezbateri și controverse în gândirea contemporană. Op. pr.: „Pentru Marx” (1965), „Citind Capitalul” (1965, 2 vol. În colab.), „Lenin și filosofia” (1969), „Citindu-l pe Marx” (culegere în lb. rom., 1970), „Elemente de autocritică” (1974), „Poziții” (1976).

ALTRUISM (lat. *alter* „altul”), valoare, principiu moral și calitate umană opuse *egoismului*, constând în acțiunea dezinteresată pentru binele celorlalți oameni. Prezent în diferite doctrine morale, precum și în opera unor gânditori (Kant, A. Shaftesbury, A. Comte care, spre 1830 îl impune ca termen etic și sociologic), a. a fost considerat drept un principiu menit să compenseze și să înlocuiască egoismul „înnăscut” al omului. Elementele sale sunt: atașamentul, bunătatea, abnegația. Dezvăluind inconsistența propovăduirii a. drept cale de înlăturare a opoziției de interese fundamentale dintre oameni în orânduirile exploatare, etica marxistă îl subordonează *colectivismului*, principiu ce exprimă devotamentul individului față de ceilalți și față de societate, în socialism, a. se referă mai ales la domeniul raporturilor interpersonale, de conviețuire și de vecinătate, animate de solidaritatea și principialitatea ce decurg din împărtășirea de către oameni a idealului comun de făurire a noii societăți în care exploatarea și asuprirea omului de către om sunt desființate.

AMBIGUITATE, (în filosofia aristotelică) termen care desemnează *omonimia*, uzitat pentru a denota lucruri diverse: la

nivelul frazei sau discursului are sensul de *amfibolie*, de *echivoc* (opus lui univoc); la nivel general, prin a. se specifică natura dublă a unui fenomen, mai ales a fenomenului existențial uman, caracterul lui iremediabil contradictoriu sub toate aspectele: natural, social, moral, gnoseologic etc. (în special în filosofii existențialiste). De pildă, în „filosofia ambiguității” a lui M. Merleau Ponty, omul este conceput ca a. Întrucât el este și gândire și acțiune. „Morală ambiguității” a existențialistei franceze Simone de Beauvoir se sprijină, și ea, pe analiza „situațiilor concrete” ale vieții umane, în întreaga ei diversitate și contrarietate, refuzând, ca punct de plecare, principiile tradiționale adesea contestabile și compromise. Invocarea conceptului a. ca explicație a contradicțiilor omului contemporan este un rezultat al neînțelegerii critice, de către „filosofii crizei”, a esenței sociale și istorice a acestor contradicții și a dinamicii, sensului și funcției lor dialectice. La nivelul *comportamentului*, prin a. se înțelege tendința de sustragere de la condiția unității sau mascarea unității prin echivocuri construite mai mult sau mai puțin intenționat.

AMFIBOLIE (gr. *amphibolia* „cu două înțelesuri”), eroare logică care apare din *ambiguitatea* construcției gramaticale (deosebită de ambiguitatea unor cuvinte simple din care se poate naște, ca greșeală logică, *omonimia*); astfel, se acceptă sau se demonstrează o premisă pe baza unei anumite interpretări a construcției gramaticale, iar apoi se utilizează această premisă într-o manieră care este corectă numai pe baza unei alte interpretări a construcției gramaticale.

AMÂNARE, concept central în explicarea psihologico-evoluționistă a specificului genezei și devenirii umane, elaborat de H. Spencer în lucrările sale de psihologie și sociologie. În literatura filosofică de la noi, conceptul de a. a fost introdus pentru prima dată de Eugeniu Speranția în lucrarea „Apriorismul pragmatic” (partea I „Elaborarea conceptelor”, 1923; partea a II-a „Contribuțiuni la psihobiologia gândirii”, 1922) și dezvoltat în ampla sinteză consacrată de el resorturilor psihologice ale evoluției umane, muncii și filosofiei culturii. Conceptul de a. a fost reluat și de Minai Ralea în studiul despre „Definiția omului” (1928) și dezvoltat sistematic în lucrarea de antropologie filosofică „Explicarea omului” (1946). Pentru

Eugeniu Speranția, a. Înseamnă „acea cezură, cea ezitare între excitare și reacțiune care devine: deliberarea, și, mai târziu dobândindu-și autonomia, rațiunea”. În viziunea filosofică generală, „ființa activă a dat naștere ființei gânditoare, iar gândul, din act născut, e destinat să nască altul”, în cadrul unei evoluții ascendente a vieții politice umane, care are la bază o progresivă a. a actului motrice. Pentru Mihai Ralea, „omul e animalul care-și poate amâna sau opri reacțiuni-le”, deoarece, „aproape orice act psihic uman, chiar cel complet inferior, e un act psihic suspendat. Realizarea lui e aproape totdeauna întârziată. Amânarea fenomenelor sufletești e o condiție primordială a oricăror activități psihice umane”. Inteligența se deosebește de instinct prin creșterea numărului reacțiunilor posibile la o situație determinată și prin intervalul între excitație și reacțiune.

AMORALISM, concepție care neagă existența fundamentului obiectiv al moralei și al reglementărilor etice ale conduitei. Există un a. *relativ*, care contestă convențiile morale ale timpului, ale unei anumite formațiuni sociale sau care pune sub semnul îndoielii autoritatea *dogmelor* morale de orice fel și un a. *absolut*, care neagă existența valorilor morale și umane în general, conținutul obiectiv al aprecierilor morale și judecății etice și implicit rolul pozitiv al datoriei și conștiinței *binelui* și *răului*. Dacă, în genere, a. fundamentează *individualismul* uneori agresiv, *subiectivismul* și arbitrarul etic, în unele cazuri el a fost și o formă de exprimare a protestului și inconformismului față de morala formală, ipocrită, în spatele căreia se ascundea imoralitatea și *filistinismul*, în acest sens s-a manifestat și a. lui Fr. Nietzsche, care a preconizat o morală situată „dincolo de bine și de rău”, supraordonând valorile vitale celor etice și proclamând, în același scop, „moartea lui Dumnezeu”.

ANALITICĂ (*filosofie a.*), orientare filosofică larg răspândită în S.U.A., Anglia, Australia, Țările Scandinave, R.F.G. etc, cuprinzând curente și filosofi care reduc filosofia la analiza mijloacelor lingvistice ce și conceptuale (considerate în general tot ca lingvistice) ale cunoașterii. Teoriile a. își concentrează atenția asupra *limbajului științific* (artificial sau natural) și filosofic, asupra problemei *semnificației* expresiilor, asupra structurii și funcțiilor științei etc. În

filosofia a. se disting două curente fundamentale: 1) analiza logico-lingvistică a limbajului științei, promovată de B. Russell, R. Carnap și L. Wittgenstein (în prima perioadă a activității acestuia) și 2) filosofia limbii obișnuite, promovată de L. Wittgenstein (în a doua perioadă), într-un sens larg, filosofia a. este întreg *neopozitivismul*; în sens restrâns însă, ca filosofie, a. trebuie considerată orientarea reprezentată de G. Ryle, J.L. Austin, P.F. Strawsons, care analizează limbajul obișnuit și Hem-pel, Pap, Ayer, Quine, Goodman etc. care, pornind de la analiza limbajului științific, au determinat o reconstrucție în logica și epistemologia contemporană. „Analiza”, conceptul fundamental al filosofiei a., este înțeleasă ca o cercetare „pură” a limbajului, opusă metafizicii (filosofiei) *existenței*. La B. Russell și G.E. Moore „analiza” apare ca metodă de tratare a problemelor filosofice, opusă sistemelor speculative ale idealismului de la începutul sec. 20. În deceniul 3, analiza lingvistică era concepută (*Cercul vienez*) ca un mijloc (nu ca un scop în sine) al unificării științei. După al doilea război mondial, filosofia a. cunoaște o largă extindere. Apare tot mai clară distincția între *logica științei*, ca domeniu neutru al metaștiinței, și filosofia a. ca interpretare filosofică a rezultatelor analizelor logice. Unele dintre postulatele fundamentale ale *pozitivismului logic* au fost respinse și în același timp a apărut o reacție critică împotriva reducerii analizei la cercetarea logică a limbajelor formalizate, împotriva absolutizării logicii matematice ca metodă a analizei. Unii reprezentanți ai filosofiei a. manifestă deschideri spre alte poziții filosofice (*neotomismul, existențialismul, fenomenologia*).

ana

ANALITIC-SINTETIC, corelație de termeni care se referă la diferențierea logică și epistemologică a propozițiilor pe baza modului de validare și a tipului de adevăr. Anticipată în filosofia antică în distincțiile naive, ontologice, dintre necesar și contingent, ea a căpătat treptat o determinare epistemologică (Descartes, Hobbes, Leibniz), consacrată de Kant, precizându-se, reformulându-se și legitimându-se ulterior pe planul analizei logice a cunoașterii (Bolzano, Frege, Lewis, Carnap). Dintre numeroasele varietăți ale adevărurilor analitice, J. Hintikka distinge patru tipuri sau sensuri fundamentale: 1)

adevărurile analitice sunt adevărurile în virtutea semnificațiilor termenilor; 2) un argument este analitic dacă concluzia sa este un subenunț al uneia dintre premise; 3) un argument este analitic dacă el nu introduce noi indivizi în discurs; 4) un argument este analitic dacă informația adusă de concluzie nu este mai mare decât informația adusă de premise. Tipul 1) al adevărului analitic (adevărul analitic ca adevăr conceptual) a fost obiectul unei mari polemici logico-filozofice, în special între Quine și Carnap. Celelalte tipuri prezintă valoare în teoria științei, în logică și epistemologie, pentru înțelegerea naturii raționamentelor științifice, a structurii deductive și a unității conceptuale a teoriilor științifice.

ANALIZATOR, aparat anatomo-funcțional, constituit dintr-un receptor periferic (organul de simț), dintr-o cale prin care excitația acestuia se transmite în sistemul nervos central și dintr-un capăt central (celulele scoarței cerebrale), în care se termină calea nervoasă. A. sunt de două feluri: *externi* și *interni*. Principalii a. externi sunt: vizual, auditiv, gustativ, olfactiv, cutanat (târlii, de temperatură, de durere). Funcția a. este de a analiza, de a diferenția însușirile obiectelor și ale fenomenelor din lumea înconjurătoare sau din interiorul organismului. Termenul a fost creat de I.P. Pavlov. Funcția a. confirmă concepția potrivit căreia activitatea organelor de simț se află într-o unitate deplină cu aceea a sistemului nervos central. V. și *senzație*.

ANALIZĂ FUNCȚIONALĂ, v. FUNCȚIE.

ANALIZĂ SISTEMATICĂ, v. SISTEM.

ANALIZĂ STRUCTURALĂ, v. STRUCTURĂ; STRUCTURALISM.

ANALIZĂ ȘI SINTEZĂ, operații mintale sau materiale opuse, strâns legate între ele, prin care se cunoaște structura obiectelor și a proceselor, relațiile dialectice existente între întreg și părțile lui componente. *Analiza* este o metodă generală de cercetare a realității, bazată pe descompunerea unui întreg (obiect sau proces) în elementele lui componente și pe studierea în parte a fiecăruia dintre acestea. Analiza poate fi mintală (logică, psihologică etc.) sau materială (analiza apei, a sângelui, a solului etc.) atunci când operează asupra unor obiecte sau procese din natură. *Sinteza* constă în cunoașterea

obiectelor și a proceselor pe baza reunirii mintale sau materiale a elementelor obținute prin analiză și prin stabilirea legăturilor dintre aceste elemente. Capacitatea de a efectua a. și-s. se bazează pe practica omenească îndelungată a descompunerii și recompunerii lucrurilor. Acumularea cunoștințelor și dezvoltarea gândirii au creat treptat capacitatea mintală a omului de a efectua a. și g. fără a mai opera cu obiectele înseși. Rupând însă a. și-s. mintală de izvorul material al formării lor, idealismul ne-au'a funcția rufluctorie a acestora. Materialismul dialectic se opune separării metafizice a analizei de sinteză, afirmând unitatea lor dialectică. Ele formează o unitate de contrarii, care se presupun reciproc, analiza de-tenninand sinteza, iar sinteza condiționând analiza într-un proces continuu de întrepătrundere a uneia cu cealaltă. Gândirea realizează în aceeași măsură descompunerea unor obiecte în elementele lor, ca și reunirea într-o unitate a unor elemente legate între ele. „Fără analiză nu există sinteză” (F. Engels). *Analiză reflexivă*, analiză referitoare la condițiile, posibilitatea și structura gândirii.

ANALOGIA EXISTENȚEI, concept metodologic central în filosofia catolică (Toma d'Aquino, *neotomism*) desemnând faptul că orice *existent* (obiect, fenomen, idee) este asemănător cu alte existente și, în același timp, diferă de ele. Baza acestei asemănări o formează „transcendentalele” (unitatea, adevărul, binele), adică acele proprietăți care, aparținând *existenței* ca atare (și nu unui gen particular), se regăsesc în formă analoagă în toate modurile singulare asumate de existență. Existența nu poate fi considerată însă ca un gen. Genul este un predicat univoc și nu analogic al speciilor; existența nu poate fi atribuită în același sens substanței și accidentului, lui Dumnezeu și creațiilor sale.

ANALOGIE 1. Termen, original cu semnificație matematică, desemnând cu o mai mică precizie identitatea de raporturi dintre lucruri diferite și asemănarea sau similaritatea a două sau mai multe obiecte, concepte, sisteme sau situații. A. poate fi substanțială (similaritatea elementelor componente) sau structurală, formală (asemănarea formei, a relațiilor reciproce ale elementelor). Astfel, undele de apă și undele acustice sunt substanțial analoage (ambele

fiind unde de presiune); ele sunt însă formal analoage cu unele luminoase (se supun aceluiași legi). a. poate avea diverse grade; a. formală completă este *izomorfismul*, identitatea structurală, iar a. formală mai s. așa este *homomorfismul*. A., cu deosebire cea parțială, are un rol *euris*«e, fund prezentă în geneza unei teo „Științifice, dar dispărând treptat din rezultatele finale ale cercetării. 2. (în logică) *Raționament prin a. = inferență* probabilă (neconcluzivă) de la anumite puncte de asemănare între două sau mai multe obiecte la alte asemenea puncte. 3. *Respingerea prin a. logică* – metodă prin care se arată că un argument este greșit, construindu-se un alt argument de aceeași formă, dar a cărui nevalie ditată este evidentă.

ANAMNESIS, concept propriu teoriei platoniciene a „reminiscenței”, potrivit căreia omul poate accede la cunoașterea „Ideilor” datorită faptului că sufletul lui le-ar fi contemplat cândva, într-o existență anterioară, cunoașterea autentică fiind, de fapt, o „reamintire”. Conceptul de a. este inspirat din doctrina mistică și ascetică a pitagoricilor despre nemurirea și transmigrația (*metempsihoză*) sufletelor sau despre trup ca „temniță” a acestora. Preluată de Platon („Fedon”), ea re apare sub forma credinței într-o existență primordială a sufletului care, înainte de a fi fost încarnat într-un corp, trăia în contact nemijlocit cu ideile pure, în „lumea inteligibilă”.

ANANKfi (gr. „Soartă”, „necesitate” sau personificarea acestora), concept al filosofiei lui Platon și al altor sisteme, în concepția lui Platon lumea este opera interacțiunii dintre ordinea *necesității* oarbe și cea a *inteligenței* – asimilată cu divinitatea – care reușește să domine necesitatea și să transforme astfel *haosul* în *cosmos*, dezordinea primordială în universul ordonat, în scopul realizării binelui.

ANARHISM, doctrină și mișcare politică de inspirație mic-burgheză. Ca doctrină, a. a început să se constituie în deceniul 5 al sec. 19, având un caracter eclectic și cunoscând diferite variante. În doctrina a. se întâlnesc, ca surse de inspirație: dialectica hegeliană, interpretată într-un sens subiectivist-voluntarist, filosofia lui Fichte, teoria dreptului natural și teoria contractualistă a statului (mai ales cea a lui J.-J. Rous-seau), unele idei ale socialismului utopic (mai ales

ale lui Saint-Simon). O contribuție deosebită în apariția a. a avut-o concepția utopistă a „a. raționalist” (William Godwin). Printre caracteristicile generale ale doctrinei a. pot fi menționate: individualismul subiectivist și voluntarismul, exprimate în exaltarea autonomiei voinței individuale, în opunerea „contractului liber consimțit” contractului social, a asociației societății, federalismului organizării statale; negarea sau ignorarea legilor sociale obiective; atitudinea ostil-negativă față de orice autoritate, putere, stat (inclusiv dictatura proletariatului) ca și față de orice organizație politică; neînțelegerea rolului marii producții și apărarea micii proprietăți private și a micii gospodării rurale; apologia spontaneității revoluționare, revendicarea revoluției imediate și a nimicirii imediate a statului și promovarea tacticii aventuriste a „acțiunii directe”. Prin negarea acțiunii politice organizate, după cum releva Lenin, a. subordona proletariatul politicii burgheze. În prima etapă a dezvoltării a. – aceea din perioada capitalismului, industrial – s-au manifestat Max Stirner, Pierre-Joseph Proudhon și Mihail A. Bakunin, de numele căruia se leagă transformarea a. În mișcare politică. O altă variantă este cea a „a. comunist”, reprezentată de P. Kropotkin, J. Grave, E. Râclus, E. Malatesta ș.a. Compromis prin exagerările sale teroriste, prin metoda atentatelor organizate mai ales în ultima parte a sec. 19, a. își pierde treptat influența, pe care a exercitat-o un timp în Franța, Belgia, Spania, dar mai ales în țări mai înapoiate sub raportul dezvoltării industriale. *Neoanarhismul* se afirmă după al doilea război mondial, înviorat sub raport doctrinar de influența *existențialismului*, *personalismului* și *neofreudismului*. El reia și reactualizează unele teze ale vechiului a., pretinzând că forța revoluționară în societatea contemporană nu ar fi clasa muncitoare, ci unele grupuri și păături periferice și deposedate, că lupta politică organizată și partidul revoluționar ar fi inutile, iar tactica revoluționară ar fi aceea a acțiunilor rebele, extremiste și teroriste. Concepțiile neoanarhiste au căpătat răspândire mai ales în Franța, S.U.A. și America Latină, dar mișcări cu acest caracter s-au constituit și în India, Japonia, Indonezia etc; ele și-au afirmat prezența și în unele mișcări contestatare ale studenților din țările capitaliste, înserându-se ca elemente

componente ale contraculturilor generate de aceste mișcări. Ca și vechiul a., neoanarhismul cultivă concepții individualiste și voluntariste, exaltând autonomia voinței, individualitatea și spontaneitatea mișcării; el este primejdios și nociv prin caracterul său diversionist și pseudorevoluționar.

ANAXAGORA (c. 500 – 428 î.e.n.), filosof grec materialist, originar din Clazomene (Asia Mică). El considera că deosebiriile dintre lucruri se datoresc amestecării în proporții diferite a unor substanțe materiale în număr infinit, diferite calitativ, invariabile, inseparabile și divizibile la nesfârșit, cunoscute sub denumirea aristotelică ulterioară de „homeomerii”. A. Își explica originea mișcării materiei prin acțiunea lui „nous” (inteligența, spiritul), pe care și-l reprezenta în mod corporal. La bătrânețe, A. a fost nevoit să fugă din Atena, fiind condamnat la moarte pentru necredință în zei.

ANAXIMANDRU (c. 610 – c. 546 î.e.n.), filosof grec, reprezentant al Școlii din Milet. El considera că principiul lumii este *apeiron-xA*, care semnifică pe cât se pare o anumită materie nedeterminată, din care au luat naștere toate lucrurile prin ciocnirea a doua stări: caldul și recele. Din opera sa filosofică s-a păstrat un singur fragment. A construit primele cadrane solare și a întocmit prima hartă geografică în Grecia antică.

ANAXIMENE (c. 585 – c. 525 î.e.n.), filosof grec, reprezentant al Școlii din Milet. A. considera că toate lucrurile provin dintr-un principiu material – aerul ca rezultat al dilatării și condensării acestuia. A fost primul filosof care a abordat tema raportului dintre materie și conștiință.

ANDREI, Petre (1891 – 1940), sociolog, filosof și om politic român. Profesor la Universitatea din Iași, reprezentant al aripii de stânga a Partidului național-țărănesc. A. a promovat o concepție sociologică integralist-deter – ministă. El a conceput analiza societății sub toate aspectele și laturile (biologică, social-economică, psihologică) și a înfățișat-o ca un tot unitar, care se dezvoltă pe baza anumitor legi interne. Eclectic prin formație filosofică și sociologică (influențe voluntariste, psihologice și relativiste), A. a elaborat o concepție sociologică tributară teoriei factorilor și în care a prevalat

durkheimismul. A. aduce valoroase contribuții la studierea și la explicarea deterministă a mecanismului intern al vieții sociale, a factorilor pe care se întemeiază existența și dezvoltarea societății omenesti, la întemeierea și dezvoltarea filosofiei și sociologiei valorii, a sociologiei cunoașterii, la analiza și la justificarea sociologiei ca știință cu obiect, legi și metode de cercetare proprii etc. A. s-a ridicat, atât prin lucrările și studiile sale de specialitate, cât și prin activitatea sa politică, împotriva teoriilor de dreapta. El a militat hotărât împotriva războaielor de cotropire și jaf, a politicii reacționare, pentru pace și progres social. Uatorită ideilor sale democratice, înaintate, antifasciste și antihitleriste, a căzut victimă terorii legionare. *Op.pr.:* „Mecanicism și teleologism în sociolo-g a contemporană” (1915), „Filosofia valorii” (1918, apărută postum în 145), „Sociologia revoluției” (1921) ...Problema fericirii, fundamentul său ețico-sociologic” (1921), „Die soziolo-gische Auffassung der Erkenninis” (Leipzig, 1923), „. Fascismul” (1927), „Probleme de sociologie” (1927), „Sociologia generală” (1936).

ANGAJARE, opțiune teoretică declarată; atitudine de apărare și promovare a acestei opțiuni; adeziune deschisă și militantă la un ideal; non-neutralitatea în condițiile unei polemici ideologice. Întreaga istorie a filosofiei este o continuă confruntare angajantă a idealismului cu materialismul, a dialecticii cu metafizica și orice filosofie implică o poziție partinică, partizană, în măsura în care activitatea ideologică exprimă dialectica obiectivă a intereselor și aspirațiilor grupurilor sociale. Fie că e vorba de gândirea lui Socrate, a lui Pascal, Voltaire sau Kant, fin de aceea a lui Descartes Saul. uther, de fiecare dată vom fi nevoiți să descifrăm o tendință social-ideologică predominantă, semnificația mai mult sau mai puțin vădită a unei angajări istoric determinate. Sensul atribuit a. de către *personalism* (E. Mounier) sau de către *existentțialism* (J.P. Sar-tre) este inspirat de o concepție idea-list-subiectivă, individualistă și, din punct de vedere științific, arbitrară, asupra corelației dintre necesitate și libertate, și unii și ceilalți privind problema opțiunilor și *proiectelor* în afara cadrului social determinat și determinant. Reducând a. filosofului la aceea a exprimării și interzicându-i acțiunea, Merleau-Ponty reiterează, de

fapt, vechiul contemplativism denunțat de Marx în „Teze despre Feuerbach” și în „Ideologia germană”. A. este, de asemenea, exclusă ca problemă din câmpul preocupărilor *structuralismului*.

ANGOASĂ (fr. *angoisse* „neliniște”, „anxietate”), teamă nedeterminată, sentiment al *înstrăinării* omului. Descrisă pentru prima dată de Hegel în „Fenomenologia spiritului”, a. se distinge de simpla teamă, fiindcă nu se raportează la niciun obiect particular, ea având un caracter global și antrenând întreaga subiectivitate a individului. În *existențialism*, a. are sensul de „neliniște metafizică”, relevându-i omului „iraționalitatea situației sale și absurditatea vieții”. Ea l-ar face pe individ să-și descopere „situația sa originară” de ființă muritoare, conștiința *finitudinii* sale (Heidegger), a *contingenței* sale (invocată încă de Pascal) sau să se perceapă „condamnat a fi liber”, obiectiv lipsit de criterii de alegere în fața infinității alternativelor posibile și, subiectiv, apăsător de o *responsabilitate* totală, la fel de nejustificată, care atrage după sine teama în fața libertății „pure”, singura lui apărare rămânând recursul la „falsa conștiință” (Sartre). Pentru Kierkegaard, conștientizarea de către om a condiției libertății sale echivalează cu a., care e o „sincopă a libertății”. În *psik-analiză*, a. este considerată fie ca rezultată a unei încărcături energetice prea mari a *libido-ului*, fie ca semnal de neplăcere provenind din mecanismele de apărare ale *eu-ului* originea ei găsindu-se în istoria individului. A., resimțită ca sentiment autentic al *înstrăinării*, capătă astfel în existențialism, printr-un abuz de absolutizare metafizică, rang de principiu definitoriu al condiției umane, o explicație pur subiectivistă, iar în psihanaliză o interpretare legată unilateral de psihopatologie.

ANIMAȚISM (lat. *animatus* „însuflețit”), concepție proprie populațiilor primitive despre caracterul spiritual, impersonal al fenomenelor naturii. Apariția reprezentărilor animațiste coboară în trecutul cel mai îndepărtat al omenirii, fiind legată de tendința omului primitiv de a atribui lumii înconjurătoare trăsăturile propriului său caracter, ale trăirilor sale psihice și ale activităților sale imediate...

ANIMISM (lat. *animus* „spirit” sau *anima* „suflet”), credință în spirite, în „suflet” ca ceva distinct de corp, de obiecte și de forțele naturii (ale plantelor și animalelor, apelor, pădurilor etc).

Reprezentările animiste apar la omul primitiv ca urmare a modului său antropomorfic de a gândi, a tendinței de a atribui fenomenelor naturii însușiri omenști, de a le personifica. Termenul de a. s-a impus în știință mai cu seamă prin opera etnologului și antropologului englez B.B. Tylor („Cultura primitivă”, 1871), care considera a. ca primul stadiu al religiei și, totodată, ca un „minimum de religie”, deci ca un element propriu tuturor formelor ulterioare de religie. Concep, ți-a sa, tributară unei viziuni evoluționiste speculative, a fost infirmată de cercetările ulterioare. Abia în religiile evoluat pare ideea unor ființe spirituale, imateriale.

ANISTORISM, atitudine filosofică în problemele teoretice ale științelor sociale, ca și în problemele ontologiei umanului, caracterizată în general prin tendința de substituie a studiului concret-istoric al realităților sociale și al problematicii omului, prin scheme abstracte, principii speculative, proprii reprezentărilor metafizice (fataliste, biologiste, materialist-mecanice, eclectic etc.) și idealiste (finaliste, aprioriste, providențialiste, psihologiste, voluntariste etc.) despre lume, concepțiilor conservatoare sau chiar retrograde, ostile ideii de *progres*. V. și *istorism*; *istoricism*; *sincronic-diacronic*; *structură*; *structuralism*.

ANOETIC (gr. O „fără” și *noetikos* „gânditor”), termen care se referă la senzații și percepții ca trăiri subiective, individuale, la stări afective sau alte stări precognitive sau non-cognitive.

ANOMIE (gr. a „fără” și *nomos* „lege”), situație caracterizată prin absența *normelor*, stare de neorganizare normativă, concretizată prin comportamentul antisocial al unui grup, al unei organizații sau al societății în ansamblu. Conceptul a fost folosit prima oară de E. Durkheim, care considera că, în cursul dezvoltării *diviziunii sociale a muncii*, trecerea de la ceea ce el. denumea „solidaritatea mecanică” tradițională la „solidaritatea organică”, în evoluția societății capitaliste, creează vremelnice o stare de a., caracterizată prin faptul că vechile norme și-au pierdut puterea regulatoare în noua situație socială, în vreme ce norme noi, adecvate situației schimbate, încă n-au fost create și recunoscute. Prin a. se desemnează starea organizației sociale a cărei coeziune este slăbită de contradicții lăuntrice ireconciliabile și

cape, datorită acestui fapt, este expusă la apariția unor acțiuni individuale sau de grup contrare legilor în vigoare. Răspândirea largă în sociologia contemporană a conceptului de a. se datorează lui Robert K. Merton care, prin studiile sale, a raportat cazul a. la structura socială și a demonstrat valoarea acestui concept pentru analiza comportamentelor deviante, dând impuls multor cercetări sociologice empirice pe această linie. Conceptul de a. își găsește o interpretare științific operațională și metodologică în teoria marxistă a *contradicțiilor și revoluțiilor sociale*.

ANSELM DE CANTERBURY (1033 – 1109), episcop și filosof catolic, născut la Aosta (Italia), supranumit „părintele scolasticii”. A pus idealismul platonice în slujba dogmaticii catolice și a propagat principiul după care Știința ar trebui să se afle în slujba credinței. A fost adept al *realismului* scolastic și susținătorul „*argumentului ontologic*”, inițiat de Augustin – pretinsă demonstrare a existenței lui Dumnezeu prin ideea de perfecțiune.

ANTAGONISM (gr. *anti* „contra” și *agonizomai* „lupt”), *contradicție antagonistă*. Conceptul de a. are în știința contemporană particularizări în diferite domenii. În lumea biologică, de exemplu, o mare importanță o are în u microorganisme (studiat de V. aabeș, apoi de A. Fleming ș.a.), fenomen a cărui folosire medicală o reprezintă antibioticele. Organismele Pluricelulare evolute sunt reglate după J” 1 Principiu al „inervației antagoniste” (fenerrington) și după un altul, al „antagonismului interstimulant”, pus în lumină de fiziopatologul român D. Danielopolu. O logică a contradicției (și a a.) a fost preconizată de filosoful francez de origine română St. Lupasco. În viața socială, a. sunt contradicții ireductibile între clase, grupuri sau forțe sociale cu interese diametral opuse. Ele sunt legate de relațiile de producție bazate pe exploatare, constituind forța motrice fundamentală a formațiunilor sociale întemeiate pe acest tip de relații. Ascuțirea lor continuă dă naștere unui conflict. A. sociale se rezolvă, sunt depășite prin *revoluția* socială care înlătură vechile relații de producție, determinând trecerea la o formațiune socială superioară. În perioada de trecere de la capitalism la socialism, a. dintre clasa muncitoare și clasa capitaliștilor sunt rezolvate prin desființarea

proprietății capitaliste asupra mijloacelor de producție și a claselor exploatatoare și prin construirea bazei și suprastructurii *socialismului*.

ANTECEDENT 1. (În filosofie) Orice fenomen care precede alt fenomen. 2. (În logică) Prima parte din alcătuirea unei propoziții compuse cu ajutorul corectorului „dacă... atunci...” (*implicația*), sesizată de logica clasică sub numele de „judecată ipotetică”. A. trimite la un fapt, o situație etc, care precedo lucrul despre care se onunță în cealaltă parte a propoziției compuse, așezată după cuvântul „atunci” și numită *consecvent*. În propoziția compusă „Dacă învăț, atunci știu”, propoziția categorică „învăț” îndeplinește rolul de a. În logica simbolică prin a. se înțelege primul din constituonții unei *implicații*. V. și *consecvent*; *implicație*.

ANTICII* A RE 1. (Funcția de a.) Capacitate de! orientare și pregătire pentru o situație care nu a intervenit efectiv. Ca atare, a. este o caracteristică biologică („preadaptare” – J. Piaget). 2. Caracteristică a funcțiilor cognitive ale omului, constând în posibilitatea de a face *previziuni* în vederea orientării *acțiunii* prin stabilirea conștientă a unor scopuri și obiective ce urmează a fi îndeplinite în viitor. În acest sens, termenul de a. este sinonim cu *prospectivă*.

„ANTI-DUHRING”, operă clasică a marxismului, scrisă de F. Engels, publicată mai întâi sub formă de articole (1877 – 1878) în ziarul „Vorwärts” din Leipzig, organul central al Partidului Social-Democrat German, apoi în volum separat (1878) sub titlul „Domnul Eugen Dühring revoluționează știința”. Este îndreptată împotriva scrierilor filosofice, economice și sociale ale lui Eugen Dühring, socialist de catedră mic-burghez. Lucrarea cuprinde o „Introducere” și trei secțiuni: „Filosofie”, „Economie politică” și „Socialism”. În „Introducere” este expusă deosebirea dintre materialismul dialectic și materialismul metafizic, concepția materialistă a istoriei și rădăcinile social-economice ale socialismului științific. În secțiunea „Filosofie” este combătut materialismul mecanicist și metafizic al lui E. Dühring și sunt expuse teze importante ale materialismului dialectic cu privire la materie, mișcare, spațiu, timp, infinit, legile dialecticii, teoria adevărului, precum și teze ale materialismului istoric despre morală și drept. În partea consacrată

materialității lumii sunt generalizate progresele înregistrate de științele naturii în secolul trecut. În secțiunea „Economie politică”, Engels face o expunere sintetică a economiei politice științifice, în spiritul concepției lui Marx. Demonstrând caracterul primordial al economicului în raport cu politicul în procesul apariției proprietății private, Engels combate teoria violenței a lui E. Dühring. Capitolul al X-lea al acestei secțiuni (intitulat „Din «Istoria critică»”) a fost scris de Marx. Ultima secțiune, „Socialismul”, expune dezvoltarea istorică a socialismului de la utopie la știință, combate socialismul egalitarist al lui E. Dühring și dezvoltă teoria producției și a repartiției în societatea socialistă, precum și probleme referitoare la revoluția socialistă, la dictatura proletariatului, la familie și educație în societatea socialistă și la procesul dispariției statului în comunism.

ANTIINTELECTUALISM 1. (în sens general) Atitudine critică sau negatoare, de pe poziții senzualist-psihologice sau afectivist-estetice, fie față de ten dința de folosire excesivă, unilaterală și absolutizantă a abstracțiilor, a operațiilor logice-intelectuale în descrierea și interpretarea raporturilor omului cu lumea lui interioară sau exterioară, fie față de tendința reducerii întregii bogății și complexități a vieții psihice la elemente intelectuale, cum ar fi ideile (în diversele lor accepțiuni), adevărurile și implicațiile, așa cum au încercat să procedeze, în grade și moduri diferite, marile sisteme intelectualiste (Platon, Spinoza, Leibniz, Hegel ș.a.). Această accepțiune din urmă are în vedere critica adresată de Kant sistemului leibnizian, denumit de el un sistem intelectual al lumii și incriminat pentru a fi intelectualizat fenomenele (în opoziție cu Locke, care a senzitivizat abuziv conceptele).

2. (în sens restrâns) Orientare în filosofia spiritualistă din sec. 19 și 20, caracterizată printr-o atitudine de discreditare sau de negare până și a valorii relative cât de cât semnificative a facultăților și funcțiunilor intelectuale. Această atitudine este generată de dorința, delimitării de excesele scientismului rigid, corelat cu un determinism mecanicist sau de pretențiile exagerate ale anumitor variante dogmatice ale raționalismului. Susținând că în gândire și în cunoaștere procesele de determinare se exercită într-o manieră pur arbitrară, fără vreo relație posibilă cu realitatea sau că au un rol subordonat, auxiliar

în raport cu unele funcțiuni a căror activitate se traduce în conștiință prin stări afective sau voliționale, filosofile a. („filosofia vieții”, „pozitivismul spiritualist” la Ravaisson, La-chelier, Boutroux, neocriticismul lui

Renouvier, intuiționismul lui Hergson, „realismul spiritualist” al lui Santayana, personalismul, existențialismul religios, voluntarismul ș.a.) supralicitează virtuțile cognitive ale intuiției, ale emoțiilor, ale trăirilor, ale voinței etc.

ANTIMATERIE, termen generic, folosit de fizicieni, începând cu deceniul 4 al sec. 20, mai precis, după descoperirea de către Frederic Joliot-Curie și Irene Curie a electronului pozitiv (pozitronul), pentru a desemna așa-numitele antiparticule și combinațiile lor. O antiparticulă posedă în comun cu o anumită particulă clasică unele proprietăți fizice și se deosebește de ea prin altele. Pozitronul, de ex., are aceeași masă ca și electronul, în schimb are o sarcină electrică pozitivă. În afară de pozi-tron, în prezent, mai sunt cunoscute și alte antiparticule: antiprotonul, antineutronul, antineutrino etc. Specialiștii consideră că și antiparticulele pot forma combinații asemănătoare atomilor și moleculelor, care, la rândul lor, pot da naștere la galaxii, metagalaxii ș.a. Antiparticulele se observă foarte rar în natură, deoarece, intrând în contact cu particulele obișnuite, lucru inevitabil în porțiunea de univers în care trăim, ele se transformă imediat în radiație. Denumirea de a. s-a dat antiparticulelor și combinațiilor lor, prin analogie cu denumirea de *materie*, dată mai înainte particulelor clasice și tuturor corpurilor caracterizate prin masă de repaus, spre deosebire de alte fenomene fizice, ca de pildă cele optice sau electromagnetice în general. În limbajul fizicienilor, în acest caz, termenul de materie e sinonim cu cel de *substanță* și antonim termenului *energie*. De aici rezultă că, în opoziție cu unele interpretări speculativ-idealiste care s-au grăbit să opună în sens filosofic materia și a., aceasta din urmă nu se referă la ceva „nematerial”. Din punct de vedere filosofic, atât „materia” (particulele, atomii etc), cât și a. (antiparticulele, antiatomii etc.) sunt doar forme diferite de existență a materiei propriu-zise, adică a realității obiective, independente de conștiință, de spirit. Chiar din punctul de vedere al fizicii, opoziția dintre „materie” și a. e relativă,

căci particulele și antiparticulele, atomii și antiatomii, moleculele și antimoleculele etc. au multe proprietăți fizice comune și se supun, în multe cazuri, aceluiași legi. A., prin urmare, nu aduce niciun argument în favoarea idealismului de orice nuanță ar fi acesta. Dimpotrivă, ea confirmă teza unității materiale a lumii în accepția materialismului-dialectic care implică înțelegerea caracterului unitar-dialectic al raportului dintre contrarii.

ANTINOMIE (gr. *anti* „contra” și *nomos* „lege”), categorie care exprimă *contradicția* dintre două teze ce se exclud reciproc și care pot fi demonstrate logic în aceeași măsură. În antichitate (Zenon din Elea, Aristotel), a. era desemnată adeseori prin termenul *aporie*. Filosofia scolastică s-a ocupat de asemenea de problema a. Kant a folosit noțiunea de a. pentru a fundamenta teza de bază a filosofiei sale, potrivit căreia rațiunea, neputând depăși limitele experienței senzoriale, nu poate cunoaște „lucrul în sine”. Orice încercare de a depăși aceste limite duce rațiunea la contradicții, adică face posibilă fundamentarea atât a tezei, cât și a antitezei. Kant a formulat patru a. ale rațiunii pure: 1) lumea este finită – lumea este infinită; 2) fiecare substanță complexă este constituită din părți simple – nu există nimic simplu; 3) în lume există libertate – în lume nu există libertate ci numai cauzalitate (determinism); 4) există o cauză primordială a lumii (Dumnezeu) – nu există o cauză primordială a lumii. A. apar ca rezultat al nedistingerii unor niveluri deosebite de limbaj în procesul argumentării sau al absolutizării unor limite. În prezent, a. se împart în formale și semantice, fără ca această deosebire să fie absolută. Introducerea unei formalizări adecvate poate duce la rezolvarea, la înlăturarea a. respective. V. *paradox*.

ANTISTENE (c. 435 – 370 î.e.n.), filosof grec, întemeietorul școlii cinice, elev al lui Socrate. În dezacord cu Platon, recunoștea ca reale numai lucrurile individuale perceptibile senzorial. Mai importantă în istoria culturii antice a fost însă concepția social-etică inițiată de el și care preconiza indiferența față de normele conviețuirii sociale, propagarea unei austerități extreme. V. și *cinicii*.

ANTITEZĂ (gr. *anii* „contra” și *thesis* „poziție”), judecată opusă unei alte judecăți, numită *teză*. În filosofia hegeliană, a. (denumită și

„negație” sau „opозиție”) constituie treapta a doua a *triadei*, căreia îi urmează o a treia treaptă, *sinteza*. Conținutul rațional al noțiunii de a. este exprimat de noțiunea *negației* dialectice, care se referă atât la aspectul ontologic, cât și la cel gnoseologic al realității. V. și *sintează*.

ANTIUMANISM TEORETIC, concept introdus în debaterile teoretice actuale de Louis Althusser, pentru a evidenția unele trăsături fundamentale ale concepției lui Marx. În viziunea lui Althusser momentul de răspântie marcat de apariția marxismului se caracterizează printr-o tăietură, ruptură epistemologică („la coupure epistemologique”) produsă în evoluția gândirii lui Marx: părăsirea pozițiilor metodologice-teoretice generale, specifice anilor săi de tinerețe (1840 – 1845), când ar fi pledat pentru un umanism de nuanță raționalist-liberalu și apoi comuni fără, și trecerea la explicarea pentru prima dată științifică a societății și a istoriei, începând din 1845, după Althusser, Marx întemeiază o nouă problematică, un nou mod de abordare a problemelor, noi principii și o nouă metodă generală. Conceptul de a.t. desemnează: 1) ruptura cu *umanismul* tradițional, depășit prin elaborarea teoriei materialismului istoric, respingerea punctului de vedere antropocentric în epistemologia disciplinelor social-politice; 2) respingerea oricăror pretenții teoretice ale umanismului și recunoașterea sa strict în limitele *ideologiei*, definită la rândul ei ca „raport trăit al oamenilor cu lumea”; 3) delimitarea marxismului de orice umanism (dihotomie rezultată din separarea radicală, abuzivă a teoriei științifice de domeniul ideologiei). Separarea rigidă a teoreticului de ideologic, efectuată de Althusser, a stârnit numeroase critici din partea unor filozofi marxiști, considerându-se că astfel se părăsește înțelegerea dialecticii raportului dintre ideologie și teoria științifică. Ulterior Althusser și-a revizuit această interpretare „raționalistă” a „tăieturii epistemologice” care deducea opoziția *adevăr* și *eroare* din opoziția speculativă „știință-ideologie”. El a menținut însă categoria filosofică de „tăietură epistemologică” pentru a desemna faptul istorico-teoretic al nașterii unei noi științe, știința revoluționară marxistă, odată cu descoperirea pentru știință a „continentului istoric”. „Această descoperire științifică-afirmă Althusser-este un eveniment teoretic și politic fără precedent în istoria umană”. Și ea îi aparține lui

Marx.

ANTONIADE, Constantin (1880 – 1954), gânditor, istoric al culturii și diplomat român. S-a situat inițial pe poziții pozitivistice, pledând pentru eliminarea din filosofie a noțiunilor „lucru în sine”, „substanță”, „absolut”. A considerat că singura realitate este lumea fenomenală, care poate fi cunoscută. Concepția sa a înglobat și teze energetiste, iar mai târziu, pragmatiste și intuiționiste, prin care s-a integrat orientării vitalist-pragmatiste. Ca istoric al culturii a elaborat, de pe poziții raționaliste, lucrări ample, bine documentate. *Op. pr.*: „Iluziunea realistă” (1907), „Thomas Carlyle” (1909), „Filosofia lui Bergson” (1910), „Imperialismul culturii germane” (1915), „Machiavelli. Omul. Timpurile. Opera”.

(2 vol., 1932 – 1934), „Renașterea italiană. Trei figuri din Cinquecento. Pietro Aretino, Francesco Guicciardini, Benvenuto Cellini” (1935).

ANTROPISM (gr. *anthropos* „om”), concepție teologică înrudită cu *antropocentrismul* și cu *antropomorfismul*, care consideră că omul se opune întregii naturi ca fiind făcut după chipul și asemănarea lui Dumnezeu și constituind scopul suprem al creației.

ANTROPOCENTRISM (gr. *anthropos* „om” și *keniron* „centru”) 1. Concepție naivă potrivit căreia omul este rațiunea de a fi a universului, scopul acestuia, în aceeași concepție, a. este propriu *religiei* și apare ca o variantă a *finalismului*. 2. Perspectivă metodologică specifică concepțiilor premarxiste asupra fenomenului social și-a asupra diferitelor discipline sociale. În explicarea societății, a fenomenelor social-politice, ideologice, morale, religioase etc. a. ia ca punct de plecare, ca temei metodologic, individul uman abstract. Critica acestui demers ideologico-metodologic este vizat, cu precădere, de Louis Althusser în conceptul său de „*antiumanism teoretic*”.

ANTROPO GENEZA, proces al apariției și dezvoltării omului. Spre deosebire de *creaționism*, *evoluționismul* afirmă descendența speciei umane (*Homo*) din unele specii de primate, prin mecanismele *mutației*, recombinării genetice și selecției naturale; procesul a. a înwput în terțiar, acum cca. 15 – 20 milioane de ani, primele „mămuțe-oameni” și, apoi, „oameni-mămuțe” trăind acum 3 – 5

milioane de ani. Acest proces (al „hominizării”) s-a desăvârșit în cuaternar, de-a lungul căruia au viețuit mai multe forme de om primitiv (preistoric) până la omul actual (*Homo sapiens*), prezent, cu rasele sale, în ultimele câteva zeci de mii de ani. A. a fost un fenomen impulsivat de trecerea de la viața semiarbolică la viața de savană; mersul biped, eliberarea mâinilor, dezvoltarea creierului, traiul în grupe sociale, inventarea uneltelor, *munca* (Fr. Engels), *vorbirea* și-au adus fiecare contribuția la a. Reconstituirea procesului istoric de a. se face pe baza fosilelor de oase și de dinți, ca și pe baza uneltelor de piatră, de os, de lemn. A. este nu numai o morfogeneză, ci o complicată dialectică a factorilor biologici, psihologici, sociali, culturali (v. și *sociogeneză*). Numai în primele faze ale a., determinanți au fost aceiași factori care răspund de speciația plantelor și animalelor; treptat, domeniul selecției naturale a fost limitat și completat prin factori de domesticațiune, factori socio-culturali (ca prohibiția incestului, exogamia, constituirea izolatelor), patologici etc. Se disting fazele de hominidizare (în care au apărut preoameni, ca *Australopi-thecinele*, de hominizare (în care au trăit *Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo neanderthalensis*) și de umanizare (proces care continuă și azi). În procesul a. s-au născut, la fiecare etapă, mai multe ramuri, dintre care una singură a preluat tendințele evolutive, celelalte stingându-se. În ultima fază, omul a trecut de la viața de culegător și vânător (sălbăticie) la viața de producător (odată cu „revoluția neolitică” începând cultivarea pământului și creșterea vitelor). Printre principalele centre ale procesului de a. s-a aflat și spațiul carpato-dunărean. Arheologii deosebesc, la rândul lor, o epocă a pietrei cioplite (paleoliticul), o epocă a pietrei șlefuite (neoliticul, început acum 7 – 8 mii de ani) și epocile metalelor (a bronzului, a fierului).

ANTROPOGEOGRAFIE, știință care se ocupă cu studiul „geografiei umane”. Poate fi socotită: 1) o ramură a geografiei, care studiază aspectele geografice ale economiei așezărilor, ale politicii, culturii, civilizației etc.; 2) o ramură a biogeografiei, referitoare la răspândirea geografică a omului și a raselor umane; 3) o ramură a ecologiei, interesată de antroposferă, de interferențele biosferei cu

tehnosfera – pe scurt, de influențele reciproce dintre populațiile umane și cadrul geografic („umanizarea peisajului”, ca și poluarea mediului, sunt preocupări ale a.). Înțelegerea unilaterală a a. a dus la concepția *determinismului geografic*, prelungită în *geopolitică* și în doctrina imperialistă a spațiului vital. În realitate, factorii fizico-geografici influențează modul de viață și comportamentul populațiilor umane în funcție de gradul de dezvoltare economico-socială, culturală și tehnologică a acestora. În acest înțeles, a. are relații strânse și cu *etnografia*. V. și *orientarea geografistă în sociologie*.

ANTROPOLOGICĂ (*orientarea a. În sociologie*), orientare ai cărei adepți susțin că viața socială a. popoarelor este determinată cauzal de caracterele anatomofiziologice ale rasei. Ar exista astfel rase superioare, creatoare de cultură, și rase inferioare, menite de la natură să fie dominate, ba chiar nimicite, de către rasele superioare. Sub forma sa rasistă, șovină, acordând atributul superiorității doar rasei ariene, ea a fost elaborată de o serie de autori (A. Gobineau, H. St. Chamberlain, L. Gumplowicz, L. Woltmann, G. Vacher de Lapouge, O. Am-raon) și a servit ulterior hitlerismului ca bază a politicii sale genocide. În România, un adept al *orientării a.* a fost sociologul fascist Traian Brăileanu. O variantă extremă a antropologismului sociologic este *eugenia* (F. Galton), ca teorie și tehnică de garantare a „capitalului biologic” al unei națiuni prin măsuri nu numai de igienă publică, ci și de sterilizare a indivizilor considerați „tarați”. V. și *biosociologie; organicism; rasism*.

ANTROPOLOGIE 1. (în sens larg) Știința despre om (despre fenomenul uman, despre esența umană, despre raporturile sale cu Universul, cu natura etc.). În acest sens, orice mitologie, religie, sistem filosofic etc. au și implicații antropologice. 2. (în sens restrâns) Știință despre om, abordare a fenomenului uman cu metode și concepte proprii științelor. Preocuparea privind natura umană datează încă din antichitate; termenul a fost folosit pentru prima dată în anul 1501 de către Magnus Hundt („Antropologia de hominis dignitate, natura et proprietatibus”); a. ca știință însă a început a se afirma în sec. 19, când se prefigurează și cele două domenii distincte de cercetare: cel fizic

(biologic) și cel social-cultural. Folosind modul de cercetare propriu științelor naturii, a. s-a constituit mai întâi ca o antropobiologie, ca o „zoologie” a speciei și raselor umane, problemele principale fiind cele taxonomice, paleontologice (*antropogeneza*) și de variabilitate (în spațiu și timp). În acest înțeles limitat, a. a dezvoltat tehnici cantitative (*antropometria*) și a acordat preferință studiilor de morfologie, biometrie și *genetică*. Propunându-și să studieze omul în multilateralitatea determinărilor sale, a. modernă nu putea face abstracție de interacțiunea organism-mediul social. De fapt, fenomenul uman nu poate fi înțeles în specificul și în semnificația sa dacă nu este proiectat pe fundalul evoluției vieții pe pământ și al produselor adaptative la ambianță – și nici făcând abstracție de dialectica biologicului și socialului, în viața concretă. Dezideratul a. actuale este o explicație integrală a omului, concretizată într-o știință sintetică biosocială. Ocupându-se de omul contemporan ca și de omul fosil, de populații ca și de indivizi, de fondul genetic ca și de influențele mediului, de probleme teoretice ca și de probleme aplicative, a. apelează tot mai frecvent la cercetări în complex, călăuzite de principiile unității dintre organism și ambianță, dintre trecutul și prezentul populațiilor, dintre social și biologic, dintre normal și patologic etc. Și la investigații interdisciplinare. A. științifică se fundamentează pe de o parte pe teoria evoluției biologice, pe de altă parte pe înțelegerea marxistă a socialului, cu legi funcționale și de dezvoltare, distincte de cele biologice. Denaturările neștiințifice ale a. au constituit argumente pentru *darwinismul social*, pentru *rasism* și pentru colonialism. La noi în țară s-a dezvoltat o temeinică școală antropologică. Întemeiată, în perioada interbelică, de către Fr. Rainer, V. Papilian, V. Preda (având ca precursori pe Iacob Cihac, Emil Racoviță ș.a.), ea a fost amplificată și așezată pe baze științifice materialist-dialectice de către EI. Parhon, Șt. Milcu, C. Nicolaescu-Plopșor, Olga Necrasov, V. Săhleanu ș.a.

ANTROPOLOGIE FILOSOFICĂ, disciplină teoretică ce tratează problematica *omului* din perspectiva unei concepții generale despre lume și viață-Problematika umană extrem de diversă, aflată în centrul reflexiei filosofice încă de la începuturile acesteia, a fost abordată de pe

cele mai diverse poziții (materialistă sau idealistă, umanistă sau antiimanistă, optimistă sau pesimistă, ateistă sau religioasă etc). A.f. își propune cuprinderea unitară a tuturor problemelor teoretice ale omului, prin cunoașterea totală, mereu mai profundă a acestuia. Prin dubla generalizare a rezultatelor cercetărilor – în domeniul științelor particulare (printre care *antropologia, antropologia socială și culturală*) și în domeniul filosofiei (*etica, filosofia culturii, axiologia*), a.f. apare ca o disciplină simultan teoretică și practică, reunind, într-o singură problematică, aspectele complexe ale realității umane. Ca disciplină relativ autonomă, a.f. a apărut în ultima jumătate de veac, ea aflându-se în plin proces de consolidare. A.f. marxistă tinde să definească statutul ontologic și axiologic al omului contemporan, atât sub raport teoretic, cât și sub raport practic (obiectivarea plenară a omului în socialism și transformarea revoluționară a conștiinței sale sociale și individuale) din perspectiva normativă, axiologică a „omului total” (Marx), nivel superior al *condiției umane*. Abordând problematica omului de pe poziția materialismului istoric, a.f. științifică consideră fenomenul uman ca un întreg, ca o *structură* unitară ce reunește subiectivul, obiectivul, naturalul și socialul, ontologicul și axiologicul, structură în care *determinismul* biopsihic se îmbină cu cel social-istoric; în această perspectivă, omul, conceput ca *esență* umană, ca ființă generică, se autoedifică, se realizează și se desăvârșește procesual, în contextul producerii propriiei lui istorii. A.f. marxistă militează pentru eliberarea omului de servituțile care-l oprimă și-l îngrădesc, pentru dezvoltarea liberă și multilaterală a personalității. În țara noastră primele încercări de a.f. au aparținut lui Mihai Ralea („Explicarea omului”, 1944 – 1946), lui Lucian Blaga („Aspecte antropologice”, 1946, postum, 1976), lui Eugeniu Speranția („Resorturile psihologice ale evoluției umane”, 1947). Ulterior au apărut lucrări ca: El. Gulian, „Problematika omului” (1966); „Antropologie filosofică” (1972); R. Sommer, „Teoria înstrăinării omului” (1972); N. Mărgineanu, „Condiția umană. Aspectul ei biopsiho-social și cultural” (1973); Ileana Răceanu, „Omul sub semnul posibilului” (1974).

ANTROPOLOGIE POLITICĂ 1. Va nantă a *filosofiei politice*, care,

pornind de la o viziune despre om ca „homo politicus” (în sensul în care încă Aristotel socotea omul drept un „zoon politikon”), tinde să surprindă, dincolo de variațiile lor istorice sau geografice, proprietățile comune tuturor organizațiilor politice cunoscute, pentru a descifra esența și unele legi permanente ale politicului, ca modalitate ontică a omului. 2. Ramură specializată a *antropologiei sociale și culturale*, legată prin problematica ei, de *etnologie*, care se consacră descrierii și analizei sistemelor politice (structuri, procese și reprezentări) proprii societăților primitive sau arhaice (G. Halan-dier). A.p. a dobândit un statut propriu începând din deceniul 3 al secolului nostru. Studiind etapele trecerii de la comunitățile lipsite de structuri politice specializate (fenomene protopolitice) la cele în care *structurile* politice și *funcțiile* acestora sunt deja diferențiate și, insistând, totodată, asupra particularităților *sistemelor* politice din țările subdezvoltate și în curs de dezvoltare, a.p. a lărgit considerabil aria de investigare a politicului și a furnizat, atât *politologiei* cât și *sociologiei politice*, date utile spre generalizare.

ANTROPOLOGIE SOCIALĂ ȘI CULTURALĂ, știință generală a comportamentului uman, ce studiază omul ca organism și comportament, în pluridimensionalitatea sa, în contextul său social, economic și cultural. Autonomizarea a.s. și c. În cadrul disciplinelor antropologice are lor în a doua jumătate a sec. 10 și începutul sec. 20, odată cu inițierea studiilor etnografice și etnologice asupra unor comunități etnice (acest procedeu a statuat *etnografia* și *etnologia* ca etape necesare în cercetarea antropologică) și prin intermediul unor curente din gândirea engleză și americană (*evoluționismul socio-cultural* – E.B. Tylor, *istoricismul* sau *morfologismul cultural* – Fr. Boas și școala sa, *funcționalismul* – B. Mă-linowski, *difuzionismul* – F. Graebner ș.a., *structuralismul* – El. Lévi-Strauss, *configuraționismul* – E. Sapir, Ruth Benedict ș.a.) care oferă diverse demersuri metodologice și sisteme conceptuale. Se statornicesc, astfel, două direcții cunoscute sub denumirea de „antropologie socială” (engleză) și „antropologie culturală” (americană și franceză). Este vorba, de fapt, de două specializări în sistemul disciplinelor antropologice, având același obiect de studiu: comportamentul uman, prezent în cele trei

dimensiuni ale sale (*societate, cultură, personalitate*). Cercetările desfășurate au impus ideea complexității comportamentului uman și, deci, necesitatea cercetării inter-disciplinare a omului. Sunt pe cale de a se desprinde noi discipline antropologice, subramuri cum ar fi: antropologia psihologică, antragologia demografică, antropologia educațională, antropologia juridică etc. Cercetările din țara noastră se disting, ca orientare și ca metodă, prin elemente originale. A fost elaborat un sistem teoretic interdisciplinar „integral-dinamic”, validat prin cursuri universitare, prin investigații concrete (*stațiile pilot Beri-voești – Argeș și Câmpulung-Muscel*) și prin cercetări la nivel național. Obiectivele sale de cercetare urmăresc definirea antropologică complexă a populației autohtone (*studiind atât valorile tradiționale cât și pe cele noi*), sistemul social și personalitatea, cunoașterea omului nu numai sub aspect fizic, ci și sub cel psihosocio-cultural. În această direcție s-au remarcat, în trecut, contribuțiile Școlii sociologice de la București, iar azi se disting cercetările lui V.V. Caramelia. V. și *etnologie; culturologie*.

ANTROPOLOGISM, concepție proprie îndeosebi materialismului premarxist, care privește *omul* în primul rând ca ființă naturală, ca parte a naturii, și care admite implicit ideea unei *naturi umane* neschimbătoare. La Spinoza, la materialistii francezi din sec. 18 și la L. Feuerbach, a. a fost îndreptat împotriva *spiritualismului și dualismului*. A. nesocotește faptul că omul este prin esența sa o ființă socială, *subiectul* (*creatorul*) și totodată produsul istoriei, al *practicii* social-istorice; a. lasă deschisă astfel posibilitatea unei interpretări idealiste a fenomenelor sociale. Într-o accepție mai nouă, a. caracterizează, în opoziție cu *tehnologismul* (*supraestimarea rolului tehnicilor și metodologiilor* matematice, formalizante, cuantificatorii, în planul creației sociale și spirituale), gândirea filosofică și social-politică de orientare conservatoare, spiritualistă (*în special orientările existențialiste și personaliste*) care consideră că progresul tehnic abrutizează și îl dezumanizează pe om, îl nivelează, îl corupe și îl înstrăinează de sine. A., în această accepție, ignoră, ca și adversarul său, faptul că *tehnica* nu reprezintă în sine o valoare umană și că efectele progresului tehnic, benefice sau malefice, depind de structura

social-economică a societății. În plan epistemic, orientările antropologice semnaleză pericolul abordării abstracte, schematice, mecanice, convenționale a realității, datorită punerii gândirii creatoare sub egida metodelor matematico-formalizante, dar subapreciază avantajele folosirii acestora ca mijloace adecvate cercetării moderne, ca sprijin operațional, riguros și rapid al demersului cognitiv. V. și cultură și civilizație.

ANTROPOMORFISM (gr. *anthropos* „om” și *morphi* „formă”), concepției care atribuie forțelor sau obiectelor naturii, respectiv unor ființe supranaturale închipuite (spirite, zei), însușiri și trăsături omenești. A. este înrudit cu *animismul* și se manifestă mai ales în religiile politice. Elemente de a. se mi Unesc și în religiile monoteiste (*mom* în creștinism), precum și în unele doctrine filosofice idealiste. A. religioz a fost criticat, încă în sec. 6 î.e.n., de gânditorul grec Xenofan.

ANTROPOZOFIK, teorie mistică, ramură a *teozofiei*, bazată pe un ansamblu eclectic de idei religioase! metafizice și de vechi practici mistice (*maniheismul*, *cabalistica* etc.). Principala caracteristicii a a. este deificarea *naturii umane*, care s-ar revela exclusiv celor inițiați. A. a fost fondată în 1912 de ocultistul german Rudolphi Sfeiner („Știința secretă” – 1910, „Teze aniro-po/. office” – 1925).

APĂCZA1 CSKRK „jânos (a>25 – Ifis J), gânditor maghiar din Transilvania. A studiat la Cluj, Alba Iulii și în Olanda, unde a devenit adept al *raționalismului* cartezian și al sistemului lui Copernic. Întors în țară, a publicat manuale și lucrări cu caracter enciclopedic A elaborat planuri de organizare pe baze înaintate a învățământului în limba maghiară. (rând irea l’îi antiscolastică, pentru care a avut de suferit persecuții din partea oficialităților feudale, a coexistat cu credința religioasă. Op. pr.: „Enciclopedia maghiară” (1653), „Mica logică maghiară” (1654).

APAGOGIC (gr. *apagoge* „reducție”), termen care desemnează o modalitate de *demonstrație* indirectă. *Raționamentul* sau *demonstrația* a. (numite și reducere la *absurd* sau la imposibil), constau în dovedirea adevărului unei afirmații prin demonstrarea concluziilor absurde ce decurg din afirmația contradictorie a celei dintâi.

APARAT, instrument tehnic, artificial, servind la detectarea,

evidențierea, mărirea, selectarea, măsurarea și ordonarea unor aspecte sau determinări ale obiectelor și proceselor. Folosirea a. reprezintă un element esențial al experimentării, al provocării realității pentru a se manifesta. Odată cu pătrunderea cunoașterii în domeniile micro și mogacosmosului, inaccesibile observației directe, a sporit și instrumentalizarea acesteia. Rolul a. În cunoașterea științifică contemporană ridică o serie de probleme gnoseologice complexe. În primul rând, deoarece de la proiectarea și până la lectura rezultatelor dobândite cu ajutorul lor, a. se supun anumitor teorii, datele pe care le mijlocesc sunt dependente de aceste teorii. În al doilea rând, deoarece, în special, în mecanica *cuantică* au un rol deosebit de activ în raport cu obiectul cercetării. Utilizarea a. a generat o multitudine de interpretări epistemologice. După unii fizicieni (Bohr, Heisenberg, Landau ș.a.) intervenția a. În procesul interacțiunii *subiect-obiect* constituie momentul trecerii obiectului de la posibilitate la actualitate. Această *interacțiune* a generat și teza subiectivistă a incontrollabilității principiale a acțiunii a. asupra obiectului. Unor asemenea interpretări de esență relativistă, materialismul dialectic, precum și diverse interpretări dialectice din cadrul *neoraționalismului* contemporan, le opun o concepție realist-materialistă potrivit căreia interacțiunea dintre aparat și obiect în microfizică. având caracter obiectiv, modificările apărute, ca urmare, în structura obiectului nu pot fi considerate ca argument în favoarea tezelor incontro-labilității și relativismului (știința dispune de modalități de corijare, de „renormare”, după cum se exprimă Dirac, a imaginii obiectului, în concordanță cu gradul de perturbare a acestuia în cadrul impactului cu aparatul); faptul obiectiv al modificării obiectului în procesul interacțiunii cu aparatul nu poate fi argument în favoareasubiectivismului, a negării tezei obiectivității structurilor microfizice și nici măcar în favoarea vreunei îndoieli sau incertitudini cu privire la temeiul ontic al acestor structuri. Rolul a. În experiența microfizică are deci relevanță și pentru caracterizarea conceptului modern de „realitate fizică”, precum și pentru raportul dintre limbajul clasic și cel cuantic, pentru structura logică a teoriei cuantice, probleme ample dezbătute de N. Bohr în teoria *complementarității*.

APARENȚĂ, categorie a cunoașterii prin care se înțelege manifestarea exterioară, perceptibilă prin simțuri, a obiectelor. A. este rezultatul contactului nostru senzorial, nemijlocit, prin intermediul senzațiilor și percepțiilor, cu obiectele și reprezintă o cunoaștere superficială. Uneori, din această cauză a. poate constitui o reflectare denaturată a *esenței* (ex. apusul și răsăritul Soarelui, mirajul sau „fata morgana” etc). Materialismul dialectic arată că a nu este în niciun caz o ficțiune, cum o consideră mulți filosofi idealști agnostici, ci exprimă manifestarea exterioară a esenței obiectelor. Altfel nici nu se poate explica cum *știința*, limitată inevitabil la începuturile ei la descrierea mișcării aparente a fenomenelor, a reușit totuși să orienteze, relativ eficient, *practica* omului.

APATIE (gr. *a* „fără” și *pathos* „pasiune”), termen folosit în diverse doctrine etice din antichitatea greacă (*stoicismul*, *scepticismul*) pentru a caracteriza starea ideală a înțeleptului, insensibil la durere și plăcere și lipsit de pasiuni. În psihologie, aceste trăsături, împreună cu indolența, pasivitatea, inhibarea permanentă, abulia, definesc tipul de caracter „apatic”.

APEIRON, principiu filosofic fundamental al sistemului lui Anaximandru din Milet. Potrivit părerii unor interpreți, termenul ar semnifica o materie originară și nepieritoare, omogenă și nedeterminată, intermediară între pământ, aer, apă și foc și din care au luat naștere toate lucrurile prin ciocnirea a doua stări: „caldul și recele”.

APERCEPȚIE (lat. *ad* „la” și *perceptio* „cunoaștere”), integrare a *percepției* în experiența cognitivă anterioară. Termenul a fost introdus de Leibniz cu accepția de intrare a unei percepții în câmpul conștiinței.

APODICTIC (gr. *apodeiknumi* „eu demonstrez”), care s-au ceea ce este în mod incontestabil valabil, care nu poate fi tăgăduit sau combătut; o afirmație a. este adevărată în mod necondiționat, adevărul ei constituind o necesitate logică. Aristotel a numit a. acele *judecăți* care nu pot fi contestate întrucât sunt rezultatul unei *demonstrații*. Kant a considerat ca a. acele *judecăți* în care afirmarea sau negarea *predicativului* este considerată ca necesară. De ex., judecata „Orice cerc are un centru” este o judecată a.

APOFANTIC (gr. *apofantikos* „afirmativ”, „categoric”), termen întrebuințat (ca adjectiv) de Aristotel pentru a caracteriza *propozițiile* predicative (*apofansis* sau *logos apofantikos*), fie ca forme prepoziționale independente, fie ca concluzii ale *silogismului*. Astăzi, a. se folosește pentru a caracteriza sensul aristotelic original al *judecății* de forma subiect-predicat; în această judecată subiectul este iluminat prin punerea ca predicate a propriilor lui constituenți esențiali sau accidentali.

APOLINIC, concept al *filosofiei culturii* și artei, introdus de Nietzsche („Nașterea tragediei din spiritul muzicii”, 1872), care desemnează precum-pănirea echilibrului, armoniei, unității, rigorii, clarității în gândire, în creațiile și faptele de cultură, prin analogie cu reprezentarea mitologică a lui Apol-lo, zeul Soarelui și al Armoniei, al visului senin și al luminii, personificare a simțului măsurii și perfecțiunii, a stăpânirii pasiunilor, cumpătării și *înțelepciunii*-Principiul opus a. este *dionisiacul*, expresie a tendințelor sumbre, iraționale și răscolitoare ale existenței. În concepția lui Nietzsche, cele două principii coexistă și sunt complementare, se stimulează, se corectează și se completează reciproc, fapt căruia marea epopee homerică și tragedia greacă și-ar datora desăvârșirea. Aceste două concepte au valoare caracterizantă.

APOLOGETICĂ 1. Ramură a *teologiei* care se ocupă cu apărarea creștinismului. A fost inițiată în sec. 2 și 3 de Iustin, Tertulian, Origene ș.a. 2. Tendință neștiințifică, manifestă în teoriile social-politice și în *ideologie* care substituie explicației autentice elogiarea nelimitată, fățișă sau voalată, a unei orânduiri social-politice sau a unor instituții și rânduieli sociale.

APOREMĂ, v. PILOSOFEMĂ.

APORETIC, una din denumirile atribuite discipolilor lui Pyrrhon și care afirmă spiritul îndoielii definitive caracteristic ultimului stadiu al cunoașterii. V. și *zetetic; efectic*.

APORETICĂ, modalitate de filosofare care se restnge uneori la problematizare, la punerea problemelor, la formularea lor, eventual în termeni noi, și care se ferește să treacă dincolo de aceasta pentru a nu eșua în „soluții”, adică în răspunsuri considerate ca simpliste,

reducționiste, contestabile dintr-un punct de vedere sau altul, ori neconvingătoare de ex., a. lui Zenon, a. lui Nicolai Hartmann). Prin a., filosofia își pune singură limite, afirmând, în mod metafizic, că *aporiile*, *antinomiile* sunt în mod necesar insolubile și că ele ar putea fi cel mult „echilibrate”. A. rămâne, totuși, o modalitate de punere a problemelor dialecticii cunoașterii și acțiunii.

APORIE (gr. *aporia* „dificultate”, „nesiguranță”) (la filosofii greci antici), problemă greu sau chiar imposibil de rezolvat, incertitudine, dificultate, ezitare. A. apar adesea ca rezultat al încercării de a rezolva metafizic o problemă filosofică. Așa, de pildă, conceperea metafizică, unilaterală a *mișcării* ca succesiune de momente discontinue duce la negarea mișcării. Zenon din Bleea a devenit celebru prin formularea unor astfel de a. Cu toate acestea, a. lui Zenon au pus în evidență, în mod latent, intuitiv, caracterul contradictoriu, dialectic al mișcării, al existenței și cunoașterii. V. și *antinomie*; *paradox*.

APOSTERIORI (expr. lat. = „din ceea ce urmează”) 1. După cercetarea faptelor, după *experiență*. 2. Termen folosit de filosofia idealistă, în special de Kant, pentru a desemna *cunoștințele* provenite numai din experiență, în opoziție cu cele instituite *apriori*.

APRIORI (expr. lat. = „din ceea ce precedă”), termen desemnând *cunoștințele* care, din punct de vedere gnoseologic, nu provin din *experiența* nemijlocită și pentru explicația cărora simpla experiență nu este suficientă, deosebindu-se astfel de cunoștințele *aposteriori*. Cunoștințele a. posedă în acest sens, enunțat încă de Leibniz, o anterioritate logică. Kant numește a. toate ideile sau cunoștințele anterioare oricărei experiențe. El inițiază în acest fel o concepție filosofică raționalist-critică, opusă *empirismului* și *relativismului*, cunoscută sub numele de *apriorism* și care preconizează caracterul independent de experiență (*aprioric*) al cunoașterii *esenței* și în speță al *categoriilor*, deschizând, prin aceasta, drum orientărilor agnostice și subiectiviste. Apriorismul evidențiază însă, totodată, rolul activ al gândirii în cunoaștere, capacitatea ei de anticipare, forța ei constructivă în creația teoretică autentică. În cadrul cunoștințelor denumite de el a., Kant distinge, pe de o parte, cunoștințe a. necesare și universale, de cunoștințe absolut a., care față de primele nu sunt

deductibile una din alta, și, pe de altă parte, cunoștințe a. care conțin *propoziții* sau termeni ce nu pot fi cunoscuți decât prin experiență, de cunoștințe a. pure, care nu conțin astfel de termeni. În evul mediu, a. desemna acele *raționamente* prin care în trecerea de la *antecedent* la *consecvent* se ajunge de la *cauză* la *efect*, de la *principiu* la *consecință*.

APRIORISM 1. Concepție filosofică idealistă, cu implicații subiectiviste, dezvoltată îndeosebi de Kant, potrivit căreia, în cunoașterea esenței lucrurilor, oamenii se sprijină pe idei anterioare experienței lor. Sprijinindu-se pe această concepție gnoseologică, Kant a urmărit să demonstreze însă rolul activ, creator, constructiv al gândirii în activitatea teoretică autentică, împotrivindu-se soluțiilor gnoseologice ale *empirismului* și *raționalismului analitic*. 2. Denumire atribuită oricărei construcții teoretice sau filosofii sistematice care nu se întemeiază pe *experiență*, ci pe principii, dogme, idei preconcepute, considerate imuabile și supraordonate atât ontologic cât și gnoseologic realităților de orice fel. V. și *apriori*.

APROPIERE, actul unui *subiect* de însușire a *obiectului* (natura sau fenomene ale ei, societatea sau diferite domenii ale ei, valori materiale sau spirituale etc), în vederea realizării anumitor *idealuri* sau *scopuri*. A. are și sensul reluării în stăpânire de către subiect (omul individual, grupul, clasa socială, poporul, națiunea, societatea) a naturii și esenței sale în vederea eliminării diferitelor forme ale propriei *înstrăinări*. În concepția lui Marx a. definește acțiunea practică, transformatoare, de *obiectivare* a subiectului în sensurile de mai sus. Teoria a. a fost elaborată inițial de către Marx, în „Manuscrisele economico-filozofice din 1844” și dezvoltată în lucrări ulterioare, mai ales în „Capitalul”. V. și *esență umană*, *natură umană*, *condiție umană*.

APTITUDINE, însușire psihică și fizică individuală care condiționează reușita îndeplinirii unei anumite activități umane. A. se formează în funcție de condițiile de mediu, de ocupații, de instrucție, de educație. Are la bază anumite dispoziții individuale native, care formează premisele naturale ale a., anumite particularități anatomo-fiziologice, care se pot dezvolta numai dacă găsesc împrejurări favorabile. Pentru ca a. să se formeze și să se dezvolte este necesară o intensă activitate organizatorică, favorabilă ei. Sistemul

original al a. care asigură înfăptuirea unei activități creatoare se numește *talent*; acesta se poate manifesta în cele mai variate sfere ale activității omenești. O formă mai înaltă de dezvoltare a a., manifestată într-o activitate creatoare de însemnătate istorică, o constituie *geniul*.

ARABĂ (*filosofia a.*), mișcare filosofică de limbă arabă care se înscrie, în linii mari, în intervalul istoric marcat de sec. 7, secol al unificării triburilor, arabe, și sec. 13 când, în urma cuceririi mongole, califatul (imperiul) arab dispare. Strâns legată la început de dogmatica religioasă, filosofia a. se desprinde progresiv și se constituie într-o mișcare independentă, de o bogăție și originalitate impresionante. Începuturile ei sunt legate de „mutakalimi” (cei care se servesc de „Kalam” – cuvânt, discurs; cei care vorbesc). Ei vedeau în „Kalam Allah” (cuvântul lui AUah) mijlocul esențial de a argumenta filosofic și de a întemeia rațional teologia islamică. Secta (școala) „muta-kalimilor” nu este unitară, sub acest nume generic fiind cuprinși: „mutaziliții”, „shiiții”, „imaniții”, „zaidiții”, „khârijiții” și „sufiștii”. Mai remarcabili, sub raport filosofic, sunt *mutazi-li ții* (cei care s-au despărțit), perseverenți în justificarea rațională a dogmaticii *islamice*. Allah, obișnuiau ei să spună, este Unul pentru că este necesar. Cum toate lucrurile sunt posibile, înseamnă că au și o cauză, în timp ce ceea ce este necesar, nu are. Deși admit în perspectivă metafizică cu toții că Allah este cauza supremă, din punct de vedere fizic circumscriu explicația universului în limite care permit o oarecare autonomie. Lucrurile ar avea puteri latente care le-ar asigura dezvoltarea. Adepți ai dogmei revelației, ei nu sunt exclusiviști; deși consideră revelația ca necesară, rațiunea este, în viziunea lor, cea care permite exprimarea datelor revelate. Rațiunea este apreciată de ei ca necesară și în prevenirea erorilor din simpla observație, în lămurirea miracolelor și în profetizare. În general, susțineau ei, profeția nu este posibilă decât pe calea rațiunii, prin interpretarea rațiunii naturale. Având oarecari cunoștințe de filosofie greacă „mutaziliții” deschid calea unei regândiri și redimensionări arabe a acesteia, îndeosebi a *platonismului* și a *aristotelismului*. Dacă la început se impune *neoplatonismul* (în varianta filoniană), cu Al Kin-di, cu Al Farabi, cu Avicenna, cu Ibn Badja (Avenpace), cu Averroes învinge aristotelismul care se constituie

într-o direcție importantă pentru dezvoltarea marilor valori ale filosofiei Stagiritului. Cu precădere ei insistă asupra teoriei aristoteliciene a materiei și a formei precum și asupra problemei raportului între intelectul activ și intelectul pasiv, în care aduc contribuții remarcabile. Deși încă tributari Coranului, ei depășesc dogmatica religioasă afirmându-se ca filosofi raționaliști, liber-cugetători. Spre deosebire de ei, Al Așari (aprox. 874 – 935) și adepții săi, „așariții”, au căutat să facă din filosofie un sistem de argumente în vederea întăririi dogmaticii religioase. Mai târziu, Al Gazali (1058 – 1111) chiar va renunța la filosofie, în care vedea un pericol pentru ortodoxie. După el, filosofia este principial falsă și, în consecință, propunea distrugerea ei. Împotriva lui se va ridica însă Averroes, care echivala renunțarea la filosofie cu renunțarea la „știința științelor și la arta artelor”. Unii, arată el, contestă puterea filosofiei sub motivul că filosofii au și greșit. Situația seamănă însă cu aceea „în care s-ar interzice unei persoane să bea apă proaspătă și bună sub pretextul că sunt oameni care se îneacă în apă” (Averroes). Există trei categorii de oameni, credea Averroes: cei ai exhortației, care reafirmă ceea ce li se impune cu autoritate; oamenii dialecticii (teologii), care recurg la argumente dar și ele probabile; în fine, oamenii demonstrației, care aleg calea *apodicticii* și ajung la adevărul plener. Astfel, încât, rațiunea și filosofia aproape în mod natural au superioritate față de credință și religie. Averroes dă forma cea mai radicală raționalismului medieval arab, difuzat și în occidentul Europei prin intermediul așa-numitului averroism latin. Intrat în circuitul european încă în evul mediu, averroismul își continuă istoria în *Renaștere* și, prin aceasta, sinteza filosofică arabă se integrează în conștiința filosofică europeană și universală.

ARBITRAR (lat. *arbitrarius* „ceea ce depinde de arbitru, de persoana aleasă sau desemnată pentru a soluționa un diferend”) 1. Ceea ce depinde numai de voința, de bunul plac, de capriciul cuiva. V. și *liber arbitru*. 2. Regim de autoritate neîngrădită de vreo regulă, exercitată după bunul plac al celui (celor) care o deține (dețin) și echivalentă cu despotismul; anarhie, haos, situație de *anomie*.

arg

ARGUMENT 1. *Cunoștință* care servește drept *premisă* pentru întemeierea sau respingerea unei alte cunoștințe sau a unei *teorii*. 2. (în logica simbolică): a) *variabilă* independentă, astfel încât prin aplicarea asupra ei a unei operații ia naștere o *funcție*; b) o anumită valoare a acestei variabile, *valoare* căreia îi corespunde o anumită valoare a funcției. 3. Demers demonstrativ sau *raționament*.

ARGUMENTELE PENTRU EXISTENȚA LUI DUMNEZEU, false argumente filozofice-teologice folosite pentru demonstrarea existenței divinității, dintre care cele mai cunoscute sunt: a) argumentul ontologic, inițiat de Augustin și dezvoltat de Anselm de Canterbury. Potrivit acestuia, oamenii au în minte ideea unei *ființe* perfecte; perfecțiunea presupune însă în mod necesar *existența acesteia*; ființei perfecte din mintea oamenilor îi corespunde deci existența reală a lui Dumnezeu. Argumentul ontologic e fals, fiindcă răstoarnă raportul real dintre gândire și existență, deducând în mod idealist, sofistic, existența din gândire. Faptul că oamenii pot să aibă ideea unei ființe fantastice nu înseamnă nicidecum că o asemenea ființă există cu adevărat; b) argumentul cosmologic, întâlnit încă la Platon și la Aristotel, prin care se susține că *lumea* trebuie să aibă o *cauză* și, prin urmare, un autor divin. Acest argument este *absurd*, deoarece presupusa cauză inițială trebuie, la rândul ei, să aibă și ea o cauză și tot așa la infinit; c) argumentul moral, inițiat de Calvin și Melancton, pornește de la premisa falsă a unei *conștiințe morale* înnăscute sau a unei „ordini morale în univers”, care n-ar putea fi explicată decât admitând că este de origine divină. Este o variantă a argumentului ontologic, falsitatea lui demonstrându-se în același mod; d) argumentul teleologic, înrudit și el cu argumentul ontologic și folosit încă de Socrate și Platon, susține că *ordinea* din univers implică existența în natură a unui *scop*, iar acesta existența unei *voințe* supranaturale care să-l conceapă și să-l realizeze. Falsitatea argumentului teleologic se reduce la falsitatea funciară a întregului *finalism*; e) argumentul istoric, folosit de Cicero, invoca acordul tuturor oamenilor din cele mai străvechi timpuri cu privire la existența lui Dumnezeu. Nici acest argument nu este probant, deoarece consimțământul general („con-sensus omnium”) se efectuează adeseori asupra unor *erori* (de ex. concepția geocentrică).

Argumentele de mai sus au fost însă respinse de reprezentanții luminismului francez și de întreaga gândire materialist-ateistă modernă. Ele au fost supuse criticii în „Critica rațiunii pure” de către Kant, care a demonstrat imposibilitatea oricărei fundamentări teoretice a existenței lui Dumnezeu. În literatura filosofică română, prima analiză a inconsistenței a.p.e. lui D. a fost făcută, în spirit kantian, de S. Bărnăuțiu în «ursul său „Metafizica”.

ARGUMENTUL PRIN REDUCERE LA ABSURD, dovedirea adevărului unei teze prin demonstrarea faptului că acceptarea tezei contradictorii duce la consecințe absurde. La baza argumentării prin reducerea la *absurd* stă legea *terțiului exclus* sau cea a *non-contradicției*. V. și *apagologic*.

ARHETIP, concept din filosofia lui Platon, desemnând *modelul* prim și original, ideal al obiectelor sensibile, considerate ca reprezentări imperfecte și copii ale sale. În doctrina psihanalitică a lui” C.G. Jung, a. constituie o imagine cu caracter prezumtiv, arhaic, specifică inconștientului colectiv al popoarelor, anistorică și care ar sintetiza experiențele originare ale umanității. V. și *prototip*; *paradigmă*.

ARIE CULTURALĂ 1. Spațiu geografic al unei culturi dominante (aparținând unei societăți globale) sau unei subculturi (proprie unui grup social, unui teritoriu anumit dintr-o țară).

2. Zonă de contact, de schimburi și influențe reciproce între două culturi. V. *aculturație*.

ARISTARH DIN SAMOS (c. la

320 î.e.n.), astronom grec care a formulat pentru întâia oară părerea că Soarele și stelele sunt nemișcate și că Pământul se învârteste pe o circumferință în jurul Soarelui, aflat în centrul acesteia. Este prima formulare a *heliocentrismului*, reluat abia de Co-pernic, care-i va da și fundamentarea fizico-matematică.

ARISTIP DIN CIRENE (c. 435-o 360 î.e.n.), filosof grec, discipol al lui Socrate și întemeietor al școlii cire-naice. V. *cirenaicii*.

ARISTOTEL (383 – 322 î.e.n.), filosof grec originar din Stagira (Peninsula Calcidică), unul dintre cei mai mari gânditori ai antichității, întemeietor al *logicii*. Discipol al lui Platon, Stagiritul a întemeiat, în

335 î.e.n., propria sa școală filosofică, *peripatetică*, *Liceul*. Noțiunile de bază ale filosofiei lui A. sunt conceptele materie-formă, substanță, potență-act. Conceptul de materie are, la a., un conținut mult deosebit de cel modern. HI indică obiectul pasiv și indeterminat al formelor, iar forma, principiul activ, determinant al trecerii unui lucru de la „potență” la „act” (de la posibilitate la actualitate) și care îi conferă acestuia calitatea lui specifică. Referitor la lucrurile perceptibile, materia indică substratul lor nedeterminat de care depinde perceptibilitatea lor. Substanța este determinatul ca unitate a materiei și formei. Materia nu există fără formă și, de regulă, nici forma fără materie. Forma este totuși un principiu ideal, ireductibil la aceasta din urmă. Dualismul implicat în cuplul de noțiuni formă-materie se asociază, la a., postulării unei forme supreme pure, identificată cu divinitatea și concepută ca izvor al mișcării („primul motor imobil”), ca principiu al ordinii din univers și al binelui. A. a întreprins o analiză a formelor mișcării, distingând mișcarea mecanică, creșterea și diminuarea, precum și transformarea calitativă. În teoria cauzalității, A. deosebește patru feluri de cauze: 1) materială, 2) formală, 3) eficientă și 4) finală; accentul pus pe cauzele formală și finală a favorizat *finalismul*. Gnoseologia lui A. pornește de la recunoașterea realistă a primordialității obiectului față de subiectul cunoscător. Pornind de la teza că generalul, esența, există numai în lucrurile individuale, A. consideră că cunoașterea științifică pornește de la percepția senzorială, dar are în vedere doar universalul. Ea se ridi Găde la individual la general, la necesar, prin jocul a două funcții ale intelectului: una pasivă și alta activă. Totodată, cunoașterea cea mai înaltă ar depinde de respectarea unor „principii” cu caracter axiomatic, pe care orice știință trebuie să le respecte. Prin dialectică, A. Înțelege argumentarea care pleacă de la premise probabile. A. a întemeiat logica pe care a conceput-o ca „știință a demonstrației”, ca instrument („organon”) în cunoaștere, în cercetarea adevărului, a descoperit și a analizat silogismul, dând o teorie dezvoltată a deducției logice în genere; el a formulat pentru prima oară principiile *noncontradicției* și *terțiului exclus*. A. ocupă un loc de seamă în istoria dialecticii prin tezele sale referitoare la raportul potență-act, la unitatea dintre

individual și general, dintre fenomen și esență, prin ideea cuplurilor contrare pe care se întemeiază teoria categoriilor etc. A. a subliniat necesitatea cercetării concrete în de. meniul social și a consacrat ideea de om ea ființă socială („zoon politikon”), a enunțat principii concordanței intereselor individuale cu cele ale societății, ideea evoluției istorice a societății prin relații calitativ deosebite între ele. Prin tezele asupra „esenței umane”, a variatelor modalități de a fi ale acesteia, A. poate fi socotit un precursor al antropologiei filosofice. În etică, a întrevăzut legătura dintre trăsăturile morale și viața reală, în estetica sa a acordat o însemnătate de bază tezei după care arta este imitare („mimesis”) a realității în sensul unei reprezentări idealizate a acesteia, având un scop purificator („catharsis”) și moralizator, în biologie, A. a făcut observații valoroase, dând prima clasificare a speciilor, în astronomie, A. enunță un sistem geocentric, dezvoltat ulterior de Ptolemeu. Exercitând o puternică influență asupra gânditorilor din secolele următoare, gândirea lui A. a fost interpretată în variate feluri în Europa și Orientul Apropiat. Op. pr.: „Metafizica”, „Fizica”, „Despre suflet”, lucrările de logică grupate în „Organon”, „Politica”, „Poetica”, „Etica nicomahică”, „Istoria animalelor”.

ARISTOTELISM, termen generic desemnând posteritatea lui Aristotel; aceasta începe cu școala sa (Școala peripatetică), trece prin a. arab și iudaic, prin a. scolastic (sec. 13 și 16 – 17), ajungând până în zilele noastre. A. se caracterizează prin preluarea mai mult sau mai puțin fidelă a unor teze ale lui Aristotel. A. a primit interpretări diferite: în Bizanț (sec. 6 – 8) au existat întorcări de a-l folosi pentru elaborarea conceptuală a dogmaticii ortodoxe (Ioan Damaschin); a fost reluat mai amplu și mai sistematic, în sprijinul dogmaticii catolice, de Albertus Magnus și Toma d'Aquino; a. a culminat cu cel renescentist, numit și neoaristotelism, al cărui centru a fost Universitatea din Padova. Principalul său reprezentant, Pietro Pomponazzi (1462–1524), a restabilit sensul autentic al operei aristotelice, evidențiind incompatibilitatea dintre Aristotel și dogmă. În sec. 17 a. a pătruns și în Țara Românească și Moldova îndeosebi prin lucrările lui Teofil Cardileu. În cadrul a. s-a desfășurat o continuă luptă între interpretarea materialistă și cea idealistă a concepției *Stagiritului*.

ARMONIE (gr. *harmonia* „aranjament”, „acord”, „consonanță”), coordonare bine reglementată între părțile unui tot, ale unui întreg. În gândirea metafizică, a. rezultă din presupusa absență a opoziției dintre tendințele sau funcțiile inerente părților; în schimb dialectica arată (încă de pe vremea lui Heraclit) că a se constituie în și prin tensiunea contrariilor, din lupta acestora, reprezentând, de fapt, unitatea (identitatea) lor.

ARMONIE PRESTABILITA, expresie prin care Leibniz („Monadologia”) a denumit ceea ce considera el a fi armonia stabilită de Dumnezeu dintr-un început, între toate *monadele*, în așa fel încât ceea ce se produce într-una se reflectă în toate celelalte, fără existența unei acțiuni efective a celei din tâi asupra acestora din urmă. A.p. este o generalizare a *ocazionalismului* lui Malebranche. În sens general (la A.G. Baumgarten, Kant, Goethe), a. p. exprimă și unitatea organică a unei multiplicități, adică convergența părților sau a funcțiilor unui ansamblu (de ex. ale unei opere de artă) către producerea unui efect unitar.

ARON, Raymond (n. 1905), filosof, sociolog și publicist francez, profesor la Sorbona (1956 – 1967), apoi la Col-lege de France. În lucrările sale a dezbătut probleme de bază ale filosofiei istoriei, sociologiei și politologici. Abordând istoria din punct de vedere „epistemologic, transcendent, filosofic”, ajunge la concluzia idealistă că înțelegerea ei ar fi obiectiv limitată, deoarece devenirea omenirii nu ar putea fi cuprinsă integral de rațiunea istoricului, astfel încât determinismul cauzal cu care lucrează acesta ar corespunde doar parțial realității obiective („Introducere în filosofia istoriei”, 1937; „Filosofia critică a istoriei”, 1964). Teoria sa despre „societatea industrială” încearcă să demonstreze procesul de constituire a unui nou tip de civilizație, în care dezvoltarea științei și tehnicii, sistemele de organizare și gestiune, lasă în umbră raporturile de clasă și estompează deosebirile realmente ireductibile dintre socialism și capitalism („Oprește lecții asupra societății industriale”, 1962, „Lupta de clasă. Noi lecții despre societatea industrială”, 1964), promovând, în viziune tehnocratică, doctrina *convergenței* celor două sisteme sociale opuse, în același spirit, pretinde că rolul *ideologiei* se

reduce pe măsură ce societatea „rațională” se consolidează, preconizează ideea *dezideologizării* și respinge marxismul ca ideologie („Opiul intelectualilor”, 1955). Teoria și tipologia regimurilor politice elaborate de A. („Democrație și totalitarism”, 1965) vădese pregnant atitudinea sa anticomunistă. *Alte op.*: „Revoluția cu neputință de găsit” (1968), „Studii politice” (1972).

ARTĂ, formă a activității umane și a conștiinței sociale, caracterizată prin constituirea de structuri expresive, capabile să comunice o emoție specifică în prezența realității; această emoție are un caracter complex, incluzând totodată senzorialitate, afectivitate și inteligență. Creația și receptarea a. au fost întretesute de-a lungul istoriei r. u ansamblul vieții sociale. Determinată în ultimă analiză de viața materială a societății, dar evoluând în strânsă interdependență cu celelalte forme ale conștiinței sociale, a. a avut totdeauna o relativă autonomie față de baza economică a societății. În comuna primitivă a. este legată db munca productivă și de activitățile magice și este greu de desprins de aceste acțiuni omenesti. Treptat, activitatea artistică se conturează ca o activitate distinctă, se diversifică și devine una dintre necesitățile specifice ale vieții sociale și ale trăirii vieții spirituale a oamenilor. Structurile expresive ale a. devin totodată mai complexe și mai densificate, în funcție atât de mijloacele materiale pe care tehnica epocilor le pune la îndemâna limbajului artistic, cât mai ales de adâncirea și amplificarea *esenței umane* pe măsura dezvoltării vieții sociale. De aici, necesitatea originalității neistovite a creației artistice, fără decarea. Își pierde capacitatea de declanșare a emoției estetice. Imitând servil creații valoroase din anumite epoci istorice, creații perene pentru că includ momente ale dezvoltării *esenței umane*, a. care nu se înnoiește rămâne în urma epocii sale. Cercetările estetice care pornesc de la indicațiile lui Marx, Engels și Lenin, integrându-se organic în concepția filosofică materialist-dialectică, duc la concluzii care depășesc unilateralitatea diferitelor concepții perimate despre artă. A. nu poate fi înțeleasă în toată complexitatea ei, decât dacă ținem seama de relațiile dialectice ale elementelor care intră în geneza, structura și funcțiile ei sociale. Structurile expresive ale a. se alcătuiesc cu ajutorul unui limbaj specific, (-are realizează o comunicare între

artist și cel ce receptează opera de a. Fiind element al conștiinței sociale, creația artistică exprimă, cu sau fără intenția artistului, un mesaj al acestuia, care este membru al unei comunități umane istoricește constituite, aparține unei culturi naționali! și – pe anumite tropic istorico – unei clase sau păтури sociale. Creația artistică reprezintă un act de cunoaștere și realizează pentru cel ce o receptează o funcție cognitivă, care își are specificitatea ei atât prin obiectul cunoscut (realitatea în care omul este prezent în mod actual sau potențial), cât și prin modalitatea de cunoaștere (imaginile concret-senzoriale, în care se realizează unitatea dintre general și particular). Ca parte integrantă a conștiinței sociale, a., prin interacțiunea cu celelalte forme ale conștiinței sociale (și în primul rând cu formele etice și politice), îndeplinește o funcție educativă de prim ordin. Fără să neglijeze specificitatea a., ci, străduindu-se să depisteze nuanțat această specificitate pentru a evita confuzia a. cu știința sau cu etica, precum și didacticismul plicticos și neartistic, cercetările estetice efectuate în spiritul concepției lui Marx au arătat că a are un caracter etero-nom, că ideea purității a. este o iluzie, și că opera de a. influențează conștiința celui ce o receptează prin toate elementele ei, cu atât mai mult cu cât forța ei estetică este mai potențată. Esteticienii marxiști pun accentul cuvenit tocmai asupra caracterului estetic al a., arătând că atât virtuțile ei cognitive cât și cele educative sunt iluzorii dacă opera este lipsită de valoare estetică, dacă nu e capabilă să declanșeze, prin elementele ei specific estetice, tocmai acea emoție care îi este caracteristică și care îi dă forța cunoscută. De asemenea, vitalitatea estetică a operei de artă depinde în mare măsură de aderența ei la realitatea social-istorică din care se naște. „Creația artistică la baza căreia se află dialectica materialistă, filosofia noastră revoluționară despre lume, trebuie să-și tragă seva din realitatea social-istorică în mijlocul căreia se naște, ea fiind incompatibilă cu înstrăinarea de viață, cu lipsa de țel, cu gratuitatea, cu așa-zisul principiu al artei pentru artă înfirmat de întreaga dezvoltare a culturii universale” (Nicolae Ceaușescu).

ASCETISM (gr. *askeo* „exersez”), doctrină otică sau religioasă care preconizează renunțarea la plăceri, înăbușirea înclinațiilor

simțurilor, restrângerea la minimum a satisfacerii trebuințelor firești ca o condiție a desăvârșirii morale. În varianta sa religioasă (de ex. În cea creștină), a. se întemeiază pe *antinomia* corp-suflet, pe ideea unei lumi spirituale transcendente și preconizează „mortificarea cărnii” (prin posturi, celibat, veghe etc.) în vederea dezvoltării principiului spiritual din om și a apropierii de „lumea de dincolo”, în cursul istoriei, a. apare și în cadrul unor mișcări protestatare (de ex. În unele erezii medievale, ca expresie a condamnării bogăției, a claselor posedanin).

ASCEZĂ, practică religioasă a „mortificării cărnii” (post, veghe, celibat) frecventă în *budism*, *jainism*, *creștinism*, precum și în unele secte, al cărei scop este desăvârșirea spirituală a credinciosului și apropierea lui de „lumea de dincolo”, de „repausul absolut” (*nirvāṇa*) etc. V. și *ascetism*.

ASEITATE, (în scolastica târzie) proprietate a *entității* sau *ființei* de a avea în ea însăși cauza și principiul propriei sale existențe. I se opune termenul de „abalietate”, calitate a unei ființe a cărei existență depinde de o alta. Calitatea a. a fost atribuită de A. Schopenhauer *voinței*, în sensul metafizic în care a conceput-o el.

ASERTOKIC (lat. *asserlum* „de afirmat”), denumire dată de Kant tipului de judecată după criteriul *modalității* în caru afirmarea sau negarea predicatului despre subiect este *reală*, dar fără să implice ideea de *necesitate*. Judecățile e. au prin excelență un caracter constatativ. V. și *apodictic*.

ASERȚIUNE 1. Enunțare a simplei apartenențe sau neapartenențe a unei însușiri la un obiect sau a unei relații între două sau mai multe obiecte. 2. Enunț prin care se afirmă caracterul de a fi adevărat al altui enunț. Astfel, având enunțul „Iarba este verde”, a. ia naștere prin enunțul „Este adevărat că iarba este verde”.

ASIMETRIE, v. SIMETRIE; RITM; ORDINE.

ASIMPTOTIC, referitor la asimptotă (dreaptă de care se apropie o curbă, dar pe care aceasta din urmă nu o atinge decât la infinit); care se comportă similar cu o asimptotă față de curba ei. În mod figurat, prin analogie, se spune, de exemplu, că *adevărul* absolut este abordat de către cunoaștere în mod a., prin progresul ei infinit sau că progresul omului se îndreaptă spre perfecțiune în mod.a.

ASMUS, Valentin Ferdinandovici (1894 – 1975), filosof și istoric al filosofiei sovietic, vreme îndelungată profesor la Universitatea din Moscova, cunoscător profund al istoriei filosofiei germane și în special al kantianismului. A. se remarcă prin studii temeinice asupra istoriei dialecticii și printr-o analiză critică nuanțată a filosofiei burgheze contemporane. Aria preocupărilor și investigațiilor sale teoretice cuprinde istoria filosofiei, istoria logicii, a esteticii și teoria literară. Participant la elaborarea unor lucrări colective importante de istorie a filosofiei universale. Op. pr.: „Materialismul dialectic și logica” (1924), „Eseu asupra istoriei dialecticii în epoca modernă” (ed. a II-a, 1930), „Dialectica lui Kant” (1930, trad. rom. 1958), „Marx și istorismul burghez” (1933), „Descartes” (1956, trad. rom. 1958), „Democrit” (1960), „Istoria filosofiei antice” (1965), „Platon” (1969), „Immanuel Kant” (1973).

ASOCIAȚIONISM, concepție psihologică, răspândită mai ales în bit. 17 – 19, care, plecând de la ideea că activitatea psihică are un suport material, explică însă viața psihică prin asociațiile dintre diverse stări și fenomene psihice elementare. Deoarece interpretează activitatea mintală prin însumarea unor fenomene elementare ale psihicului, a. este considerat ca reprezentând un *atomism psihologic*. A fost aspru combătut de reprezentanții „filosofiei vieții” (W. James, H. Bergson). Ca o reacție împotriva caracterului mecanicist al a. s-a dezvoltat, în psihologia sec. 20, concepția *gestaltismului*.

ATARAXIE (gr. a „fără” și *taraxis* „tulburare”), (la diverși filosofi greci) liniștea, seninătatea sufletească ca ideal moral. A. se dobândește prin cunoașterea cauzelor firești ale lucrurilor și prin detașarea de frământările lumii (Epicur), prin dezrădăcinarea pasiunilor (stoicii) sau prin indiferență, prin abținerea de la orice părere asupra binelui și răului (scepticii).

ațe

ATEISM (gr. a „fără” și *theos* „zeu”), concepție sau doctrină care neagă existența lui Dumnezeu, iar prin extensiune, a oricăror forțe supranaturale. A. constă în negarea *religiei* și a oricăror forme de *misticism*, cu argumente filosofice, susținute prin datele și descoperirile științelor naturii și ale științelor sociale. Apariția și

evoluția a. au fost strâns legate mai ales de dezvoltarea filosofiei materialiste și a cunoștințelor științifice. A. a exprimat în genere, în diverse epoci istorice, interesele unor clase și păături sociale înaintate, protestul lor împotriva exploatării și a cultelor oficiale care o sprijineau. Ca doctrină filosofică, a. s-a manifestat adesea în contextul unor fenomene sociale și al unor ideologii protestatare (unele mișcări „sectare” din evul mediu, *anticlericalismul* și *luminismul* burghez din sec. 18 ș.a.). De asemenea, deși r. nu se identifică cu *deismul*, *panteismul* etc, doctrinele ateiste s-au interferat adesea cu aceste curente de gândire care au contribuit la dezvoltarea a. sau chiar au profesat în mod nedeclarat concepții ateiste. Deși deist, Voltaire, de pildă, ca unul dintre cei mai aceri critici ai bisericii și ai intoleranței religioase, a contribuit la dezvoltarea atitudinii critice față de religie și implicit a a; la rândul său, panteismul lui Spinoza poate fi considerat, în multe privințe, ca un materialism ateist deghizat. Cei mai marcanți reprezentanți ai a. antic au fost Democrit, Epicur și Lucrețiu. În perioada luptei antifeudale, exponenții cei mai străluciți ai a. au fost, în Europa, Spinoza, materialisții francezi din sec. 18, filosoful materialist german L. Feuerbach ș.a. Cu toate meritele lui incontestabile, a. premarxist nu s-a ridicat la înțelegerea rădăcinilor sociale ale religiei, nu a întrezărit adevărata cale pentru depășirea ideologiei religioase, limitându-se la soluția luminării maselor, fără a pune problema esențială a schimbării modului lor de trai. Depășind limitele ateismului luminist, a. întemeiat pe *materialismul dialectic* și *istoric*, susține necesitatea desființării, în primul rând, a rădăcinilor sociale ale religiei, a cauzelor materiale, care au determinat *înstrăinarea* religioasă. De aici și caracterul lui științific militant revoluționar. O strălucită și elocventă mărturie a acestui caracter o constituie „Programul de măsuri pentru aplicarea hotărârilor Congresului al XI-lea al partidului și ale Congresului educației politice și al culturii socialiste în domeniul muncii ideologice, politice și cultural-educative” care reflectă atenția deosebită acordată de partid intensificării activității de dezvoltare a conștiinței socialiste și a formării omului nou, de ridicare a nivelului cunoașterii științifice a oamenilor muncii și de dezvoltare a gândirii lor consecvent materialiste, eliberată de ideologia religioasă. În condițiile

societății eliberate de exploatarea omului de către om, credințele religioase vor dispărea treptat, pe măsura construirii societății socialiste multilateral dezvoltate și a comunismului. În socialism, educația materialist-științifică, ateistă este o latură componentă a formării și dezvoltării conștiinței socialiste. Conștiința ateist-științifică este o parte integrantă a *conștiinței socialiste*. Ea găsește, în socialism, condiții materiale și spirituale favorabile pentru a cuprinde masele și contribuie la emanciparea și dezvoltarea multilaterală a omului, a *personalității* sale. În țara noastră, a. a. fost amplu afirmat în filosofia lui V. Conta (1845 – 1882), în orientarea revistei „Contemporanul” (1881 – 1891) și în opera unor gânditori și oameni de știință progresiști de la sfârșitul sec. 19 și din prima jumătate a sec. 20, ca Șt. C. Michăilescu, Victor Babeș, Gh. Marinescu, P.P. Negulescu ș.a., în revistele „Cultura proletară”, „Era nouă” ș.a. În anii de după Eliberare au apărut lucrări: Colectiv (S. Ghiță, C. Gollner, J. Hajos), „Antologia ateismului din România” (1962); P. Cara-ioan, „Geneza sacrului” (1967); P. Bălă, O. Chețan, „Mitul creștin. Filiații și paralele” (1972); Colectiv (coord. – L. Pop, Z. Farkas –, A. Duca, I. Aluș, A.

Chircev, N. Kallos. A. Mihău, B. Stăgăren, A. Roth, V. Degan, T. Căținea-nu), „Elemente de ateism științific” (1972); Al. Tănase, „Cultură și religie” (1973); Al. Babeș, „Drama religioasă a omului” (1975); I. Peatnițchi, „Determinismul în genetică și fideismul contemporan” (1975); H. Culea, „Religia sub semnul cercetării filozofice-sociologice” (1975); P. Berar, „Religia în lumea contemporană” (1976).

ATENȚIE, însușire a conștiinței individuale, care constă în orientarea și concentrarea activității psihice într-o anumită direcție. A. constituie o condiție pentru reflectarea optimă a realității și pentru *conștientizarea* activității. Ea se manifestă în diferite procese psihice: în *percepție*, în *memorie*, în *gândire*, în acțiuni voluntare etc. Baza fiziologică a a. O constituie concentrarea excitației în zona de *excitabilitate* maximă a scoarței cerebrale. A. poate fi voluntară și involuntară, dar acestea nu sunt strict delimitate. Calitățile a. se exprimă în stabilitate (relativă), flexibilitate, distribuție.

ATITUDINE (lat. *attitudo* „poziție”, „postură”) 1. (în psihologie)

Manifestare comportamentală a unor intenții sau dispoziții față de un obiect determinat (persoană, lucru, eveniment). 2. (în psihosociologie) Exteriorizare a orientării generale a comportamentului global (intelectual, afectiv, volitiv) al unei persoane, al unui om, grup de persoane, determinată de poziția socială (de clasă), de interesele și opțiunile ce reflectă un anumit sistem de valori. A. poate avea, așadar, un caracter ideologic. Fiecărei forme a *conștiinței sociale* îi corespund a. specifice; în acest sens se vorbește despre o a. filosofică, artistică, științifică, politică etc.

ATMAN, termen propriu filosofiilor sanscrite și care indică conștiința în sine, *Șinele* existenței eliberat de circumstanțele accidentale, și, prin aceasta, opus eului individual obișnuit, empiric. Această stare subiectivă superioară, identică cu Sinele absolut, reprezintă depășirea contingentului, a vicisitudinilor condiției umane empirice. Din punct de vedere ontologic, a. reprezintă, în ultimă instanță, *Șinele lumii*.

ATOMARE (*fapte &*), (în cadrul *pozitivismului logic*) elementele cele mai simple, originare și izolate ale *experienței*. Fixate în *propoziții*, *faptele* a. ar reprezenta temelia întregii științe. După B. Russell, promotor al *atomismului logic*, constituenții fundamentali ai *faptelor* sunt „atomii logici” care pot fi de două feluri: date senzoriale și afirmații universale („universals”). Un *fapt* a., de exemplu, îl constituie „A este înaintea lui B”, unde A și B sunt atomi logici de tip senzorial. Din punct de vedere al *gnoseologiei*, ipo-loza *faptelor* a înseamnă o schematizare, o absolutizare a stărilor discrete și o abolire a conținutului dialectic al procesului cunoașterii.

ATOMISM, concepție potrivit căreia toate lucrurile din natură sfiit constituite din atomi, diversitatea și transformările lucrurilor datorându-se configurației și mișcării atomilor. A. a fost reprezentat în antichitate de I-eucip, Democrit, Epicur, Lucrețiu, care, în linii generale, considerau atomii drept particulele ultime, indivizibile ale materiei, lipsite de calități sensibile, impenetrabile, indestructibile, în veșnică mișcare. A. a devenit, în sec. 17 – 19, o ipoteză științifică în chimie (Dalton, Avogadro etc), primind mai întâi numeroase confirmări indirecte. Descoperirea la sfârșitul sec. 19 a radioactivității, a razelor

catodice, studiul adâncit al radiațiilor luminoase etc. Și perfecționarea corespunzătoare a tehnicii experimentali! au permis elaborarea, în sec. 20, a unor *modele „planetare”* ale atomilor (Rutherford, Bohr) și apoi teorii cuantice ale fenomenelor atomice (Louis de Broglie, Heisenberg, Bohr, Born, Dirac ș.a.), confirmate experimental (v. și *mecanica cuantică*). A. contemporan a renunțat astfel la reprezentările metafizice despre atom ca limită a divizibilității materiei, ca element ultim al materiei. Prin atom în știința contemporană se înțelege o formație materială complexă, constituită dintr-un nucleu înconjurat de pături electronice, care interacționează după legi specifice (cuantice). Speciilor de elemente chimice le corespund specii de atomi caracterizate de anumite structuri ale păturilor electronice și, respectiv, ale nucleului. Atomii de diferite specii se pot transforma unii în alții prin diverse procese (dezintegrare radioactivă, fisiune, fuziune nucleară etc). Particulele care constituie nucleul atomic (protoni, neutroni), precum și alte particule care au diverse roluri în procesele atomice (electroni, neutrini, mezoni etc), au fost numite particule elementare, întrucât se părea că acestea reprezintă adevărații atomi în sensul etimologic al cuvântului („indivizibili”). Ulterior s-a constatat însă că particulele elementare au o structură complexă și capacitatea de a se transforma unele în altele; după reguli determinate, fapt care a condus la argumentarea ideii, de mare profunzime dialectică potrivit căreia nu există esență (entitate fizică) ultimă. În acest sens, Le-nin a formulat teza nepuizibilității structurale („în adâncime”) a materiei, aspectele ei discontinue (corpusculare) fiind strâns legate de aspecte continue (ondulatorii). Confirmată pe deplin de cele mai actuale teorii fizice, ideea unității dintre continuu și discontinuu, în structura materiei, a conferit a. contemporan trăsături autentic dialectice.

ATOMISM LOGIC, variantă a *pozitivismului logic*, conform căreia există entități logice complet independente sau corelate doar într-un mod contingent. Absolutizează momentul descriptiv și individual în analiza logică, neînțelegând în mod dialectic legăturile logice și contestând caracterul lor necesar. În varianta propusă de Russell, a.l. admite că într-un sistem dat există un număr de propoziții adevărate ireductibile la constituenți mai simpli. În varianta propusă de

Wittgenstein, se consideră că orice cunoaștere este o construcție logică formată din propoziții *atomare*, legate prin operații logice, structura lumii fiind analoagă cu construcțiile logice ale cunoașterii.

ATOMISM SOCIOLOGIC, POLITOLOGIC, tendință caracteristică mai ales modului de abordare behaviora-list („behavioral approach”), al sociologiei, politologiei și al altor discipline sociale, și care constă în reducerea socialului la o unitate (în cazul de față, la comportamentul uman, individual sau de grup) comună și, totodată, în cantonarea cercetării pe domeniul miniatural (al comportamentelor individuale sau ale grupurilor mici). V. și *microsociologie*.

ATRIBUT, însușire a unui obiect. A. pot fi esențiale, dacă desemnează o însușire fără de care obiectul nu poate exista și nici nu poate fi găsiit, sau neesențiale. Astfel, *rațiunea* este un a. esențial pentru om, în timp ce culoarea pielii este un a. neesențial.

AUGUSTIN (Aurelius Augustinus) (354 – 430), teolog creștin, cel mai de seamă dintre „părinții” latini ai bisericii, canonizat de biserica catolică. Concepția sa filozofico-teologică se inspiră din misticismul neoplatonic. A. subordonează cunoașterea credinței, în lucrarea „De civitate Dei” (Despre cetatea lui Dumnezeu), este prezentă o concepție generală asupra sensului istoriei, în spiritul fatalismului providențialist. A. opune statului păgân, adică laic, împărăția lui Dumnezeu, căutând să justifice primatul puterii bisericești asupra celei laice. Doctrina sa despre păcatul originar, despre grație și predestinație a avut un rol hotărâtor în constituirea dogmaticii catolice în general, a concepției creștin-medievale despre om în special. Augustinismul a dominat scolastica occidentală până la apariția *tomismului*. În perioada *umanismului Renașterii*, întoarcerea la clasicii greci, în special la Platon, se face prin studiul lui A. (Petrarca, Ficino, Cusanus). Augustinismul a fost apoi preluat de protestantism (Luther, Calvin ș.a.), parțial de unii filosofi din sec. 17 – 18 (Descartes, Bossuet, Malebranche, Vico) și 19 (Rosmini); în epoca contemporană motive augustinene-protestante întâlnim la K. Barth și L. Șestov, iar motive augustinene-catolice la G. Marcel, L. Lavelle, M.F. Sciacca.

AUSTIN, John Langshav (1911 – 1960), filosof englez, reprezentant principal al Școlii de la Oxford. Începutul, dacă nu chiar

sarcina principală a cercetării filosofice este, după A., elucidarea atentă a formelor și a conceptelor *limbajului* obișnuit în care se includ limbajele poetic și științific, dar nu și limbajul tehnic al filosofilor. El credea că o înțelegere clară a multiplelor distincții subtile cu care s-a îmbogățit limba naturală și care au supraviețuit în cursul luptei îndelungate cu distincțiile contrarii, ne poate da o imagine asupra distincțiilor de bază observabile în lumea înconjurătoare. Tehnica de analiză a lui A. este o metodă de descoperire și nu una de prezentare. Ea poate fi urmărită, mai ales, nu atât în lucrările lui scrise, ci în modul cum exersa, oral, public, cercetarea filosofică. A. nu a lăsat o filosofie sistematică. Principala sa realizare filosofică este teoria actelor de *vorbire*, o analiză care încearcă să surprindă multiplele condiționări ale limbii naturale în funcționalitatea ei. Op. pr.: „Puterea cuvintelor” (poslum, 1902).

AUTARHIE (gr. *autarkeia* „mulțumire”, „autosuficiență”) (mai ales în filosofia greacă), stare de satisfacție sau fericire, care este rezultatul independenței față de lucrurile exterioare sau față de alți oameni. A. ca ideal de viață poate fi atinsă, conform diferitelor viziuni filosofice, fie prin posesiunea virtuților morale și intelectuale, fie prin lipsa grijilor materiale, ignorându-le, având suficiente bunuri la îndemână sau practicând cumpătarea. Astfel, Democrit concepe a. ca o capacitate a omului de a se adapta la realitate; Antistene postulează suficiența virtuții pentru atingerea fericirii, pe când stoicii văd realizarea a. pe calea *înțelepciunii*, omul înțelept „își este sieși suficient”. Platon consideră lipsa de a. a indivizilor drept cauză a constituirii cetății; societatea apare ca expresie a dependenței necesare a oamenilor unii de alții pentru satisfacerea trebuințelor materiale. La baza constituirii organismului social stă diviziunea muncii, deci, lipsa de a. susține Platon. Pentru Aristotel, a. economică este un scop final al statului conceput ca entitate socială, în această ultimă accepțiune, mai restrânsă, noțiunea de a. circulă în timpurile moderne, desemnând un mod de existență colectivă, realizat mai ales în cazuri de excepție: război, boicot, izolare geografică etc, care constă în satisfacerea trebuințelor numai prin folosirea resurselor proprii, în absența oricărui schimb cu exteriorul, în cadrul actualei diviziuni

internaționale a muncii, al intensificării contactelor și înlesnirii comunicațiilor între popoare și națiuni, a. este, sub această formă, nerealistă și, de fapt, imposibilă.

AUTENTICITATE, termen principal în cadrul *existențialismului*, introdus de către Martin Heidegger, și prin care este desemnată ieșirea din „inautenticitate” a omului, în fața *situațiilor limită* și prin trăirea acestora. După Heidegger, ca și după alți filosofi existențialiști (Kierkegaard, Jaspers), viața cotidiană a oamenilor este inautentică, întrucât ei acționează doar așa „cum acționează ceilalți”; „a face ceea ce fac ceilalți” ar fi modul tipic al comportamentului uman; această tipicitate impune *existenței* noastre propriu-zise subordonarea față de un stereotip, o silește să fie inautentică, în sine. A. se poate căpăta numai în fața situațiilor care pot fi gândite propriu numai despre sine, cum sunt: așteptarea morții, disperarea, vina, neliniștea, grija, teama etc. Subiectivistă și pesimistă, produs al *înstrăinării* filosofice și etice, această concepție ignoră faptul că realizarea a. nu poate fi un fapt eminamente anistoric, strict individual, asocial; totodată ea pune a. în relație cu valori morale negative și nu cu valori pozitive, specifice idealului realizării *esenței omului* ca ființă creatoare.

AUTOCRITICĂ, v. CRITICA ȘI AUTOCRITICĂ.

AUTOCUNOAȘTERE, proces complex de reflectare, analiză și apreciere de către individ a propriei sale *personalități*, a motivației, atitudinii și valorilor interioare, precum și a comportamentului exterior, a poziției sale în raport cu ceilalți oameni. Apărută și dezvoltată încă în filosofia antică („cunoaște-te pe tine însuși” – Tha-les, dar mai ales Socrate), a. a fost ulterior echivalată, în mod limitat, cu *introspecția* „înțeleasă ca singura sau principala metodă de cunoaștere a propriului psihic. Filosofia marxistă i-a redat a. caracterul multilateral, relevând însemnătatea deosebită a *reflecției* asupra propriilor trăiri psihice, înclinații, acțiuni și comportamente, în realizarea unei a. autentice. A. constituie un principal mijloc de formare a unei imagini cuprinzătoare și obiective a individului despre sine (a conștiinței de sine), imagine menită să cuprindă: a) propria părere cu privire la specificul său, la locul și identitatea sa în grup; b) conștientizarea intereselor și aversiunilor sale; c) scopurile și

idealurile sale; d) criteriile valorice și ideologice în funcție de care se vede pe sine însuși și pe ceilalți; e) un anumit gen și grad de autoevaluare cât mai apropiată de realitate și favorabilă dezvoltării, desăvârșirii propriei personalități, *auto-perferjionării*.

AUTODETERMINARE, categorie a materialismului dialectic care exprimă raporturi de determinare *immanentă*, capacitatea obiectelor și fenomenelor de a-și structura din interior cauzele schimbărilor calitative, sensul general al propriei lor mișcări și deveniri. Categoria de a. este opusă celei de *predestinare* cu care operează *finalismul* teleologic și teologic. Potrivit acestuia din urmă, cauzele schimbărilor care se produc în natură și societate ar proveni din afara lucrurilor, dintr-o lume a ideilor care precede lumea lucrurilor și-i prescrie ordinea cauzală și de desfășurare obiectivă. Materialismul dialectic consideră că obiectele și fenomenele posedă o capacitate (tensiune) internă (proprie) care le provoacă permanent schimbări de ordin cantitativ și calitativ, excluzând astfel din teoria *determinismului* orice interpretare idealistă sau finalistă, recursul la intervenția oricărei forțe (cauze) supranaturale. Totodată, el admite influența factorilor din mediul extern asupra diacroniei interpe a sistemelor, realizând o explicație dialectică asupra raporturilor dintre cauzele interne și cauzele externe, dintre imanență și *tranzitivitate* în mișcarea și dezvoltarea acestora. Așadar, conceptul de a., fiind în primul rând expresia unor raporturi cauzale imanente, include și raporturile cauzale tranzitive dar exclude *transcendența*, predestinarea (din exteriorul lumii materiale) efectelor, schimbărilor care se produc în natură și societate. Categoria de a. este de același gen cu categoria de *automîșcare*, exprimă, în ultimă instanță, aceeași structură a mecanismului mișcării și dezvoltării, cu particularitatea că prima operează îndeosebi cu legea cauzalității, iar a doua îndeosebi cu legea *contradicției*. V. *finalitate*, *scop*, *cauză finală*.

AUTODEZVOLTARE, v. DIALECTICĂ; DEZVOLTARE.

AUTO GENEZĂ, concepție care atribuie cauzarea procesului dezvoltării exclusiv factorilor interni (endogeni); prin opoziție, se formulează concepția *ectogenezei* (ectogenetistă). Pentru a. factorii externi sunt numai condiții nespecifice ale desfășurării procesului, în

timp ce pentru ectogeneză, ei nu numai că provoacă dezvoltarea și o alimentează, dar îi și imprimă note caracteristice, specifice. În problema evoluției biologice, autogenetismul a făcut apel frecvent la principii ordonatoare extrași supramateriale, în timp ce ectogenetismul cuprinde teorii materialiste, uneori însă de tip mecanicist. În realitate, a. și ectogeneză reprezintă poziții extreme, iar dezvoltarea concretă se cere judecată într-o perspectivă istorică, mai cuprinzătoare. Astfel, deși dezvoltarea ontogenetică a organismului biologic este în mare măsură programată ereditar, deci autogenetic, programul genetic însuși este rezultatul influențelor mediului exterior în cursul filogenezei. Dar o asemenea influență nu se exercită nici ea nemijlocit, ci după principiul darvinist al variabilității și selecției, la nivelul populației și nu la nivelul organismului individual.

AUTOMAT, *sistem* dinamic cu funcții reglate, în care ieșirile au caracter predictibil, stabilitatea și frecvența acestora depinzând de calitatea și intensitatea intrărilor. Reacțiile sistemului (ieșirile lui) se pot desfășura și în conformitate cu un program. În mod curent, înțelegem prin a. un sistem care nu are nevoie de control extern pentru a efectua anumite operații stereotipe. Realizarea unor *mașini* automate a constituit o preocupare constantă de-a lungul ultimelor milenii, începând cu capcanele folosite de vânătorii preistorici, până la a. electronice și cibernetice de azi. Progresele importante înregistrate în producția industrială și în ridicarea spectaculoasă a ritmurilor productivității muncii au presupus încă din epoca modernă automatizarea proceselor de fabricație. Fascinați de efectele optimizatoare ale folosirii mașinilor automate în industrie, mulți oameni de știință din epoca modernă au extrapolat modelul funcțional al acestora și în alte domenii decât domeniul tehnic, în primul rând în domeniul biologic. Teoria după care organismele vii sunt sisteme a. a fost susținută, de exemplu, de R. Descartes, iar Lamettrie a extins această interpretare și asupra omului („Omul-mașină”). Astfel de interpretări se înscriu în aria explicațiilor mecaniciste care reduc legile proceselor biologice și umane la cele specifice unor mecanisme tehnice. Se înțelege, interpretarea mișcării și *acțiunii sociale* ca o mișcarea. este cu atât mai abuzivă cu cât, în acest caz, este vorba de

treapta superioară a mișcării, de forma cea mai complexă a acesteia și care se exercită prin oameni, ca acțiune conștientă a maselor și a personalităților care le reprezintă, ca act creator de istorie. Mișcarea socială se diversifică și se particularizează într-o infinitate de forme, funcție de condițiile istorice concrete, de elementele aleatorii care mai intervin și de care, în epoca contemporană, țin seama partidele comuniste și muncitorești în elaborarea strategiei și tacticii lor. Practic nu poate exista nicio mașină a. care să poată concura prin suplețe, complexitate, subtilitate și resurse de ingeniozitate creierul individual al omului și cu atât mai mult, creierul colectiv al unei comunități umane. Termenul de a. nu este însă complet înlăturat din explicațiile specifice formelor nemecanice de mișcare. Spre exemplu, în mișcarea biologică, viețuitoarele se comportă ca a., dar nu ca a. mecanice (cinematice, ca orologiul) sau ca a. energetice, ci ca a. informaționale, în organismul viu găsim o intricație de automatisme, cu atât mai puțin rigide cu cât sunt mai evolute (comportamentul instinctual are un caracter mai automat decât cel inteligent, deliberat); pe de altă parte, obișnuința face ca mișcările care inițial erau declanșate și controlate conștient, să treacă în sfera automatismelor inconștiente (de pildă, mersul sau articularea cuvintelor). Modalitățile funcționale intrinseci ale organismelor (de ex., contracția ritmică a inimii) sunt numite de fiziologi a. viscerele. La ființele vii, peste automatisme se suprapune un control plasticizant, adaptativ, modulator; dar există și automatisme inoportune care reapar în regresii patologice (cum sunt automatismele verbale în psihoze).

AUTOMIȘCARE, mișcare având un izvor lăuntric. Gândirea dialectică a susținut în general ideea a., dezvăluind izvorul mișcării în contradicțiile interne proprii proceselor *existenței*. Materialismul dialectic leagă organic teza a. de teza unității indisolubile dintre *mișcare* și *materie*. În acest fel, a. apare, în planul cnt mai general, ca mișcare proprie lumii materiale în ansamblu, avându-și izvorul în contradicțiile ei interne. Teza a. lumii materiale în ansamblu argumentează *ateismul* concepției materialist-dialectice, întrucât înlătură teoria primului impuls, teoria dinamizării materiei de către un factor motor imaterial. Totodată ea are o mare însemnătate pentru

argumentarea consecventă a monismului materialist, pentru explicarea lumii prin ea însăși, fără niciun adaus din exterior. În cazul *sistemelor* și proceselor finite, teza a. evidențiază prezența unui dinamism datorat în ultimă instanță tensiunilor lor interne, întotdeauna în contextul unor acțiuni exterioare de diferite intensități. V. și *contradicție; dialectică*.

AUTONOMIE ȘI ETERONOMIE, termeni corelativi desemnând situația unei persoane, unei colectivități umane, unei discipline științifice, a artei, a valorilor, a unei modalități de creație etc, care se supun numai legilor, normelor emanate de la ele însele, care dispun libere de propria lor voință (*autonomia*), precum și situația unei persoane, colectivități, discipline științifice, a artei, a unei modalități de creație, a valorilor etc. care se supun unor legi, condiții, influențe din afara lor (*eteronomia*). Din punct de vedere al materialismului dialectic, a. și e. sunt obiectiv corelate, persoanele, colectivitățile umane, disciplinele științifice, modalitățile de creație, valorile, arta etc. conformându-se atât propriilor lor legi interne, cât și influenței condițiilor și determinărilor externe. Atât autonomia cât și eteronomia trebuie privite în interdependență dialectică, fiind relative și în același timp corelative; orice fenomen, condiționat și dinlăuntrul și din afara lui, este simultan autonom și eteronom. Singura entitate care se bucură de autonomie absolută e *materia* (realitatea obiectivă, existența), care nu cunoaște determinare externă ei. Absolutizarea autonomiei conduce la autonomism, reprey. entare unilaterală și idealistă a relației dintre conștiință și existență în sensul izolării conștiinței de temeiul său existențial, social, iar absolutizarea eteronomiei duce la eteronomism, nesocotirea caracterului specific al conștiinței sociale și a formelor ei, a esenței și **legităților** proprii, interne ale acestora, la interpretarea lor materialist sau sociologist-**vulgară**. În filosofia modernă, Kant a absolutizat, în „Critica rațiunii practice”, a. voinței, postulând *imperativul categoric* (sau moral) căruia ea îi corespundea. Prin aceasta, Kant respingea 8. eticii religioase care subordonează voința morală dogmelor ei.

AUTOPERFECTIONARE, acțiune educativă realizată pentru sine și prin sine însuși, de desăvârșire multilaterală a propriei persoane,

care are loc în condițiile existenței și urmăririi conștiente a unui *ideal* de viață, a unei conduite determinate din punct de vedere istoric și social. Fiind exercitată pe un fond prealabil existent, acțiunea de a presupune un anumit grad de dezvoltare a unor componente ale personalității, a conștiinței de sine (autocunoașterii), a autostăpânirii (autocontrolului, autoconducerii), a conștiinței responsabilității (individuale și sociale), a modului personal de raportare la valorile unei societăți sau unui grup social determinat (atitudinea axiologică). Problema a. morale ocupă un loc important în cadrul a numeroase concepții sau sisteme filosofice și filozofice-religioase (de ex. Învățăturile morale ale „Upanișadelor”, ale *budismului* – hinayana, în *jainism*, *confucianism*, *creștinism* – în special în *calvinism* –, în *personalism*, în doctrinele etice ale lui Kant, Fichte, Tolstoi, Dostoievski, Gandhi, ale reprezentanților *socialismului etic*, *meliorismului* etc), fiind legată de un ideal, moral considerat adesea ca inaccesibil individului, dar căruia i se cer subordonate scopurile morale ale oamenilor. Doctrina a. morale a dobândit de-a lungul timpului și un conținut politic, mai mult sau mai puțin recunoscut, de căutare a unei soluții pentru desființarea inegalității sociale în general; fiind însă prezentată ca o alternativă pur etică la rezolvarea revoluționară a problemelor politico și, deci, opusă acesteia, ea a intrat în arsenalul de luptă al forțelor ostile revoluției sociale.

AUTOREGLARE (gr. *autos* „pe sine”, „de la sine” și lat. *regula* „regulă”), (în *cibernetică*) reglare în care toate procesele unui sistem, ce au loc într-un circuit închis al acestuia sunt efectuate de sistemul însuși, fără intervenția omului sau a unui sistem reglator exterior celui avut în vedere. A. este o proprietate esențială a sistemelor biologice și sociale. Ea constă în menținerea, cu ajutorul unor circuite de reglare, a stabilității acestui sistem (cibernetic), adică a capacității lui de a-și restabili echilibrul, *structura*, funcționalitatea etc. indiferent de acțiunea unui factor (sau a mai multor factori) de perturbare. Circuitul de reglare este o schemă de principiu, constând dintr-o relație *feed-back* (*retroacțiune*, *conexiune inversă*) care rămâne relativ stabilă față de perturbările (schimbările) ambianței. Reglarea poate privi valoarea constantă (parametrul de stabilitate), programul (sub aspect

temporal, sau sub aspectul altor valori fizicale) prin care se determină comportamentul sistemului. Modelele cibernetice de a. aproximează anumite comportamente ale sistemelor sociale. A. trebuie deosebită de autoreproducere, proprietate a sistemelor cibernetice autoreglatoare și instruibile de a-și construi duplicate având aceeași structură, același comportament și aceeași performanță sau având una, respectiv toate aceste componente, într-o stare optimizată. Astfel, modelul cibernetic al autore-producerii aproximează procesele evolutive, de creștere sau dezvoltare a sistemelor, având o mare relevanță pentru studiul sistemelor vii și sociale.

AUTOREPRODUCERE, v. AUTOREGLARE.

AUTOTELIC (gr. *autos* „sine însuși” și *teleos* „scop”), care cuprinde în sine propriul scop, care are o finalitate lăuntrică, imanentă. După spiritualiști, sufletul, Dumnezeu sunt a. iar după esteticienii autonomiști, arta și creația artistică sunt a., și unii și alții urmărind să sublinieze, prin această calitate, caracterul nedeterminant al realității obiective, naturale sau sociale față de spiritualitatea umană, *autonomia* absolută, *transcendența* acesteia din urmă, *entelehia* ei.

AVENARIUS, Richard (1843 – 1896), filosof elvețian, unul dintre întemeietorii *empiriocriticismului*. A căutat să elimine, în spirit pozitivist, opoziția dintre materie și spirit prin noțiunea de „experiență”, al cărei conținut l-ar constitui „un al treilea ce”, neutru în raport cu „fizicul” și cu „psihicul”, între subiect și obiect ar exista o „coordonare principală” în virtutea căreia unul nu poate exista fără celălalt. Esența idealist-subiectivă a concepției lui A. a fost demonstrată de Lenin în „Materialism și empiriocriticism”. A. a ridicat unele probleme ale dialecticii cunoașterii, accentuând pe latura participării individului în realizarea cunoașterii. *Op. pr.*: „Critica experienței pure” (2 vol., 1888 – 1890).

AVERROES, v. IBN-ROȘD.

AVERROISM, curent cu tendințe materialiste și raționaliste din filosofia medievală occidentală, care pornea de la doctrina lui Ibn-Roșd, cunoscut în Europa sub numele latinizat Aver-roes. Principalele centre: Universitatea din Paris (Siger de Brabant, sec. 13) și cea din Padova (sec.13 – 16). A. a fost condamnat în repetate rânduri

de biserica catolică.

AVICENNA, v. IBN-SINA.

AXIOLOGIE (gr. *axia* „valoare” și *logos* „cuvânt”, „teorie”), teorie generală a *valorii*: disciplină filosofică care studiază geneza, structura, interacțiunea, cunoașterea, realizarea, ierarhizarea și funcțiile valorilor în viața socială, corelația dintre ele, dinamica sistemelor de valori. Ireductibilitatea domeniului valorilor la domeniul lucrurilor sau al raporturilor cognitive dintre subiect și obiect a impus, în evantaiul disciplinelor filosofice, constituirea unei a. ireductibile la ontologie sau gnoseologie, deși aflată în interrelație activă cu acestea. A. operează cu conceptul de *valoare generică*, prin care subsumează notele generale și esențiale ale diferitelor specii de valori: etice, teoretice, estetice, politice, juridice, economice, vitale etc. Ea s-a constituit ca disciplină filosofică de sine stătătoare relativ târziu, când a apărut necesitatea și posibilitatea elaborării unei teorii de ansamblu asupra valorilor culturii, teorie menită să pună în evidență criteriile de distingere și de ierarhizare a valorilor. Și înainte de a se vorbi de o a. ca disciplină filosofică autonomă existau referiri implicite sau explicite la valoarea unor obiecte sau principii (de ex., toate teoriile etice, prin însăși natura lor, impuneau sau contestau valoarea unor norme de comportare socială a indivizilor); dar toate aceste referiri erau făcute din unghiul de vedere al uneia sau alteia dintre speciile de valori și se înscriau doar în perimetrul unor investigații distincte ale economiștilor, eticienilor, juriștilor, teoreticienilor artei, logicienilor etc. A., ca domeniu constituit al reflecției filosofice, presupune însă o sintetizare a acestor rezultate parțiale și disparate care, punând în centru problema raportului dintre momentul obiectiv și cel subiectiv al valorii, surprinde relațiile dintre diferitele tipuri de valori și modul de funcționare a subsistemelor de valori în ansamblul sistemului social, clarifică esența valorii ca atare. Bazele a. ca disciplină aparte au fost puse, începând cu a doua jumătate a secolului trecut, de H. Lotze și în continuare de Fr. Nietzsche, de A. von Meinong și Chr. Ehrenfels, dar mai ales de școala neokantiană de la Baden și de-judeu-ard von Hartmann. Orientările idealiste în a. au considerat valorile, fie ca existând exclusiv în sine, sub forma unor *arhetipuri* perfecte (N. Hartmann), fie, prin școala neokantiană de la

Baden, ca *entități* supraistorice (W. Windelband, H. Rickert), fie ca o simplă proiecție a trăirilor, dorințelor sau satisfacțiilor subiectului, oscilând între explicarea *valorizării* prin valoare („noi valorizăm numai ceea ce este în prealabil valoare intrinsecă”) și explicarea valorii prin valorizare („obiectele au valoare – independent de însușirile lor – numai pentru că noi le-o acordăm”). Spre deosebire de aceste orientări, care ignoră în egală măsură rolul interrelației complexe *subiect-obiect* (și, deci, implicația reciprocă a valorii și valorizării), orientarea marxistă în a. surprinde caracterul rațional al valorii, faptul că criteriile de valorizare ale subiectului sunt obiectiv determinate de *practica* social-istorică, valoarea constituindu-se prin interacțiunea dintre trebuințele subiectului și calitățile obiectului creat sau introdus de om într-un context socio-cultural determinat. Această introducere în contextul social conferă obiectului o funcționalitate aparte, o semnificație umană, capacitatea de a răspunde într-un fel sau altul, mai mult sau mai puțin, unor *idealuri* și trebuințe umane (etice, politice, teoretice, estetice, utilitare etc.) istoricește și socialmente condiționate de practică. De aceea, concomitent, omul creează valori și se creează prin valori, care devin coordonate ale *acțiunii umane* și determinații ontologice ale *condiției umane*. Fiecare societate are tabla sa de valori, profilul ei axiologic specific, ierarhia sa valorică determinată de idealurile sociale ale claselor dominante. Aceasta structurează relativ unitar sistemul axiologic al societății respective, îl definește și îl individualizează. De exemplu, separarea artificială a valorilor gnoseologice, teoretice, științifice de valoarea etică, politică sau estetică, reprezintă, din acest punct de vedere, o gravă eroare deoarece ea face abstracție de condiția potrivit căreia sistemul de valori al unei societăți date reprezintă, în esență, o reflectare mediată și de ultimă instanță a totalității determinărilor social-istorice și ideologice caracteristice societății respective, ignoră ansamblul intercondiționărilor axiologice, unitatea organică a sistemului respectiv de valori, golindu-l de semnificația și finalitatea sa umană. În țara noastră, în perioada interbelică problemele de a., respectiv filosofia valorilor, au fost abordate de A.D. Xenopol, V. Pârvan, P. Andrei, N. Bagdasar, L. Blaga, D.D. Roșca, B. Speranția, M. Florian, P.

Comarnescu, M. Ralea, T. Vianu, E. Lovinescu. În anii de după Eliberare au apărut lucrările: N. Kallos, A. Roth, „Axiologie și etică” (1968, 1970, lb. maghiară); I. Pascadi, „Din tradițiile gândirii axiologice românești” (1970); L. Grünberg, „Axiologia și condiția umană” (1972).

AXIOLOGIE FORMALĂ, denumire dată de Robert S. Hartman tentativei sale de reconstrucție științifică a axiologiei, care, pornind de la *axioma* de bază „valoarea este sens”, consideră că „sensul este plenitudine de proprietăți”, „mulțimile de proprietăți sunt intensiuni și, ca atare, un lucru are valoare în măsura în care posedă proprietățile apte să satisfacă intensiunea conceptului său”. Aplicând în studiul valorii generice *teoria mulțimilor*, cu operațiile booleene corespunzătoare, a.î. realizează dezideratul reformulării mai riguroase a axiologiei, prin utilizarea unor metode cărora științele moderne le-au probat fertilitatea: *axiomalizarea* și *formalizarea*. A.î. deschide o cale către măsurarea valorii generice și către o testare, dincolo de alegerile efective, dar pornind de la ele, a receptivității valorice a *subiectului*; ea cuprinde în sine modalități explicite de relații cu *experiența*, așa cum o probează și aplicațiile ei practice în «stetică, antropologie, psihologie și psihiatrie. Chiar dacă testele hartmaniene asupra Capacității de valorizare neglijează raportul dialectic dintre momentul obiectiv și cel subiectiv al valorii și reduc „dezacordul de atitudine” la un simplu „dezacord în convingere” care ar putea fi soluționat exclusiv prin perfecționarea cunoașterii, constatăm că, de la axiologia fenomenologică a lui Nicolai Hartmann, la axiologia formală a lui Robert țartman, studiul valorilor a efectuat o întoarcere de 180°; pentru primul valorile se opuneau cunoașterii și erau simple „intuiții emoționale”, pentru cel de-al doilea, care se înscrie în câmpul de posibilități deschis de revoluția *științifico-tehnică* contemporană, se pune problema, care rămâne în continuare deschisă, a cunoașterii științifice a valorii.

AXIOMA SILOGISMULUI, denumire dată principiului după care este derivată concluzia din premisele unui silogism aristotelic. Dată fiind structura duala a *noțiunilor* ce intră în alcătuirea unui *silogism*, a.s. are două formulări. Prima, pe linie de *sferă*, cunoscută sub denumirea latină *Dic-tum de omni, dictum de nullo*, arată: ceea ce se

enunță despre *gen* ca întreg se enunță despre fiecare din *speciile* sale (de ex., dacă *specia* fier face parte din genul metal și dacă despre metal se spune că e bun conducător de căldură, atunci acest predicat se enunță în mod necesar și despre specia fier). A doua formulare a axiomei silogismului, pe linie de *conținut*, cunoscută sub denumirea latină *Nota notaie est nota dei ipsius*, care înseamnă: predicatul predicatului unui lucru este chiar predicatul acelui lucru (de ex., dacă „bun conducător de căldură” este un predicat al metalului, iar „metal” este un predicat al lucrului numit aici „fier”, atunci „bun conducător de căldură” este un predicat al predicatului fierului și ca atare el este cu necesitate un predicat al fierului însuși).

AXIOMATIC, v. SISTEM.

AXIOMATICĂ (*metoda a.*), modalitate de construcție a teoriilor științifice cu următoarele sensuri fundamentale: 1) reconstruire a unei teorii pe baza unui *sistem axiomatic* (un număr de *concepte* primitive, nedefinite și un număr de *propoziții* primitive, nedemonstrate), prin definirea tuturor conceptelor teoriei pe baza conceptelor primitive și deducerea tuturor propozițiilor teoriei plecând de la propozițiile prime (*axiome*); această manieră de axiomatizare a teoriilor are trei tipuri principale: a) axiomatiza intuitivă (ex. geometria expusă în sistemul lui Euclid), în care termenii și propozițiile teoriei sunt luați cu sensul lor obișnuit, evident; b) axiomatiza abstractă, (ex. geometria în sistemul lui Hilbert), în care sensul termenilor primitivi este determinat exclusiv prin relațiile lor din cadrul axiomelor și c) axiomatiza formalizată (ex.: sistemele formale din metamatematică), în care întreaga teorie este reconstruită ca sistem formal, lipsit de semnificații, înseși regulile logice de *deducție* fiind formulate explicit; 2) reconstrucție a unei teorii prin definirea unui *predicat* al *teoriei mulțimilor* care reprezintă structura matematică a acestei teorii; și această modalitate, dominantă în matematica și fizica de astăzi, poate fi intuitivă sau formală. *Metoda a.* constituie atât o modalitate de expunere a unor rezultate științifice deja obținute, cât și una de descoperire. Folosită pe scară largă în logică, matematică, fizică, biologie, lingvistică (în general în științele care au atins un grad înalt de elaborare teoretică), ea nu poate fi absolutizată ca fiind unica

modalitate a deplinei maturizări a oricărei științe. Metoda a. permite dezvăluirea structurii interne a teoriilor, a relațiilor dintre teorii, introducând precizie, rigoare, sistematicitate și un mare grad de explicitare conceptuală în cadrul cunoașterii.

AXIOMATIZARE, procedeu de reconstrucție a teoriilor științifice constând în edificarea acestora pe baza unui sistem axiomatic (alcătuit dintr-un număr de termeni primi, acceptați fără definiție și a unei mulțimi de enunțuri fundamentale – postulate sau axiome – luate fără demonstrație); orice nou termen al teoriei va fi introdus pe baza definițiilor, plecând de la termenii primi și de la termenii anterior definiți, iar orice enunț al teoriei va fi acceptat dacă va fi demonstrat cu ajutorul axiomelor și al altor enunțuri anterior demonstrate.

AXIOMĂ (gr. *axioma* „demnitate”), (în teoria „științei demonstrative” a lui Aristotel) propoziție evident adevărată, certă, necesară, indemonstrabilă și care servește la demonstrarea altor propoziții. În literatura logică și filosofică ulterioară, a. a primit o mare diversitate de interpretări, în funcție de idealul sau concepția filosofică, dominantă în cunoașterea științifică. Astfel, a. a fost considerată: un enunț simplu (stoici, F. Bacon); un principiu metafizic evident (Descartes); un adevăr experimental, obținut prin generalizare, plecând de la observații (J. St. Mill și empirismul modern); o simplă convenție (Poincaré), o definiție implicită a termenilor primi ai unei teorii (Hilbert); o consecință a unor definiții reale, deci a principiului identității (Leibniz). În cunoașterea științifică și în filosofia contemporană înțelegerea tradițională a conceptului de a. a fost supusă unei profunde critici epistemologice; ca rezultat, a. și-a pierdut valoarea de adevăr prim, necesar, evident, devenind un adevăr ipotetic relativ la un sistem teoretic determinat (verificabil prin consecințele sistemului), luat ca punct de plecare în derivarea și interpretarea altor propoziții. În sistemele formale, a. reprezintă o expresie primitivă, indemonstrabilă, validă, din care sunt derivate alte expresii (teoremele) prin regulile de inferență admise.

AYER, Alfred Jules (n. 1910), filosof englez neopozitivist, reprezentant al filosofiei *analitice*. În lucrările sale, problemele filosofice ale limbilor naturale și formalizate ocupă un loc deosebit.

Lucrările sale mai noi se îndepărtează de forma ortodoxă a *pozitivismului logic*, abordând problematica generală a filosofiei, în special a gnoseologiei. Op. pr.: „Limbaaj, adevăr, logică” (1936), „Problema cunoașterii” (1956), „Filosofie și limbaaj” (1960), „Originile pragmatismului” (1968), „Problemele centrale ale filosofiei” (1973).

B

bab

BABEȘ, Victor (1854 – 1926), savant român, medic, unul din întemeietorii microbiologici moderne, cu valoroase contribuții și în anatomie; s-a ocupat și de probleme filosofice și sociale. A susținut că *știința* nu poate fi clădită decât pe temelii filosofice materialiste, argumentând că dacă mintea noastră n-ar reflecta realitatea întregul edificiu al științei s-ar prăbuși. Autenticitatea cunoștințelor noastre este confirmată, după B. de *practică*, de transformarea naturii de către om prin știință. B. a criticat *agnosticismul*, care tinde „să descurajeze pe scrutătorii naturii”, *religia* și superstițiile, militând pentru punerea științei în slujba poporului în vederea ridicării nivelului său material, sanitar și cultural. Op. filosofice: „Considerațiuni asupra raportului științelor naturale către filosofie” (1879), „Știință și credință” (1924).

BABEUF, François Noel (zis Gracchus) (1760 – 1797), revoluționar francez, teoretician al comunismului utopic, fondator al ziarului „Le Tribun du peuple” și conducător al *conspirației egalilor* împotriva guvernului reacționar al Directoratului. În urma unei trădări, adepții lui B. (babuviștii) au fost arestați în 1796, iar B. executat. Depășind caracterul luminist al concepțiilor comuniste anterioare, ca exponent al maselor populare, B. vedea în insurecția populară și în instaurarea unei dictaturi revoluționare provizorii a păturilor plebeiene, mijlocul pentru desființarea proprietății private și făurirea societății comuniste, a „societății egalilor”. În ciuda trăsăturilor utopice și naive (*ascetismul* și *egalitarismul* primitiv etc), concepțiile lui B. oglindeau năzuințele reale ale clasei muncitoare franceze, încă insuficient de matură, dar care începea să fie conștientă de antagonismul său cu burghezia. Cei mai de seamă adepți ai lui B. au fost F.M. Buonarroti, A.A. Darthe și S. Mă-rechal.

BACHELARD, Gaston (1884 – 1962), filosof, om de știință și

estetician francez, reprezentativ pentru orientarea antipozitivistă și realistă din epistemologia contemporană, orientare denumită uneori *neoraționalism*. Prin concepția sa despre „materialismul rațional” (sau „elaborat”), B. afirmă legătura neîntreruptă dintre domeniul teoretic și cel experimental; opunându-se *convenționalismului*, B. desprinde semnificația pozitivă a *operaționalismului* ca metodă, și elaborează un *raționalism* pe baze realiste și dialectice, care pune în lumină semnificația obiectivă a cunoașterii constituite pe calea procedeelelor operatorii. După B., omul este creator, sursa unică a lumii științei și a lumii artei. Promovând ideea după care critica literară modernă trebuie să fie creatoare, B. a devenit un premergător al noului val din critica contemporană. Op. pr.: „Noul spirit științific” (1934), „Filosofia lui Nu” (1940), „Raționalismul aplicat” (1948), „Materialismul rațional” (1953), „Poetica spațiului” (1957).

BACON, Francis (1561 – 1626), filosof materialist englez. Trăind în epoca nașterii științei moderne, B. și-a asumat sarcina elaborării unei metode noi, adecvate, care, în opoziție cu *scolastica* sterilă, să favorizeze cercetarea științifică, cunoașterea și dominarea naturii de către om. Aforismele baconiene („Știința este putere”; „Oamenii nu pot stăpâni natura decât supunându-se legilor ei”; „A cunoaște cu adevărat înseamnă a cunoaște prin cauze”) exprimă plastic spiritul epocii. Condiția prealabilă a făuririi științei și metodei noi o constituie, pentru B., critica cunoștințelor existente, eliberarea spiritului uman de sub tirania diverselor erori, prejudecăți și iluzii, denumite de el „idoli” (ai „tribului”, care țin de natura umană; ai „peșterii”, determinați de educația fiecărui om; ai „forului”, prin care sunt desemnate neconcordanțele limbajului cu viața reală; ai „teatrului”, generați de autoritatea tiranică a vechilor sisteme filosofice). B. este inițiatorul *empirismului* și *senzualismului* modern: simțurile ne dau *cunoștințe* certe și constituie izvorul tuturor cunoștințelor. Știința adevărată se dobândește prin prelucrarea metodică, rațională a datelor senzoriale. B. pune astfel în opera sa principală, „Novum organum” (1620, trad. rom. 1957) – titlul arăta intenția lui B. de a da o replică „Organon”-ului, adică logicii și metodologiei aristotelice –, bazele metodei inductive, caracterizată prin folosirea *analizei*, *comparației*, *observației* și

experimentului. Considerând lumea ca fiind de natură materială, iar *mișcarea* ca o proprietate inalienabilă a materiei, B. recunoaște existența a multiple forme de mișcare și a diversității calitative a naturii. Accentuarea unilaterală a rolului analizei și al *inducției* în cunoaștere, în detrimentul *sintezei* și al *deducției*, conceperea pur analitică a experimentului (menit să separe unele de altele „forme” sau „naturile” prezente în corpuri pentru a determina *esența* fiecăreia) au conferit metodei baconiene un caracter metafizic (nondialectic). Opera lui B. a fost continuată de Th. Hobbes, care a sistematizat, sub o formă mecanicistă, materialismul lui B., și de J. Locke, care a fundamentat gnoseologia empiristă. B. a scris și o *utopie* neterminată, „*Noua Atlantida*” (trad. rom. 1962), imaginând o societate organizată pe baze raționale, științifice, dar în care erau menținute diferențieri de clasă.

BACON, Roger (c. 1214-o. 1294), filosof și naturalist englez, călugăr franciscan. Pentru că a criticat cu îndrăzneală luxul și depravarea clerului catolic și abuzurile feudalilor, a fost multă vreme întemnițat. Adversar al *tomismului* și al *realismului scolastic*, B. era un adept al *nominalismului*, considerat de Marx și Engels „prima expresie a materialismului modern”. El a acuzat *scolastica* de sterilitate, opunându-i metoda experimentală, „care merge până la cunoașterea cauzelor fenomenelor”. B. a preconizat metodele experienței și observării directe ca surse ale cunoașterii, socotind observarea, experimentul și matematica cele trei coloane ale științei. Limitele istorice ale gândirii sale se vădese în teza potrivit căreia filosofia nu trebuie să contrazică dogmele religiei.

BADEN (*Școala de la B.*), școală din cadrul neokantianismului, ai cărei reprezentanți – W. Windelband, H. Rickert, E. Lask, B. Bauch – au susținut un punct de vedere normativist în logică, teoria cunoașterii, filosofia valorilor și a culturii. Teza principală a acestei școli o constituie distincția dintre *existență* și *valoare*; valorile nu există, ci au valabilitate (Geltung); ele sunt superioare realității, alcătuiesc un sistem al criteriilor absolute ale cunoașterii, creației și aprecierii. Deși nu a pus problema genezei și a determinismului valorilor, Școala de lab. a precizat specificul lumii valorilor, ireductibilitatea și *autonomia*

lor într-un sistem deschis, receptiv la noile sfere de valori ce se impun în procesul creației culturale. În filosofia istoriei, Școala de la B. a pus problema unui model metodologic adecvat specificului științelor istorice și a conturat problematica epistemologiei științelor sociale în genere, ajungând însă la postularea unei opoziții între aceste științe și cele ale naturii.

BAGDASAR, Nicolae (1896 – 1971), filosof român. A fost profesor la Universitățile din Iași și București. Sub influența lui Kant, a neokantienilor și a lui Husserl, a năzuit spre o filosofie critică. Principalele sale preocupări au fost: epistemologia, filosofia valorilor, filosofia istoriei și istoria filosofiei. Ca istoric al filosofiei, a elaborat, de pe poziții raționaliste, studii privind filosofia universală contemporană și filosofia românească, urmărind expunerea obiectivă a concepțiilor filosofice analizate și a principalelor aprecieri și obiecții ce li s-au adus. După 1944, s-a apropiat treptat de materialismul dialectic. *Op. pr.:* „Filosofia contemporană a istoriei” (1930), „Teoria cunoștinței” (2 vol., 1941 – 1942, ed. a II-a într-un singur voi., 1944), „Filosofia românească de la origini până astăzi” (1941), „Teoreticieni ai civilizației” (1969). Traducător al unor opere fundamentale ale lui Kant.

BAKUNIN, Mihail Aleksandrovici (1814 – 1876), revoluționar rus, unul dintre ideologii *anarhismului*. A emigrat din Rusia (1840) și a trăit în Germania, Elveția și Franța. A luat parte la revoluția din 1848 de la Praga, iar în 1849 a condus răscoala de la Dresda. În 1868 a fost primit în Internaționala I. Ca filosof și teoretician politic a fost un eclectic; hegelian apropiat de *individualismul* lui Stirner; pozitivist în concepția despre rolul și sarcinile filosofiei; adept al *materialismului economic* și, în parte, al doctrinei anarhiste a lui P.J. Proudhon. Concepțiile sale anarhiste mic-burgheze s-au cristalizat în deceniul al șaptelea. El a definit *statul* ca principal instrument de asuprire a oamenilor, justificat prin ficțiunea divinității, și a supus criticii *religia*, denumită de el „nebie colectivă”. Subapreciind rolul istoric și potențialul revoluționar al proletariatului (considera proletariatul calificat drept „aristocrație muncitorească”) și exaltând caracterul radical al păturilor celor mai pauperizate (lumpenproletariatul), B. a negat ideea luptei de clasă, necesitatea partidului proletar și a

pregătirii revoluției, a promovat metode teroriste. Antiautoritarismul său l-a condus la ideea lichidării oricărui stat și a negării *dictaturii proletariatului*. Programul său social-politic era un „amestec pestriț” (Marx): ateismul, egalizarea (și nu desființarea) claselor, desființarea dreptului de moștenire (și nu a proprietății private) șa. Marx a criticat concepțiile și tactica promovată de B. ca inconsistente sub raport științific și aventuriste sub raport politic. Anarhiștii, în frunte cu B., au fost excluși din Internaționala T, din 1872, pentru activitate fracționistă. Op. pr.: „Dumnezeu și statul” (1871, trad. rom. 1885, 1918), „Statul și anarhia” (1873).

BANFI, Antonio (1886 – 1957), filosof progresist italian, care a evoluat de la *raționalismul* critic la materialismul dialectic caracterizat de el ca mișcare umanistă a epocii noastre. A criticat unele tendințe ale culturii burgheze contemporane, îndeosebi iraționalitatea *existențialismului*. Op. pe: „Istoria materialismului” (2 vol., 1952 – 1953).

BARIȚIU, George (1812 – 1893), om politic, publicist, istoric român cu vederi luminist-democratice, unul dintre conducătorii revoluției de la 1848 din Transilvania. Membru fondator al Academiei Române, întemeietorul presei românești din Transilvania („Gazeta de Transilvania”, „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, 1838, „Transilvania”, 1868). Atașat profund de realitățile sociale ale vremii sale și preocupat de soarta poporului său, B. a criticat, de pe poziții democrat-burgheze radicale, feudalismul și a denunțat asuprirea națională, șovinismul și cosmopolitismul, fiind un consecvent susținător al tezei cu privire la importanța afirmării caracterului național al culturii, ca punct de sprijin în lupta de eliberare a poporului român. B. a contribuit la cristalizarea, în spirit luminist, a unor idei din domeniul filosofiei culturii și filosofiei istoriei, relevând valoarea omului ca ființă culturală, rațională. În centrul preocupărilor sale a stat problema cultivării, a luminării poporului ca mijloc de emancipare națională și socială. A promovat ideea raportului dintre cultură, societate și istorie, ca și pe aceea a contribuției specifice și originale pe care fiecare popor o aduce la cultura universală. Prin ideile sale cu privire la necesitatea studierii factorilor determinanți ai progresului,

cercetării „modului viețuirii” în societate, cu privire la interacțiunea fenomenelor istorice, la cauzalitatea în istorie și la importanța condițiilor naturale și sociale, de loc și de timp, a raportului de proprietate în structurarea socială, a rolului maselor populare și al personalităților istorice, purtătoare ale aspirațiilor populare, B. se situează în rândul precursorilor români ai concepției materialiste despre istorie. B. a respins teoriile lui Malthus și Schopenhauer, considerând teza privitoare la necesitatea scăderii populației și pesimismul, în general, ca „venin de moarte” pentru poporul român, angajat în lupta pentru afirmarea drepturilor sale la viață de sine stătătoare. Op. pr.: „Cultura” (1838), „Omul” (1839), „Despre filosoful Schopenhauer” (1880), „Studiu istoric asupra raporturilor agrare din Transilvania și țările anexe” (1884), „Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă” (3 vol., 1884 – 1891).

BARTH, Karl (1886 – 1968), teolog elvețian, reputat filosof al religiei, fondatorul *teologiei dialectice*. Sub influența tradițiilor protestante și a gândirii lui Kierkegaard, B. susține teza limitelor de nedepășit ale existenței umane și înlocuiește studiul cunoașterii și acțiunii cu analiza interiorității. Absolutizând proiectul religios al omului și, implicit, negând posibilitatea proiectului real uman de autodepășire, B. accentuează, în manieră pesimistă, dependența sensului existenței umane de o divinitate transcendentă, pregătind astfel demersul teoretic principal al *existențialismului* religios. B. Încearcă o desacralizare a credinței și o regăsire a omului (deși numai ca ființă limitată și iremediabil însingurată), în afara ei, trezind interesul pentru problemele filosofice ale existenței umane. Format în spiritul tradițiilor umaniste ale culturii, B. s-a opus, în 1933, alierii „mișcării creștine” la nazism, criticând dictatura și religia oficială de pe pozițiile cercurilor liberale burgheze și apărând valorile umane tradiționale de mistificatorii și detractorii lor. După 1945 s-a arătat receptiv la unele înnoiri intervenite în lume, a afirmat crezuri democratice și a manifestat un interes sporit pentru problematica omului contemporan. Op. pr.: „Scrisoare către romani” (1919), „Existența teologică astăzi” (1933), „Dogmatica bisericească” (1927 – 1967).

BAUCH, Bruno (1877 – 1942), filosof german neokantian, care încearcă o sinteză între normativismul Școlii de la Baden și hegelianism. În lucrările sale („Adevăr, valoare și realitate”, 1923; „Idea”, 1926) B. distinge riguros între valabilitate și valoare și deschide o discuție constructivă cu privire la raporturile dintre ansamblul valorilor (cultura) și sistemul categorial al valorilor.

BAUER, Bruno (1809 – 1882), filosof idealist german din grupul tinerilor hegelieni (*hegelienilor de stânga*). Critic al religiei. În opera sa principală, „Critica evangheliilor sinoptice” (3 vol., 1841 – 1842), a demonstrat ne-autenticitatea evangheliilor. A negat rolul maselor în istorie și a considerat că forța motrice a dezvoltării istorice o constituie marile personalități culturale purtătoare ale „spiritului critic”. Marx și Engels au criticat concepțiile lui B. în lucrările lor „Sfânta familie” și „Ideologia germană”.

BAYLE, Pierre (1647 – 1706), filosof francez, precursor al luminismului. A supus criticii dogmatismul religios și a susținut posibilitatea existenței unei societăți compuse exclusiv din atei. A folosit *scepticismul* pentru a combate filosofia *speculativă* și a pregătit astfel terenul pentru acceptarea materialismului în Franța. Op. pr.: „Dicționar istoric și critic” (2 vol., 1695 – 1697).

BAZA TEHNICĂ-MATERIALĂ A SOCIETĂȚII, totalitate a elementelor materiale ale *forțelor de producție*. În b.t. -m. a.s. se includ: mijloacele de muncă (unelte, utilaje, mașini-unelte, totalitatea agregatelor și sistemelor tehnice, mijloace de transport și de comunicație etc), obiectele muncii (pământul, alte medii naturale asupra cărora acționează oamenii, materiile prime obținute nemijlocit prin extracție sau prelucrate și semiprelucrate, sursele de energie etc.) asupra cărora acționează omul în procesul de producție. *Relațiile de producție* existente în funcție de caracterul proprietății asupra mijloacelor de producție influențează activ b.t. -m. a.s., ele putând să favorizeze sau să frâneze dezvoltarea acesteia. Fiecare orânduire socială se consolidează definitiv atunci când își creează o bază tehnică-materială proprie, capabilă să potențeze la maximum funcționalitatea relațiilor de producție și sociale specifice acelei orânduiri. Baza tehnică-materială a socialismului o constituie marea

producție mecanizată, întemeiată pe tehnica modernă în toate ramurile economiei naționale și care se dezvoltă în condițiile proprietății socialiste asupra mijloacelor de producție. Dezvoltarea planică proporțională și în ritm rapid a bazei tehnice-materiale a socialismului presupune repartizarea rațională a forțelor de producție pe întreg teritoriul țării și valorificarea superioară a tuturor resurselor materiale de care dispune societatea, concentrarea crescândă a producției în condițiile specializării și cooperării multilateral dezvoltate, ridicarea neîntreruptă a productivității muncii. În țara noastră, după cucerirea puterii politice de către clasa muncitoare și aliații săi și după naționalizarea principalelor mijloace de producție, s-a trecut la construirea bazei tehnice-materiale a socialismului, făurită în procesul industrializării socialiste, în etapa actuală a făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate și în perspectiva trecerii treptate la construcția comunismului în România, dezvoltarea în continuare, prin folosirea marilor cuceriri ale revoluției științifico-tehnice, a bazei tehnice-materiale constituie temelia întregului progres social-economic al țării, de ridicare a nivelului de trai al poporului.

BAZĂ ȘI SUPRASTRUCTURĂ, categorii fundamentale ale materialismului istoric, elaborate de K. Marx și F. Engels. *Baza* este un domeniu al vieții materiale a societății, al *existenței sociale* a oamenilor; ea reprezintă totalitatea *relațiilor de producție* într-o etapă determinată a dezvoltării sociale, relații ce constituie temelia economică pe care se înalță toate celelalte *relații sociale*. De aceea, *baza* unei societăți este de fapt *baza economică* a acesteia, deoarece fizionomia ei materială este configurată tocmai de tipul de relații de producție specifice ei, relații care desemnează – de altfel – și *structura* (economică) a acelei societăți pe care se edifică o *suprastructură* corespunzătoare. *Suprastructura* se constituie din totalitatea *ideilor, teoriilor, concepțiilor* cu caracter *ideologic* ale oamenilor, precum și din *sistemul* relațiilor (ideologice) care se statornicesc în funcție de aceste idei, teorii și concepții împreună cu ansamblul formelor organizaționale care le mijlocesc obiectivarea în acțiunile practice ale oamenilor, în cadrul cărora *instituțiile sociale* au un rol precumpănitor.

Elementul cel mai activ al *suprastructurii* îl constituie *suprastructura* politică, legată cel mai nemijlocit de bază și care exercită o influență hotărâtoare asupra celorlalte elemente suprastructurale, ca și asupra bazei înseși. Între **b.** și-s. există un raport dialectic: **b.** determină **8.**, schimbarea **b.** atrage întotdeauna după sine schimbarea întregii's.; la rândul ei **8.** oglindește **b.** și, totodată, o influențează activ, îi stimulează consolidarea și dezvoltarea. Subliniind caracterul primordial al **b.** În raport cu **8.**, arătând că's. este generată de **b.**, materialismul dialectic și istoric precizează, totodată, faptul că această determinare nu se realizează în mod automat. S. este creată întotdeauna de oameni, însă nu în mod arbitrar, ci în funcție de condițiile economice, de cerințele dezvoltării **b.** respective. De asemenea, ca formă a conținutului economic, **8.** nu este o reflectare pasivă, mecanică a acestuia, ci are o independență relativă față de **b.** care a generat-o. Această independență se manifestă și în faptul că's. Îndeplinește un rol activ în viața socială, accelerând sau frânând dezvoltarea societății, după cum ea reflectă interesele forțelor sociale înaintate sau ale celor conservatoare. În orânduirile întemeiate pe proprietatea privată asupra mijloacelor de producție, atât **b.** cât și-s. au un caracter complex și prin excelență contradictoriu. B. acestor orânduri se caracterizează prin relații economice de exploatare, care determină manifestarea unor raporturi antagonice pe plan politic și ideologic între clasele exploatate și clasele exploatatoare. În aceste societăți, **s.** are de asemenea un caracter eterogen și antagonist, cuprinzând atât concepții și instituții care exprimă interesele claselor dominante exploatatoare, cât și concepții și instituții care exprimă interesele și năzuințele claselor progresiste, ale maselor populare. Trecerea de la o orânduire la alta presupune schimbări calitative atât în domeniul **b.** cât și în sîn societățile bazate pe relații de exploatare, **b.** (relațiile de producție) ia naștere și se dezvoltă, de regulă, în sânul vechii orânduri. Din cauza incompatibilității relațiilor de producție socialiste cu relațiile de producție de tip exploatator, **b.** economică a socialismului nu se poate forma, în genere, în sânul orândurii capitaliste. Pentru făurirea ei este necesară instaurarea, în prealabil, ca prim pas al *revoluției socialiste*, a puterii de *stat* a clasei muncitoare.

Această împrejurare determină în mod necesar creșterea rolului 8. (în primul rând a 8. *politice*) în făurirea și dezvoltarea noii baze și în primul rând creșterea rolului mobilizator și organizator al statului socialist ca element principal al 8. Baza socialistă se caracterizează prin proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producție, prin raporturi de colaborare și de ajutor reciproc. S. societății socialiste se dezvoltă și se consolidează în luptă cu rămășițele vechii 8., cu influențele ideologiei burgheze, cu închistarea dogmatică, în confruntare cu gândirea filosofică nemarxistă, concepția marxist-leninistă despre lume și viață – nucleu al noii's. – fiind în continuă dezvoltare creatoare. În socialism, dezvoltarea b. și 8. se înfăptuiește în mod conștient; rolul conducător în construirea b. și-s. socialiste îl are partidul revoluționar al clasei muncitoare, care, pe temeiul cunoașterii adecvate a legilor sociale și al analizei istorice concrete a particularităților fiecărei etape de dezvoltare, elaborează directivele și măsurile cele mai eficiente în vederea evitării rămănerilor în urmă și a perfecționării continue și armonioase a relațiilor de producție și a componentelor's. și mobilizează masele populare la înfăptuirea lor. În procesul făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate în țara noastră, P.C.R. acordă o permanentă atenție perfecționării relațiilor de producție socialiste, consolidării și dezvoltării proprietății socialiste, ridicării nivelului conștiinței socialiste și perfecționării structurilor organizaționale, a instituțiilor sociale specifice societății noastre. Accentuarea procesului de *omogenizare socială*, întemeiat pe dispariția treptată a diferențelor esențiale dintre oraș și sat, dintre munca fizică și munca intelectuală, în decursul noii etape de dezvoltare a societății noastre, va duce la adâncirea caracterului *omogen* și *unitar* atât al b. cât și al 8. noastre socialiste, iar în perspectiva trecerii la comunism acest proces de omogenizare structurală și suprastructurală a societății se va desăvârși pe deplin, odată cu realizarea unor mutații calitative la nivelul conținutului b. și al 8., la nivelul tipologiei relațiilor de producție și sociale, a structurilor organizaționale și a vieții spirituale a oamenilor.

BĂDĂRĂU, Dan (1893 – 1968), filosof român. A fost profesor la

Universitatea din Iași. Cugetător de formație realistă și raționalistă, s-a preocupat de problema gândirii, criticând *intuiționismul* și *iraționalismul*, pe baza distincției dintre așa-numita gândire „pură (subconștientă) și gândirea logică, discursivă, singurul temei al științei, filosofiei și stăpânirii progresive a naturii de către om. A abordat probleme de logică (problema atribuțiunii și judecății etc), gnoseologie și istorie a filosofiei, în anii regimului democrat-popular, apropiindu-se de pozițiile materialismului dialectic și ale materialismului istoric, a scris studii de logică și monografii de istorie a filosofiei. Op. pr.: „Essai sur la pensie” (1925), „L’individuel chez Aristote” (1936), „Du jugement comme acte signifiant” (1944), „Filozofialui Dimitrielantemir” (1964), „G.W. Leibniz” (1966).

BĂLCESCU, Nicolae (1819 – 1852), istoric și om politic român, conducător al revoluției de la 1848 din Țara Românească, una dintre cele mai de seamă personalități revoluționare din Europa timpului. Contribuția lui B. la dezvoltarea filosofiei românești se înscrie pe coordonatele filosofiei istoriei și filosofiei politice, concepția sa degajându-se din opera istorică. Filosofia lui B., având un punct de plecare spiritualist, se caracterizează prin evidențierea ideii de *progres*; acesta se realizează procesual, într-o mișcare ce se accelerează pe măsura înaintării spre „ținta” stabilită: înfăptuirea cu necesitate, în omenire, în general, și în fiecare națiune în particular, a dreptății și frăției. Subliniind sensul ireversibil al acestui proces, chiar dacă întrerupt uneori de repaus, de oscilație, de „covârșire a răului”, B. distinge semnificația esențială a luptei dintre asupriți și asupritori, sesizează rolul important al condițiilor vieții materiale, supune unei critici aprofundate orânduirea feudală (o parte din datele și concluziile lui B. au fost folosite de K. Marx în „Capitalul”), subliniază rolul maselor populare în istorie și necesitatea revoluției pentru înlăturarea relațiilor feudale, pentru obținerea eliberării, unității și independenței naționale, se pronunță pentru organizarea noului stat românesc pe baze democratice și republicane, pentru colaborare cu toate națiunile, în vederea lichidării asupririi sociale și naționale, în concepția lui B., drepturile popoarelor la existență, la libertate socială și națională, de egalitate și suveranitate sunt drepturi naturale, inextricabil legate

între ele, ce trebuie smulse asupraitorilor prin acțiune revoluționară. După B., ființa umană este perfectibilă, realizarea perfectibilității echivalând cu eliberarea de orice servituți a omului ca individ, națiune și omenire, din aceasta decurgând misiunea în lume atât a personalităților cât și a popoarelor, fiecare aducându-și contribuția conform geniului propriu, din marea lor diversitate rezultând „armonia totului”. În istoriografie, B. promovează ideea importanței unei documentări temeinice, a criticii izvoarelor, a depășirii prezentării istorice exclusiv prin prisma „biografiei stăpânitorilor” și a recursului la cercetarea instituțiilor sociale, a obiceiurilor, a vieții poporului. *Op. pr.*: „Puterea armată și arta militară de la întemeierea principatului Valahiei până acum” (1844), „Cuvânt preliminaru despre izvoarele istoriei românilor” (1845), „Despre starea socială a muncitorilor plugari în Principatele Române în deosebite timpuri” (1846), „Mersul revoluției în istoria românilor” (1850), „Question économique des Principautés danubiennes” (1850), „Trecutul și prezentul” (1851), „Istoria românilor sub Mihai-vodă Viteazul” (postum, 1878).

BĂRBAT, Virgil I. (1879 – 1931), sociolog și filosof român. A fost profesor la Universitatea din Cluj. Abordând probleme politice, economice și educative, s-a manifestat îndeosebi ca sociolog al culturii. Situat pe poziții raționaliste, a definit sociologia ca „știința creației umane”. A conceput, împreună cu psihologul Fl. Ștefănescu-Goangă ș.a., un vast plan de culturalizare a Transilvaniei sub conducerea și îndrumarea Universității din Cluj, intitulat „Extensiunea universitară”. A înființat și a condus „Revista de sociologie” (1931). *Op. pr.*: „Imperialismul american. Doctrina lui Monroe” (1920), „Exproprierea culturii” (1927), „Premisele umane ale culturii moderne” (1927), „Dinamism cultural” (1927), „Sociologia – o schiță istorică și o definiție” (1931). În *manuscris*: „Rudolf Eucken, istoria și viitorul civilizației”, „Posibilitățile organice ale omenirii”, „Curs complet de sociologie generală”, „Curs complet de istoria doctrinelor morale și politice”.

BĂRNUȚIU, Simion (1808 – 1864), gânditor român, unul dintre conducătorii revoluției din 1848 a românilor din Transilvania. A fost

profesor de filosofie la Blaj și apoi primul profesor de filosofie al Universității din Iași. A introdus predarea filosofiei în limba română în Transilvania (1839) și s-a pronunțat pentru o gândire eliberată de sub tutela teologiei. A abordat, în spiritul idealismului raționalist, aproape toate ramurile filosofiei: metafizica, logica, estetica, etica, istoria filosofiei. A predat întâiul curs de estetică filosofică, cursuri de psihologie, pedagogie și drept, fiind un adept al *dreptului natural* și a elaborat primul sistem general de estetică românească, în gândirea filosofică a lui B., care pornea de la Kant, se distinge: încercarea de depășire a *agnosticismului* prin sublinierea posibilității omului de a cunoaște lumea, restrângerea *apriorismului* în limitele unor formulări și definiții, sublinierea unității *naturii umane*, respingerea *creaționismului* și a *finalismului*. Gândirea socială a lui B., având ca temă centrală libertatea, se remarcă prin critica adusă feudalismului, prin poziția republicană, prin ideea libertății, unității și independenței naționale, a dreptului tuturor popoarelor la viață și propășire în cadrul unor state suverane. Op. pr.: „O tocmeală de rușine și o lege nedreaptă” (1842), „Raporturile românilor cu ungurii și principiile libertății naționale” (1848), „Dreptul public al românilor” (postum, 1867), „Dreptul natural public” (postum, 1870), „Pedagogia” (postum, 1870), „Psihologia empirică și logica” (postum, 1871), „Estetica” (postum, 1972). În manuscris: „Metafizica”, „Etica”, „Istoria filosofiei” (cursuri universitare).

BEAUVOIR, Simone de (n. 1908), scriitoare și eseistă franceză de orientare existențialistă. Deși stările de *angoasă*, *absurdul* și *teama* – categorii specific existențialiste – se regăsesc în scrierile sale, în acestea apare, totodată, în mod consecvent, ideea de *transcendență*, înțeleasă ca posibilitate infinită de expansiune, în viitor, a ființei umane. Omul nu trebuie să se lase însă înșelat de proiecte inaccesibile, el trebuie să se angajeze, să acționeze, să-și asume partea lui de răspundere pentru destinul acestei lumi – singura lume care este de altfel și opera lui – ceea ce face ca *angajarea* omului să poată deveni, astfel, definitivă și absolută. Refuzând ideea artei pentru artă, B. a militat pentru o literatură angajată. A încercat să demonstreze egalitatea existențială a femeii cu bărbatul și a criticat unele valori ale

moralei și culturii burgheze. A preconizat o morală a *ambiguității*, înțelegând prin aceasta caracterul concret, complex și contradictoriu al situațiilor umane, dar neînțelegând, de fapt, originea socială a acestui caracter. Considerându-se un intelectual de stânga, opțiunile ei politice și ideologice nu au fost încă nici prea clar conturate și nici într-un tot consecvente. Op. pr.: „Pyrrhus și Cineas” (1944), „Toți oamenii sunt muritori” (1947, trad. rom. 1976), „Pentru o morală a ambiguității” (1947), „Existențialismul și înțelepciunea națiunilor” (1948), „Al doilea sex” (1949), „Privilegii” (1955), „Forța lucrurilor” (1963), „O moarte prea dulce” (1964), „Cu socotelile încheiate” (1972).

BEBEL, August (1840 – 1913), militant al mișcării muncitorești germane și internaționale. A fost membru al Internaționalei I. Unul dintre fondatorii și conducătorii Partidului Social-Democrat din Germania. Ca deputat în Reichstag (1871) a apărut Comuna din Paris, a denunțat militarismul și colonialismul. Publicist de mare talent, în 1878 – 1890 a desfășurat o susținută campanie împotriva curentelor oportuniste, anarhiste și revizioniste. B. a apărut *darwinismul* împotriva criticilor conservatoare și idealiste ce i se aduceau, a combătut *malthusianismul*, a relevat legătura dintre *idealism* și *religie* și a fost un militant consecvent pentru emanciparea femeii. Op. pr.: „Femeia și socialismul” (1879, trad. rom. 1961), „Din viața mea” (3 vol., 1910 – 1914, trad. rom. 1956 – 1958).

BEHAVIORALISM, direcție politologică americană („behavioral approach” sau „behavioral sciences”), scientist-pozitivistă, reprezentată de D. Easton.

A. Somit, J. Tannenhaus ș.a., care își propune să cerceteze, cu mijloace multi-disciplinare, *comportamentul* politic în vederea discernerii unor regularități generalizabile în teorii cu valoare explicativă și predictivă, pe baza ȧes. ȧărilor obligatorii, a folosirii unor tehnici adecvate, a cuantificării și a separării evaluărilor etice de explicaȧia empirică.

B. are meritul de a urmări perfecȧionarea metodelor și tehnicilor de investigaȧie, de a fi iniȧiat lansarea cercetării matematice a comportamentului politic și de a fi pus în lumină dificultăȧile teoretizării rezultatelor astfel obȧinute. El rămâne însă limitat de

uni-lateralitățile empirismului, psihologismului, de abuzul extrapolării de la scara microla cea macropolitologică, precum și de excesele cuantificării, ale „miniaturizării” și „atomizării” analizei.

BEHAVIORISM (engl. *behaviour* „comportament”), concepție psihologică, elaborată inițial de J. Watson (1913) și dezvoltată de F. Ch. Tolman și G.H. Mead (autor al unui „b. social”), care consideră că obiectul psihologiei trebuie să se reducă la studiul exclusiv al *comportamentului* exterior, eliminându-se *conștiința*. B. a apărut ca o reacție față de psihologia introspecționistă (care folosea ca metodă principală sau unică *introspecția*), susținând necesitatea limitării cercetării psihologice la datele observabile ale reacțiilor exterioare, fără a se recurge deloc la introspecție și nici la cercetarea proceselor fiziologice interne. B. promovează analiza relațiilor dintre diferite reacții ale animalului și omului și acțiunea stimulilor, studiind comportamentul motor, glandular și verbal. Eliminând din psihologie datele subiective ale vieții psihice interioare, **b.** reprezintă, într-o accepție mai largă, așa-numita „psihologie obiectivă”. Într-un alt sens, termenul de **b.** se aplică acelor teorii asupra naturii limbajului, asupra cunoașterii și culturii, care explică structura și valorile acestora plecând de la studiul comportamentului uman.

BELINSKI, Vissarion Grigorievici (1811 – 1848), critic literar și publicist, filosof materialist și democrat-revoluționar rus. B. a evoluat de la idealismul hegelian la materialism, de la iluziile luministe la democratismul revoluționar, relevând necesitatea imperioasă a desființării iobăgiei. Preluând în mod original dialectica idealistă a filosofiei clasice germane (în special a lui Hegel) și depășind *antropologismul* lui Feuerbach, B. a promovat idei sociale înaintate, ca aceea a necesității istorice a progresului și a rolului personalităților de promotori ai acestei necesități, de exponenți ai năzuințelor populare. B. este fondatorul esteticii realiste ruse. Ca teoretician al realismului critic rus, al „școlii naturale”, a elaborat o concepție estetică care implică ideea esenței sociale a artei, a legăturii acesteia cu realitatea, teza caracterului specific național al literaturii și a necesității democratizării ei. Activitatea lui B. a exercitat o mare influență asupra dezvoltării literaturii și gândirii sociale ruse. *Op. pr.*: „Reverii literare”

(1834), „Operele lui Aleksandr Pușkin” (1843 – 1846), „Privire asupra literaturii ruse din 1847” (1848). În limba română au apărut „Opere filosofice alese” (2 vol., 1956, 1957).

BENEDICT, Ruth (1887 – 1948), etnolog și antropolog american, reprezentantă de seamă a *configuraționismului* și a școlii lui Franz Boas. A studiat cultura într-o viziune dinamică, punând accentul pe diferența și specificitatea culturală, care formează „modelul cultural” al oricărei culturi („pattern of culture”), culturile constituindu-se ca sisteme unitare cu semnificații marcate de „configurații culturale” particulare. B. a definit cultura prin comportament la care se adaugă tradiția. Preocupată de modelele culturii europene, B. a studiat specificul culturii poporului român (studiul „Cultura românească și comportamentul”, publicat postum în 1972, în S.U.A.). În timpul celui de-al doilea război mondial a avut o atitudine înaintată, promovând, printr-o intensă activitate publicistică, democratismul, combătând rasismul, discriminarea socială și oprimarea. Op. pr.: „Conceptul de spirit păzitor în America de Nord” (1923), „Configurația culturii în America de Nord” (1923), „Modele ale culturii” (1934), „Mitologia Zuni” (2 vol., 1935), „Religia” (1938), „Rasa: știință și-l politică” (1945), „Crizantema și spada” (1946), „Antropologia și umanistii” (1948).

BENJAMIN, Walter (1892 – 1940), teoretician al Școlii de la Frankfurt, preocupat în special de problemele teoriei literare. Pornind de la Marx, dar contrariat de violenta ascensiune la putere a hitlerismului, B. ajunge la o concepție critică pesimistă cristalizată în teza sa cu privire la dispariția funcțiunii culturale în societate. Refugiat în Franța și amenințat a fi predat Gestapoului, s-a sinucis. Op. pr.: „Mit și violență”, „Poezie și revoluție” (apărute postum).

BENSE, Max (1910), estetician vest-german, fondator, alături de A. Moles, al esteticii informaționale. Teoria lui B. urmărește înlăturarea caracterului speculativ al esteticii interpretative prehegeliene și transformarea acestei discipline filosofice într-una riguros științifică. B. concepe opera de artă ca *semn* și neagă substanțialitatea frumosului. Concepția sa se sprijină pe „teoria semnelor” elaborată de Ch. Morris și Ch. Peirce, pe cercetările de statistica semnelor și *teoria informației* datorate lui W. Fucks, G.K. Zipf, C. Shannon ș.a. Op. pr.: „Aesthetica!”

(1954), „Aesthetica II. Informația estetică” (1956), „Aesthetica III. Estetică și civilizație” (1958), „Aesthetica IV. Programarea frumosului” (1960), „Teoria textelor” (1962), „Estetica” (1965), „Semiotica” (1967).

BENTHAM, Jeremy (1748 – 1832), filosof și jurist englez, teoretician al liberalismului, promotor în etică al *utilitarismului*. B. a preluat ideile luminiștilor francezi despre interesul personal ca bază a moralei, dându-le însă o turnură conformistă: concordanța dintre interesul individual și cel general, formulată de marii luminiști ca un postulat al unei viitoare societăți „raționale”, apare la B. ca ceva gata înfăptuit în cadrul societății existente (burgheze). În felul acesta, socotea B., fiecare, urmărind numai interesul său personal, va contribui la realizarea fericirii generale. În gândirea politică B. se manifestă ca un reformist înaintat, pledând pentru votul universal și secret acordat tuturor bărbaților, reînnoirea anuală a parlamentului, lichidarea camerei lorzilor și un sistem politic republican și democratic, elaborând totodată și un proiect, utopist, de reaşezare politică a lumii în vederea asigurării păcii. *Op. pr.*: „Deontologia, sau știința moralei” (postum, 1834).

BERDEAEV, Nikolai Aleksandrovici (1874 – 1948), filosof rus, emigrat în Franța în 1922, promotor al *existențialismului* religios ortodox și al unui „neomedievalism” dominat de misticismul lui J. Bohme, cu accente de critică romantică individualistă a civilizației contemporane. A influențat procesul de formare a existențialismului și personalismului francez. Opera sa, nesistematică, dominată de patos profetic, susține ideea afirmării personalității omului ca obiectivare a unei existențe sau voințe spirituale anterioare lui, independentă de Dumnezeu, dar dorită și așteptată de acesta. Inspirându-se din Joseph de Maistre, B. a tins să restaureze „fundamentele ontologice și religioase ale societății” și a respins deopotrivă liberalismul, democratismul burghez, socialismul și anarhismul. A preconizat, ca principiu eliberator suprem, credința. Recurgând la principii metafizice, opuse între ele (angelicul și demonicul, principiul masculin și principiul feminin, ordinea și haosul etc), B. concepe viitorul omenirii în spiritul unui optimism iraționalist, «moralist și apolitic, care recunoaște Logosului mistic dreptul de a triumfa asupra oricăror

„iluzii”, „abstracții” și „forțe elementare” ale istoriei, chiar și cu prețul recurgerii la războaie apocaliptice care i-ar fi omului spiritualmente „necesare”. Op. pr.: „Sensul istoriei” (1923), „Un nou ev mediu” (1924, trad. rom. 1936), „Încercare de metafizică escatologică” (1946), „Destinul omului în lumea contemporană” (1947).

BERGEB, Gaston (1896 – 1960), filosof francez de orientare fenomenologică, preocupat de *epistemologie* și *caracterologie*. Respingând *metafizica*, el pleacă, în analiza cunoașterii, din „interiorul” acesteia, privind-o ca rezultat al confruntării elementelor psihice cu cele logice. În studiile privitoare la problema *timpului*, B. consideră timpul nu ca o formă „apriorică”, nu ca un mod al *existenței* obiective „în care am fi claustrați”, ci ca un produs al *subiectivității*, un „cerc magic” al imaginației înăuntrul căruia „subiectul transcendent” se poate mișca în voie. A fost inițiatorul atitudinii prospective în *cercetarea viitorului*, considerând că timpul social prezintă o diversitate de ipostaze (devenire, timp existențial, timp operatoriu, timp deschis). În concepția lui B. societatea apare ca un produs abstract al gândirii, netulburată de dinamica concretă a dezvoltării sociale, de antagonisme de clasă.

ber

A fost directorul „Enciclopediei franceze” și fondatorul revistei „Les Études Philosophiques”. Op. pr.: „Cercetări asupra condițiilor cunoașterii” (1941), „Cogito în filosofia lui Husserl” (1941), „Tratat practic de analiză a caracterului” (1951), „Caracter și personalitate” (1954). V. și *fenomenologie*.

BERGSON, Henri (1859 – 1941), filosof francez. Concepția sa intuicionistă, încercând să depășească *empirismul* și *raționalismul* și să oglindească fluiditatea realității, a exercitat o mare influență în perioada dintre cele două războaie mondiale. În 1928 i s-a conferit Premiul Nobel. După B., lumea cunoaște o evoluție ascendentă (denumită de el *evoluție creatoare*), o *devenire* neîntreruptă și neafuclată de posibilități prestabilite, guvernată de un principiu spiritual, „*elanul vital*”. Procesul devenirii se desfășoară în cadrul unei creativități pure, mereu nouă și neînscrisă în legi, denumită de B. *durata pură*. Absolutizând devenirea, metamorfozarea continuă a

fenomenelor și considerând gândirea conceptuală în ansamblul ei drept o abordare mecanică, schematică, convențională a realității, B. susține că știința va continua să fie eficace, fără a putea cunoaște vreodată, în domeniul vitalului, esența proceselor, care este creativitatea. În locul *rațiunii* astfel compromise, B. plasează *intuiția*, concepută ca o capacitate irațională de a sesiza nemijlocit esența proceselor vitale, adică „*elanul vital*”. B. concepe funcția intuiției artistice ca efort de a înlătura semnificațiile utile, pragmatice ale obiectelor și faptelor realității, generalitățile admise convențional în societate, pentru a ne înfățișa realitatea în nuditatea ei esențială. În pofida unor idei valoroase cu privire la necesitatea de a înlătura stereotipiile percepției și gândirii și a denunțării scăderilor gândirii rigide, metafizice, algoritmizabile, concepția lui B. despre intuiție, este viciată de *iraționalism*, *spiritualism* și *fideism*, trăsături care devin de altfel dominante în contextul filosofiei burgheze din epocă. A adus contribuții la studiul unor probleme importante de psihologie și estetică. B. a considerat arta ca o viziune directă a realității. *Intuiționismul* lui a exercitat o puternică influență asupra unor curente filosofice, artistice și literare din prima jumătate a sec. 20. Op. pr.: „*Materie și memorie*” (1896)”, *Râsul*” (1900), „*Evoluția creatoare*” (1907), „*Cele două izvoare ale moralei și religiei*” (1932).

BERKELEY, George (1685 – 1753), filosof englez, principal reprezentant al *idealismului* subiectiv, episcop. Luând ca punct de plecare *senzualismul* lui Locke, B. a imprimat senzualismului un caracter subiectivist. Întrucât, afirmă B., în *experiență* sunt date nemijlocit numai „*idei*” (senzații), realitatea constă din *senzații*. Lucrurile nu sunt decât complexe de senzații, „a exista înseamnă a fi perceput”. Pentru a evita impasul *solipsismului*, B. a recurs la noțiunea idealist-obiectivă a unor „*spirite*” (suflete) în care iau naștere senzațiile, ca și la aceea a spiritului divin universal, care este cauza ultimă a senzațiilor și a ordinii acestora. B. s-a declarat pe față adversar al materialismului, arătân’ci că acesta duce la ateism; el a supus unei critici aparte categoria materiei, pe care o declară lipsită de sens, o abstracție goală. B. a dat idealismului subiectiv o formă clasică, sistematic elaborată, care a influențat concepțiile subiectiviste

ulterioare și în particular *empiriocriticismul* și unele forme ale *neopozitivismului* contemporan. Op. pr.: „Tratat asupra principiilor cunoașterii omenеști” (1710, trad. rom. 1938), „Trei dialoguri între Hylas și Philonous” (1713).

BERNAL, John Dessoind (1901 – 1971), fizician și filosof englez, militant progresist pe tărâm social, membru al Societății Regale din Londra, membru de onoare al Academiei Republicii Socialiste România. În lucrările sale dă o interpretare materialist-istorică istoriei științei și subliniază însemnătatea dialecticii materialiste ca bază metodologică a științelor naturii. Este unul dintre fondatorii *științei despre știință* (scinetica). Op. pr.: „Engels și știința” (1935), „Funcția socială a științei” (1939), „Bazele fizice ale vieții” (1951), „Marx și știința” (1952), „Știința în istoria societății” (1954, trad. rom. 1964), „Lumea fără război” (1958).

BERNARD, Claude (1813 – 1878), fiziolog francez, unul dintre adepții metodei experimentale în biologie și ai explicației deterministe a fenomenelor vitale. Lucrarea sa „Introducere în studiul medicinei experimentale” reprezintă o încercare de a formula o serie de reguli ale metodologiei *observației*, *experimentului* și *ipotezei științifice*. Op. pr.: „Introducere în studiul medicinei experimentale” (1865, trad. rom. 1958), „Știința experimentală” (1878).

BERNSTEIN, Eduard (1850 – 1932), unul dintre conducătorii social-democrației reformiste germane, inițiatorul primei forme sistematizate a *revizionismului* și *reformismului* în mișcarea muncitorească. În articolele sale grupate sub titlul „Problemele socialismului” (1897 – 1898), a supus revizuirii principalele teze ale marxismului în filosofie, economie politică și teoria politică. B. a încercat să substituie filosofiei lui Marx filosofia kantiană și hegeliană. El a negat însăși posibilitatea *socialismului științific*, afirniind (sub influența *neokantianismului*) că socialismul reprezintă un simplu ideal moral (*socialism etic*). Lozinca lui: „Țelul final nu reprezintă nimic, mișcarea e totul” însemna negarea perspectivei istorice a luptei clasei muncitoare și renunțarea în fapt la socialism. Concepțiile lui B. au fost combătute de Bebel, Mehring, Plehanov și supuse unei critici sistematice de V.I. Lenin.

BERTALANFFT, Ludwig von (1901 – 1973), biolog și filosof al științei din S.U.A., inovator al biologiei teoretice, pe care a încercat să o fundamenteze matematic; întemeietor al concepției

„Organismice” în fiziologie și morfologie, după care organismul are legi proprii nivelului particular de integrare (organizare) al materiei vii, și fondator al *teoriei generale a sistemelor*. Op. pr.: „Biologia teoretică” (2 vol., 1932, 1942), „Imaginea despre lumea biologică” (1949), „Roboții, oamenii și conștiințele” (1967), „Teoria generală a sistemelor” (1969).

BIEMEL, Walter (n. 1918), filosof și estetician german, participant activ la editarea operei lui Husserl, autorul unor remarcabile lucrări și studii istorico-filozofice și de filosofia artei. B. susține teza unității adevărului și artei într-o viziune umanistă și dialectică; potrivit acesteia, arta este un „medium” în care o epocă dobândește „conștiința de sine nemijlocită”. Op. pr.: „Conceptul de lume la Heidegger” (1947), „Fundamentarea kantiană a esteticii și semnificația ei pentru filosofia artei” (1952), „Sartre” (1964), „Analize filosofice asupra artei contemporane” (1968), „Heidegger” (1973).

BINE 1. (în etică) Categorie fundamentală, exprimând în forma cea mai generală, împreună cu categoria opusă, a *răului*, opoziția dintre moral și imoral, dintre ceea ce corespunde și ceea ce nu corespunde cerințelor sociale, în planul interrelațiilor umane și al raporturilor individ-grup, individ-societate etc. Cu ajutorul noțiunii de *b.*, oamenii apreciază atât calitatea conduitei individuale cât și valoarea fenomenelor din viața cotidiană, măsura în care normele conviețuirii sociale dintr-o perioadă istorică s-au transformat din cerințe generale în necesitate interioară a persoanei și în caracteristică a colectivității. În funcție de obiectul aprecierii (faptele și acțiunile oamenilor, calitățile lor morale, normativitatea socială, sistemul social general), categoria *b.* se particularizează în categoriile *virtuții*, *dreptății*, *onoarei*, *responsabilității* etc. în conținutul conceptului de *b.* se exprimă interesele cele mai generale ale oamenilor (ale unui grup social determinat sau ale întregii societăți); de aceea, conținutul concret al categoriei de *b.* (respectiv, al categoriei opuse, de rău) se schimbă de la o epocă la alta, de la o societate la alta și de la un grup social la altul,

corespunzător intereselor care îl fundamentează și ideologiei care îl sprijină. B. și răul nu se află într-un raport de opoziție absolută, ci se opun dialectic, lucru care se exprimă în faptul că, fie, de obicei, răul este „binele” personal imediat, expresie a unei dorințe individuale abuzive și în contradicție cu cerințele sociale, fie că, în dezvoltarea social-istorică, răul constituie un factor al progresului în măsura în care tendințele viitorului sunt valorizate ca „rele” de către clasele pe cale de dispariție. În filosofia contemporană, noțiunea de rău este definită de existențialiști și de personaliști, drept rezultat al *înstrăinării* ontologice a omului, ca individ și personalitate, într-o lume ostilă, amorfă și neînțeleasă de el, pe care el a pierdut-o sau în care e pierdut iremediabil. Relevând variabilitatea b. și dialectica bine-rău, etica marxistă respinge atât *optimismul* naiv, cât și *pesimismul* și *relativismul* și definește criteriul obiectiv al b. prin concordanța dintre conținutul acestui concept și cerințele istoricește determinate ale progresului omenirii și personalității umane. 2. (în sens ontologic)

a. Expresie a *emanației* divine, creatoare (răul fiind treapta inferioară a acesteia), non existența, materia, în ontologia neoplatoniciană și în *mistică*.

b. Principiu activ, eliberator, către care oamenii aspiră, înfruntând răul, principiu tiranic și corupător, trimis oamenilor de către divinitate ca o încercare în vederea „mântuirii” (în *creștinism*, *maniheism*, *brahmanism* și *budism*). Opoziția, dintre b. și rău apare într-o interpretare idealist-religioasă în platonism și stoicism. Din punct de vedere general-filozofic corelația bine-rău semnifică simbolic opoziția dialectică, fecundă și multilaterală, eternă și creatoare, dintre pozitiv și negativ, dintre afirmație și negație, întruchipată uneori poetic sub forma luptei dintre spiritul constructiv și spiritul distructiv (Diderot, Goethe).

BIOCIBERNETICĂ, v. BIONICĂ.

BIOLOGISM, curent de gândire frecvent în sociologia sfârșitului sec. 19 și începutului sec. 20, înclinat să considere societatea, prin esența și structura sa, ca fiind o simplă continuare a biosferei, un organism biologic ale cărei funcții sunt îndeplinite de instituțiile sociale, prin analogie cu organele oricărui alt organism natural (P.

Lilien-feld, 1829 – 1903). B. a fost denunțat ca reprezentând o viziune eronată, iluzorie asupra societății, prin abuz de analogie și subiectivism (P.A. Soro-kin, Paul Barth). Ca și *organicismul*, *b.* reprezintă, după cum a remarcat și P. Andrei, o desconsiderare a specificului calitativ al vieții sociale, o încercare de reducere simplificatoare a unei forme superioare de mișcare la alta inferioară ei. Concepțiile *rasismului* constituie, și ele, variante ale *b.*

BIONICĂ, termen introdus de J. Steele (1960) pentru a desemna preocupările „ingineresti” referitoare la dispozitivele și „mecanisme” din *sistemele* vii, cu scopul final de a găsi în ele modele de inspirație pentru *tehnica*. B. a mai fost denumită și „electronica lumii vii”, întrucât își îndreaptă atenția asupra unui factor fundamental constitutiv nu numai al lumii anorganice, ci și al vieții și activității psihice – electronul. Experiențe efectuate în acest sens au pus în evidență faptul că stările sufletești, activitatea sistemului nervos în general, sunt însoțite de anumite configurații și procese biochimice și deci de o anumită mișcare a electronilor, ceea ce conduce la ideea unor mecanisme comune domeniilor anorganic, organic și psihic. B. este învecinată, prin preocupări, cu biocibernetica, ramură a *ciberneticii* care urmărește studiul proceselor biologice ca manifestări ale unor sisteme informaționale cu *autoreglare*, folosind metode matematice, modelarea analogă etc. B. se sprijină pe neurofiziologie, biofizică, biochimie. De interes deosebit sunt problemele legate de senzorialitate și orientarea în spațiu, de navigația aeriană și acvatică, de rezistența materialelor și de statica construcțiilor etc. B., ca și cibernetica, prin evidențierea analogiilor structurale și funcționale între domeniile biologic, social, uman și tehnic prilejuiesc și sprijină argumentarea științifică incontestabilă a concepției materialist-dialectice despre unitatea lumii, eliminând orice supoziții dualiste, pluraliste și idealiste, în general, în explicarea universului.

BIOSOCIOLOGIE, concepție neștiințifică asupra societății, care explică viața socială și politica în primul rând prin factori biologici, reduși de obicei la elementul „rasă”. În esență, reprezentanții diferitelor orientări biosociologice (*organicismul*, determinismul antropologic, *darwinismul social*) susțin că principiile biologiei se aplică

întocmai fenomenelor sociale, că societatea este o unitate vie, diferențiată numai în funcție de suma indivizilor care o compun. Această concepție a fost insistent folosită de „teoreticienii” fascismului, în cadrul ideologiei fasciste din România, exponentul principal al orientării b. a fost A.C. Cuza, autorul doctrinei „poporației”. Unele note de orientare b. se întâlnesc și în lucrările unor medici igienişti (Iuliu Moldo-van, G. Banu).

BIZANTINĂ (*filosofia b.*), parte integrantă a ideologiei statului și societății bizantine, reflectând în forme – și modalități proprii procesul istoric complex și contradictoriu de destrămare a relațiilor de tip sclavagist, de apariție și dezvoltare a orânduirii feudale în această regiune și servind drept suport teoretic Confruntărilor de idei, inclusiv ale celor politice, care au însoțit existența milenară a Bizanțului. Caracteristica ei cea mai importantă, ca de altfel a întregii culturi spirituale a evului mediu european, mai ales în fazele timpurii, este tutela exercitată de teologie asupra celorlalte forme ale conștiinței sociale, deci și asupra filosofiei, ceea ce se exprimă, în ultimă instanță, printr-o îmbinare a lor sui-generis, prin constituirea unor doctrine teologico-filozofice b. În care granița dintre teologie și filosofie este dificil de trasat. În filosofia b. se pot distinge, încă din sec. 6 și până la căderea Bizanțului, cel puțin două orientări: una mistică, iraționalistă și una raționalistă, evoluând spre o scolastică specifică, b., care a căutat să pună în slujba teologiei filosofia antică, în speță pe cea platonice și aristotelică. Perioada sec. 4 – 7 este marcată de discuțiile în jurul așa-numitei probleme hristologice, desfășurate pe terenul neoplatonismului (teologizarea conceptului de logos de către Filon din Alexandria și Origene, dubla natură a lui Iisus). Poziției teologice oficiale i se opuneau diverse doctrine eretice (de ex. arianismul și nestorianismul, care susțineau natura omenească independentă a lui Hristos, și monofizitismul care afirma, dimpotrivă, natura sa exclusiv divină). Victoria teologiei ortodoxe oficiale este marcată de poziția dominantă a literaturii patristice orientale (Vasile cel Mare, Ioan Hri-sostom, Grigore de Nazians, zis Teologul ș.a.). Încercările întreprinse de PseudoDionisie Areopagitul de a interpreta dogmatica creștină în spiritul și de pe pozițiile neoplatonismului, au fost reînviaste

de către Maxim Mărturisitorul (580 – 662). O a doua perioadă (sec. 8 – 9) este dominată de lupta dintre ideologia oficială și curente de opoziție: iconoclasmul (mișcare eretică ce considera cultul icoanelor drept idolatrie și respingea teza teologică privind unitatea dintre lumea senzorială și suprasenzorială) și pavli-cianismul dualist, inspirat din tradițiile *maniheismului*. Aceste curente erau în același timp expresia ideologică a năzuințelor antifeudale ale păturilor de țărani liberi și ale sărăcimii orașelor, ostile totodată și bisericii oficiale. Cele mai reprezentative figuri ale adversarilor acestora (așa-numiții iconoduli) au fost Ioan Damaschin (c. 675-o. 750), clasic al scolasticii b., care a încercat primul utilizarea sistematică a logicii aristotelice, în speță, a teoriei categoriilor, în apărarea și explicitarea dogmelor creștine ortodoxe, precum și Teodor Studitul (759 – 826), ideologul militantismului monahal. Perioada următoare (sfârșitul sec. 9-începutul sec. 13) este marcată de afirmarea unui curent și mai radical, acela al bogomilismului, la baza căruia se află teoria dualistă a principiilor binelui și răului, net opusă dogmei perfecțiunii lumii create de divinitate. Bogomilismul, ca erezie religioasă, a fost o expresie ideologică a mișcărilor antifeudale ale maselor țărănești. Raționalismul b., care cunoaște în această perioadă o puternică dezvoltare, este ilustrat de personalități ca: patriarhul Fotie (820 – 891); Mihail Psellos (1018 – o. 1078 sau c. 1096), reprezentant al unui gen de umanism b., care consideră filosofia drept o știință menită să cerceteze natura lucrurilor, utilizează în acest scop metode matematice și geometrice și extinde raționalismul, întemeiat pe platonism și neoplatonism, și asupra interpretării istoriei, concepută ca operă a oamenilor; Ioan Italos (a doua jumătate a sec. 11), discipol al lui Psellos, ale cărui concepții (încercare de sinteză între aristotelism, platonism, neoplatonism și raționalism b.) vădesc un pronunțat caracter antidogmatic, propagă ideea veșniciei materiei; Nichifor Vlemides (1197 – c. 1272), care a dezvoltat raționalismul lui Psellos în direcția unei fundamentări empirice, întemeiată pe observație, acordând o atenție deosebită problemelor educației morale și logicii (universalile, conceptul de materie ș.a.). Către sfârșitul acestei perioade se desfășoară intens lupta dintre nominalismul și realismul bizantin, pe

care Sotirih Panteughenes (sec. 12), șeful nominaliștilor, adversari ai dogmaticii oficiale, o compară cu lupta lui Aristotel împotriva sistemului lui Platon. Ultima perioadă a istoriei filosofiei b. (sec. 13 – 15) coincide cu aceea a feudalismului bizantin târziu, marcat de acute și multiple frământări social-politice. Ea este caracterizată de confruntările de idei dintre curente progresiste și doctrina mistică a isihasmului, teoretic fundamentată de Grigore Sinaitul (sec. 13 – 14), Grigore Palamas (1296 – 1359) și Nicolae Ca-vasila (c. 1320 – 1371), care respingea categoric filosofia antică și, în genere, orice demers rațional în teologie și propunea o metodă de comuniune directă a credinciosului cu divinitatea (*hesychia*, o „viziune a inimii”), considerând contemplarea religioasă, rugăciunea ca unică formă autentică de cunoaștere. Principalul oponent al isihasmului a fost filosoful și savantul umanist Varlaam din Calabria (1290 – 1348), întemeietorul grupării teologo-filozofice și social-politice progresiste a varlamiților (sec. 14). Victoria isihasmului a influențat negativ dezvoltarea ulterioară a spiritualității și ideologiei b., determinând slăbiciunile *umanismului* apărut în această parte a lumii. Dar isihasmul nu a izbutit să înăbușe cu totul tradițiile umaniste, printre reprezentanții acestora numărându-se platonicieni ca S.G. Plethon (c. 1355 – 1452), sub influența căruia s-a născut ideea înființării Academiei Platonice din Florența, precum și discipolul său I.B. Vissarion (Bessarion) (c. 1395 – 1472), promotor al platonismului în Italia. Aceștia, împreună cu alți oameni de cultură, au avut un rol de seamă în transmiterea moștenirii antice și a valorilor progresiste bizantine către umaniștii italieni, mijlocind astfel valorificarea filosofiei b. de către filosofia Renașterii. Cultura b., pătrunzând în țările române, a exercitat o importantă influență asupra culturii medievale românești, care a asimilat-o, dând naștere, la rândul ei, unor creații de excepțională valoare („învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie”). Literatura astfel receptată cuprinde, alături de cea religioasă propriu-zisă, texte teologice-filozofice aparținând *patristicii*, precum și unor clasici bizantini (de ex., Maxim Mărturisitorul, Ioan Damaschin, Simion Noul Teolog, Palamas, probabil Psellos ș.a.).

BLAGA, Lucian (1895 – 1961), filosof, poet și dramaturg român.

A fost profesor la Universitatea din Cluj. Este creatorul unui sistem filosofic de construcție *speculativă* și metaforică în centrul căruia se află noțiunea de mister. Misterul constituie, după B., nota definitorie a existenței umane. Misterul învăluie existența și constituie, concomitent, un stimul și o frână a cunoașterii omenești. Prin artă, religie sau filosofie, omul năzuiește spre revelarea misterului, dar „cenzura transcendentă” (barieră pusă oricăror încercări de conceptualizare, situată dincolo de orizontul nostru chrono-spațial), așezată de „Marele Anonim” (denumire metaforică a modului paradoxal în care *absolutul* îi apare intelectului uman: gardian al misterelor și, totodată, misterul suprem) între el și omenire, împiedică cunoașterea pozitivă a *esenței existenței*. Prin dogmă (concept al unei gnoseologii agnostice care consacră impenetrabilitatea misterului și iraționalitatea sa iremediabilă) și „intelectul extatic”, omul trebuie să accepte misterul ca atare, ca un ce metafizic. B. privește filosofia ca o viziune subiectivă asupra lumii. Ea ne poate revela existența autentică prin „cunoașterea luciferică”, considerată de B. ca un tip superior de cunoaștere, situată în planul misterelor, capabilă să provoace o „criză a obiectului” o ruptură în echilibrul lăuntric al acestuia, între partea care se dezvăluie („fanicul”) și partea care se ascunde („cripticul”), o tensiune solubilă mereu numai prin înlocuirea primei cu cea de-a doua. B. opune „cunoașterea luciferică”, cunoașterii conceptuale („paradiziace”) a cărei țară fundamentală constă în caracterul ei empiric, iluzoriu, neproblematic, în faptul de a fi subordonată obiectului făurit și predestinată unor certitudini abstracte dar trecătoare. Un loc important în sistemul său îl ocupă filosofia culturii, domeniu în care abordează probleme noi și aduce interpretări originale. Fenomenul definitoriu al unei culturi este, după B., *stilul* („matricea stilistică”) determinat de factori inconștienți, abisali, cu funcție formativă, primordială și fundamentală și care își pun pecetea asupra creației unui popor, îi imprimă o trainică și autentică identitate. *Inconștientul* se formează într-un peisaj care-i imprimă pentru totdeauna ritmul său. Cultura minoră a satului, formată în mediul natural, devine fundamentul celei majore (cultura cultă). După B., inconștientul are, în creație, un rol determinant, hotărâtor. Aplicând

teoria sa la cultura românească, B. consideră că aceasta e determinată de „spațiul mioritic”, specific universului sufletesc și cadrului de civilizație românesc, de un orizont care descinde din plai (generator al „doinei”) și se înfățișează ca un plan undulat („infinitul undulat”) cu alternanțe între deal și vale (generatoare ale „dorului” și ale îmbinării armonioase între verticală și orizontală în arhitectura caselor țărănești). B. a apreciat cultura tradițională a poporului român, dar a idealizat viața rurală, exprimându-și, în spirit neoromantic, aversiunea pentru civilizația citadină. Filosofia lui B., influențată de Spengler, de „filosofia vieții”, de existențialism, de neokantianism etc, poate fi definită ca un iraționalism al misterelor, care apelează în cunoaștere la metoda dogmatică-agnostică, iar în explicarea creației culturale, la inconștientul abisal. Neoromantismul lui B., cu tendință specifică rural-patri-arhală și orientat spre cultul autonomiei absolute a misterului, este o reacție critică la adresa rezultatelor morale precare ale civilizației mercantile și vulgar-materialiste a burgheziei, o denunțare de esență conservatoare a certitudinilor suficiente ale mecanicismului și ale raționalismului speculativ, a tablei valorilor burgheze tradiționale, compromise istoric. Neoromantismul lui B. i-au corespuns, pe planul ideologiei social-politice a epocii, poporanismul și țărănismul, reacții de asemenea de inspirație neoromantică, dar în același timp tipic autohtone, marcate de aspirații și iluzii mic-burgheze, întemeiate pe idealizarea producției casnice țărănești. Reacția neoromantică de la noi, cu toate aspectele sale specifice, reprezenta, ca și aiurea, un răspuns dramatic și fără speranțe la irupția cinică și brutală a capitalismului industrial și bancar într-o economie predominant agrară, cu o problemă țărănească agravată de această penetrație și de consecințele ei negative (printre acestea, criza a-grară acut desfășurată pe fondul crizei economice din 1929 – 1933 care a zguduit întregul edificiu social al țării). Concepția estetică a lui B. subliniază, pe de o parte, autonomia relativă a artei (criticând autonomismul estetizant și subiectivist), iar, pe de altă parte, corespondențele ei stilistice cu celelalte valori în cadrul unei culturi și al unui moment istoric dat. Unele teze ale sale despre originea și specificul artei, procesul de creație, specificul național, precum și

părerile sale despre clasicism, romantism, naturalism, impresionism și curentele postimpresioniste se bazează pe observații fine care relevă izomorfismul istoric al formelor culturii, fiind în mare măsură actuale. În ultimele sale lucrări (în special în „Experimentul și spiritul matematic”, postum, 1969), B. a dezvoltat unele idei epistemologice apropiate de o înțelegere raționalistă și dialectică a științei. Op. pr.: „Trilogia cunoașterii” (1943), „Trilogia culturii” (1944), „Trilogia valorilor” (1946), „Despre conștiința filosofică” (postum, 1974), „Aspecte antropologice” (postum, 1976), „Ființa istorică” (postum, 1977).

BLAGOEV, Dimităr (1856 – 1924), om politic bulgar, teoretician și propagandist al ideilor lui Marx. fondator și conducător al partidului revoluționar comunist din Bulgaria. Preocupările teoretice ale lui B. au fost îndreptate în direcția unei analize, întemeiată pe principiile materialismului filosofic marxist și ale dialecticii materialiste, a realităților și dinamicii social-istorice din țara sa. În acest scop, a elaborat bazele unei periodizări științifice a istoriei societății bulgare, evidențiind structura de clasă a acesteia, a demonstrat inevitabilitatea dezvoltării ei capitaliste, a luptei de clasă, a mișcării socialiste revoluționare, dar a subestimat rolul factorului subiectiv, în contextul acțiunii automate a **legităților** sociale. Combătând agnosticismul kantian, B. a promovat o gnoseologie de orientare marxistă, acceptând însă ca valabilă așa-numita *teorie a hieroglifelor*. Op. pr.: „Ce este socialismul, își poate oare el găsi teren la noi?” (1891), „Marxism sau bernsteinism?” (1901), „Oportunism sau socialism?” (2. voi., 1902), „Materialismul dialectic și teoria cunoașterii” (1903 – 1904), „Contribuții la istoria socialismului în Bulgaria” (1906).

BLANQUI, Louis Auguste (1805 – 1881), conducător revoluționar al proletariatului francez, comunist utopic aflat sub influența lui Saint-Simon, dar mai ales a lui Babeuf; și-a dedicat întreaga viață idealului eliberării clasei muncitoare. Apreciindu-l ca „nobil martir al comunismului revoluționar”, Marx și Engels au criticat, din considerente științifice și politice, tactica sa, care vădea neînțelegerea necesității muncii permanente, ideologice și organizatorice, cu masele și importanța făuririi partidului proletar și

care preconiza, ca unică tactică revoluționară, acțiunea complotistă a unui grup restrâns de oameni hotărâți și bine organizați, pentru cucerirea puterii politice, urmând ca abia ulterior să i se asigure acesteia o bază de masă necesară.

BLOC ISTORIC 1. Concept și termen introdus de A. Gramsci pentru a desemna o *formațiune socială*, concret-istorică, particularizată în epoca modernă între coordonate naționale specifice *comunității sociale*, care constituie purtătorul uman al acesteia; b.i. este, așadar, „structura și suprastructura” societății, e „ansamblul contradictoriu și discordant al suprastructurilor, e reflexul ansamblului raporturilor sociale de producție”; în cadrul b.i., structura și suprastructurile se află într-un raport de „reciprocitate care e tocmai procesul dialectic real”, într-un „nex necesar și vital”. Cercetind procesul istoric de formare a b.i. specific capitalismului, în Italia și alte state din Europa occidentală, Gramsci a relevat importanța suprastructurii politice, a dominației unei anumite clase în cadrul b.i. dat, deosebind două momente ale acesteia: dominația prin forță, constrângere fizică (statul = dictatura organizată, a unei clase) și momentul „hegemoniei”, al conducerii culturale, intelectuale, rurale, al „organizării consimțământului colectiv”, fără de care dominația politică nu se poate asigura pe termen lung. Conceptul de b.i. pune în lumină caracterul constitutiv pentru formațiunea socială a determinației naționale, teză confirmată de întreaga experiență a revoluției și construcției socialiste. Pe baza conceptului de b.i. s-a elaborat programul politic al Partidului Comunist Italian: „Calea italiană spre socialism”. 2. În afara sensului gramscian, b.i. mai este folosit, în terminologia „noii stingi” și a altor teoreticieni, pentru a desemna, fie „integrarea ascendentă” a activității partidelor revoluționare cu cea a forțelor politice și sociale aliate în lupta împotriva capitalismului și imperialismului, fie alianța dintre partidul revoluționar și alte partide, respectiv forțe sociale și politice asociate, în condițiile epocii noastre.

BLOCH, Ernst (1885 – 1977), filosof german de formație hegeliană. A desfășurat o vastă activitate în direcția criticii *materialismului metafizic* și *mecanicist*, a diferitelor variante

contemporane ale idealismului (*existențialismul*, „*filosofia vieții*” etc). În opera sa, care cunoaște unele sinuozități, B. a acordat o atenție specială cercetării structurii temporale a existenței umane, analizei libertății, a raportului dintre obiect și subiect, încercând elaborarea unei teorii a sensului și locului speranței în procesul latent și irezistibil al progresului, precum și a unei viziuni mesianice despre sensul utopiei și al gândirii utopice în viața socială, politică, în filosofie etc. de-a lungul istoriei. Un loc central în opera lui B. revine dezvoltării sensurilor *practicii*, categorie pe baza căreia este elaborată ideea omului ca proces, ca și analiza raportului coerent dintre trecut, prezent și viitor. Categoriile fundamentale ale materialismului dialectic sunt, după părerea lui B., *noul* și *materia*, prin aceasta din urmă înțelegând *substratul* real al procesualității dialectice, posibilitatea, virtualitatea, condiția a ceea ce se poate manifesta istoricește. Concepția lui B. despre materie a fost apreciată critic ca o formă a idealismului teleologic, iar concepția sa despre om și viață, ca ignorând datul socio-economic și politic și propunând o devenire umană situată dincolo de *relațiile sociale*. În ultimele sale lucrări, B. a negat necesitatea unei antropologii marxiste, situându-se pe pozițiile unei „cosmologii umaniste” abstracte. Op. pr.: „*Spiritul utopiei*” (1918), „*Principiul speranței*” (1954 – 1959), „*Dialectica și, speranța*” (1967), „*Problema materialismului, istoria și substanța lui*” (1972), „*Experimentum mundi*” (1974).

BLONDEI, Maurice (1861 – 1949), filosof francez, adept al unui *spiritualism* de coloratură augustiniană, construit în jurul principiului iubirii divine, înțeles ca *acțiune*. Pentru B. filosofia este viață, trăire emoțională și nu o viziune asupra lumii. Ea nu este un sistem teoretic închis, având rostul de a ne antrena în acțiune, adică de a ne mijloci unirea ideilor cu realul. Dar filosofia s-ar putea, după părerea lui B. (care se resimte de vechea dilemă a adevărului dublu), să nu ne ducă decât până în pragul adevărului. Dincolo de acesta, afirmă el, reeditând poziția tomistă, ne-ar purta numai credința. Op. pr.: „*Acțiunea. Încercare a unei critici a vieții și a unei critici a practicii*” (1895), „*Gândirea*” (1934).

BOAS, Franz (1858 – 1942), antropolog, etnolog, psiholog,

lingvist „arheolog american de origine germană, apreciat ca întemeietor de școală în *antropologia socială și culturală*. Influențat de filosofia neokantiană și de unele concluzii cu caracter sintetic, deductibile din științele naturii pe care le-a studiat (fizica, chimia, geografia, biologia), el s-a apropiat de materialism, fiind un adept al determinismului cultural și al legității fenomenelor culturale. B. recunoaște existența unei diversități a culturilor, fiecare reprezentând o modalitate originală de manifestare a comunităților umane, condiționate de mediul social. Încă din 1890 a criticat *evoluționismul cultural*, curent influent în acea vreme, pentru uniformitate, monotonie și descriptivism în explicarea fenomenelor culturale, inițiind o nouă orientare – istoricismul (*morfologismul*) cultural care promovează întemeierea antropologiei pe metoda istorică în spiritul căreia culturile sunt studiate în contextul lor specific, istoric. Preocupat de fundamentarea științifică a cercetărilor din domeniul antropologiei culturale, B. a propus înlocuirea metodei descriptive (istorice) cu metoda „fizicală”, concepută în spiritul riguros al științelor pozitive. Ocupându-se de influențele culturale și de „diseminarea” culturii, B. a folosit metoda comparativă generalizată. El a arătat că studiul istoriei culturii trebuie să stea la baza analizei comparative și a definirii caracteristicilor actuale ale tuturor societăților, dezvăluind modalitatea în care elementele de cultură asimilate sunt remodelate în cadrul „pattern”-ului culturii care le recepționează. Deși a criticat *difuzionismul* (în orientarea lui extremă, engleză și germană), B. a fost un precursor al difuzionismului a-merican, dezvoltat apoi de elevii săi (R. Linton, A.L. Kroeber, E. Sapir, Ruth Benedict, H. Lowie, Margaret Mead, C. Wissler ș.a.). Op. pr.: „Gândirea omului primitiv” (1911), „Arta primitivă” (1927), „Antropologia și viața modernă” (1932), „Antropologie generală” (editor, 1938), „Rasă, limbaj și cultură” (1940).

BOCHENSKI, Josef (n. 1902), logician, filosof, istoric al logicii și al filosofiei, profesor la Universitatea din Fribourg (Elveția). Membru al ordinului dominican, aderă la punctul de vedere tomist. Preocupat în filosofie îndeosebi de teoria cauzalității, propune o interpretare ortodox-tomistă: identificarea în Dumnezeu a cauzei prime. Un real

interes prezintă doar contribuția sa în domeniul logico-matematic și la reconstituirea istoriei logicii antice. După el; caracteristicile fundamentale ale logicii matematice sunt: eliminarea oricăror considerații psihologice, aplicarea logicii la logica însăși și *formalismul*. Op.pr.: „Asupra conceptului și principiului cauzalității” (1934), „Tratat de logică matematică” (1946), „Logica formală în antichitate” (1951), „Filosofia europeană contemporană” (1951), „Metode contemporane de gândire” (1954), „Logica formală” (1956), „Logica religiei” (1965).

BODIN, Jean (1530 – 1596), jurist și gânditor social-politic francez. A enunțat, de pe pozițiile burgheziei în ascensiune, ideea suveranității de stat, militând pentru un stat monarhic național centralizat și combătând pretențiile papilor la puterea universală. În metodologia istoriei B. a propus stabilirea unor puncte de reper: clima, educația, starea materială a societății, relevând progresul tehnic înregistrat de-a lungul secolelor. A fost unul dintre primii reprezentanți ai *determinismului geografic*. Op. pr.: „Metodă pentru cercetarea ușoară a istoriei” (1566), „Cele șase cărți despre republică” (1576).

BOETHIUS, Anicius Manlius Severi-nus (480 – 524), filosof roman, adept al idealismului platonician, comentator și traducător în latină al unor opere aristotelice („Despre categorii”, „Despre interpretare”), precum și al „Introducerii” („Eisagoge”) lui Porfir la prima parte a „Organon”-ului. Un paragraf al „Introducerii” va constitui, în sec. 9, punctul de plecare al disputei (cearta) *universalilor*. Lucrarea „Despre mângâierile filosofiei” („De consolatione philosophiae”), inspirată de *platonism* și de *stoicism*, foarte citită în tot cursul evului mediu, este o meditație asupra rostului benefic al filosofiei într-o vreme în care *creștinismul* se instituisese autoritar și uzurpator în filosofie și morală.

BOGDANOV, Aleksandr Aleksandrovici (1873 – 1928), medic și filosof social-democrat rus, de orientare filosofică inițial machistă. B. a încercat să înlocuiască materialismul dialectic cu o variantă a *empiriocriticismului*, și pe care a denumit-o *empiriomonism*. A susținut teza antidialectică a identității *existenței sociale* cu *conștiința socială*. A negat *dialectica* și teoria marxistă a *luptei de clasă*. Concepțiile lui B. au

fost combătute de V.I. Lenin în lucrarea „Materialism și empirio-criticism”. Potrivit teoriei sale cu privire la „organizarea forțelor de producție”, progresul social ar fi rezultatul exclusiv al acumulărilor treptate cantitative intervenite în dezvoltarea forțelor de producție.

B5HME, Jakob (1575 – 1624), filosof panteist german, de procesiune cizmar, persecutat pentru concepțiile sale, considerate eretice. A identificat divinitatea cu natura, afirmând că în afară de natură nu există nimic. Sub un înveliș mistic, fantastic, filosofia sa cuprinde intuiția *contradicției* ca izvor al *dezvoltării*. B. a influențat gândirea filozofică-teologică protestantă și, prin aceasta, filosofia *romantismului* (Schelling și, în mod special, Hegel). *Op. pr.*: „Aurora” (1612), „Trei principii” (1619), „Mysterium Magnum” (1623).

BOHE, Niels (1885 – 1962), fizician danez și filosof al științei, unul dintre creatorii teoriei *cuantice*; B. a formulat principiul corespondenței și ideea *complementarității* care au contribuit esențial la dezvoltarea și interpretarea mecanicii cuantice. Principiul corespondenței reprezintă o expresie teoretică a raportului dintre adevărul relativ și cel absolut în știință. Esența cerinței exprimată de ideea complementarității constă în necesitatea aplicării alternative, în analiza fenomenelor cuantice, a claselor de noțiuni, a schemelor și a idealizărilor clasice contradictorii pentru a se reda consistent și exhaustiv informația despre comportarea microobiectelor. B. a subliniat de asemenea primatul cadrului conceptual în cercetările de fizică, rolul conceptelor clasice și al limbajului obișnuit în descrierea fenomenelor microcosmosului. În cadrul celebrului „conflict epistemologic” cu A. Einstein, B. și-a aprofundat și explicat ideile asupra condițiilor observării și măsurării proceselor elementare, asupra caracterului esențial, ireductibil al intervenției *probabilității* în teoria cuantică și asupra necesității unui nou concept al „realității fizice” adecvat fizicii atomice. *Op. pr.*: „Teoria atomică și descrierea naturii” (1934), „Fizica atomică și cunoașterea umană” (1958, trad. rom. 1969).

BOLYAI, János (1802 – 1860), gânditor maghiar din Transilvania, matematician de prestigiu internațional, unul dintre

creatorii geometriei neeuclidiene. În spirit materialist, deși în limite mecaniciste, B. a negat *creaționismul* și a afirmat caracterul obiectiv al spațiului și timpului, ca forme de existență ale materiei. Preocupat de problema fericirii (a proiectat o lucrare, „Teoria fericirii”, insuficient elaborată, însă), B. a criticat indirect stările sociale din Transilvania, propunând un plan de organizare a vieții sociale într-o viitoare societate comunistă ideală. El a militat pentru solidaritatea revoluționară a tuturor popoarelor, evoluând apoi în direcția luminismului reformist.

BOLZANO, Bernard (1781 – 1848), teolog, filosof, logician și matematician, născut la Praga dintr-o familie de italieni emigranți. Opunându-se orientărilor psihologice și voluntariste *post-kantiane*, B. a propus o înțelegere a logicii care, prin teza adevărurilor în sine (valabile independent de actul prin care sunt puse), anticipează anti-psihologismul și ideea unei „logici pure” din *fenomenologia* lui Husserl. În matematică, B. a pregătit aparatul conceptual pentru elaborarea teoriei funcțiilor reale și *teoriei mulțimilor*. În filosofia religiei, B. a încercat să raționalizeze *catolicismul*, să-l pună de acord cu *simțul comun*, eliminându-i elementele mistice. În etică, B. a propus ideea egalității „esențiale” a tuturor ființelor umane, pe care a încercat să o argumenteze cu date istorice și raționale. *Op. pr.: „Teoria științei”* (4. voi., 1837), „Paradoxele infinitului” (1851), „Fundamentele logicii” (postum, 1964).

BONALD, Louis Gabriel Ambroise de (1754 – 1840), filosof tradiționalist, publicist și om politic francez. Filosofia lui B. Își propune scopul de a-i face pe oameni să-și cunoască raporturile cu semenii lor, de a transforma pe fiecare individ într-o ființă morală și socială, într-o *persoană*. B. consideră însă, în spirit religios, că principiul constitutiv ultim al societății este *limbajul*, care a fost dat oamenilor de către divinitate, odată cu adevărurile fundamentale. Opunându-se teoriilor contractualiste, B. afirmă că faptul primordial în societate nu este *contractul*, ci puterea care, ca și limbajul, este de origine divină. *Op. pr.: „Teoria puterii politice și religioase în societatea civilă, demonstrată prin intermediul rațiunii și al istoriei”* (1796), „Eseu analitic asupra legilor naturale ale ordinii sociale sau despre putere, ministru și supus

în societate" (1800), „Legislația primitivă considerată în ultimele timpuri-prin singurele lumini ale rațiunii" (2 vol., 1802), „Demonstrație filosofică a principiului constitutiv al societății" (1830).

BOOLE, George (1815 – 1864), matematician și logician englez, întemeietorul *logicii simbolice* (matematice), alături de Augustus de Morgan. Op. pr.: „Analiza matematică a logicii" (1847), „Cercetarea asupra legilor gândirii" (1854), „Tratat despre ecuațiile diferențiale" (1859), „Tratat despre calculul diferențelor finite" (1860).

BOSANQUET, Bernard (1848 – 1923), filosof și sociolog englez, unul dintre reprezentanții *neohegelianismului*. Termenul fundamental al concepției idea-list-obiective a lui B. îl constituie *absolutul* prin care el desemna o realitate rațională superioară, criteriu al oricăror valori. B. a dezvoltat o concepție originală despre principiul *negativității*. În viziunea sa metafizică, *contradicțiile* sunt inerente numai lucrurilor individuale, finite sau sferei „inferioare" nu și absolutului. Din această perspectivă, B. a cultivat o concepție idealist-metafizică despre om și viața socială. Teoria „autorealizării" elaborată de el, după care diferitele paliere ale vieții sociale sunt armonice, corespunzător coerenței raționale a absolutului, a constituit o apologie a societății burgheze și un instrument de mascare a contradicțiilor specifice acesteia. După B., în virtutea *raționalității* realului, între sferele cele mai puțin formale ale gândirii, inclusiv etica și estetica, și sfera logică există o puternică *analogie*. De aici, „teoria coerenței" drept criteriu al adevărului și a raportului acestuia cu logica. B. s-a opus mărginirii pozitivistice și a pledat pentru valoarea teoriei filosofice și a temeiurilor ontice ale logicii. Op. pr.: „Logica sau morfologia cunoașterii" (2 vol., 1888), „Istoria esteticii".

(1892), „Teoria filosofică a statului" (1894), „Principiul individualității și al valorii" (1911), „Valorizarea și destinul individului" (1913), „Implicația și inferența lineară" (1920).

BOĂ KOVIC, Rudjer Josip (1711 – 1787), fizician, astronom și filosof croat care a depășit *mecanicismul* dominant în epocă printr-o încercare originală de a uni teoria dinamică asupra *materiei* cu *atomismul*.

BOUTROUX, Emile (1845 – 1921), filosof francez, reprezentant,

alături de Ravaisson, Lachelier ș.a. al *neospiritualismului*. Fondator al teoriei *contingenței* legilor naturii și ale științei, B. a absolutizat calitativul, dinamicul, negând, în mod medialectic și idealist, unitatea dintre calitativ și cantitativ, dinamic și static, mobil și permanent etc. În aceeași manieră, B. a considerat ca real *singularul și particularul* ajungând, de pe această platformă, la concluzia că *știința* nu operează cu legi ci cu ipoteze, că legile științei nu sunt adevărate decât pentru cazuri generale dar nu și pentru cele individuale și că domeniul unei științe este ireductibil la domeniul alteia care o precede în ierarhia determinismului natural și că pe măsură ce știința se îndepărtează de sfera fenomenelor naturale (fizice, chimice, biologice) și se apropie de aceea a fenomenelor umane, caracterul contingent al legilor ei crește. De aici și negarea totală a existenței unor legi obiective ale dezvoltării sociale și umane; tipic idealistă este și teoria sa despre *libertate*, ca libertate pur interioară. Op. pr.: „Despre contingența legilor naturii” (1874), „Ideea de lege naturală în știința și în filosofia contemporană” (1895), „Știința și religia în filosofia contemporană” (1908).

BOWNE, Borden Parker (1847 – 1910), filosof american care a elaborat prima expunere încheată și sistematică a *personalismului* în S.U.A. Adept al unui personalism pluralist și neevoluționist, B. consideră că demersul filosofic trebuie să acorde primordialitate realității *persoanei* umane, privită ca „explicația ce nu mai poate fi explicată”. Prin acceptarea unui sistem diversificat de persoane umane, ca centre de creație, care realizează, prin implicarea reciprocă a spiritelor omenști, viziunea unei „persoane pure, supreme, infinite și perfecte”, B. susține o variantă a idealismului teist, care încearcă să transpună în terminologie filosofică unele dogme ale *religiei*. Op. pr.: „Personalismul” (1908).

BRADLEY, Francis Herbert (1846 – 1924), filosof englez, reprezentant principal al *idealismului* absolut (varianta anglo-saxonă a *neohegelianismului*). Sub influența tradițiilor platonice și neoplatonice, B. a criticat *empirismul*, *pozitivismul* și *materialismul*, încercând să aclimatizeze spiritul speculativ al *filosofiei clasice germane*, în special al celei hegeliene, la condițiile noilor rigori ale experienței și științei. Pe baza unei interpretări metafizico-teologice a operei lui Hegel,

renunțând la dialectică, la raționalism și la optimismul teoretico-gnoseologic hegelian, B. a reelaborat *spiritualismul* în formula unui „idealism absolut” care încearcă întemeierea cunoașterii *Absolutului* pe baze extraraționale, prin „simțirea întregului” și, în ultimă instanță, prin „argumentul ontologic” (v. *Argumentele pentru existența lui Dumnezeu*). Idealismul lui B. ipostaziază psihicul uman în forma unui Absolut necontradictoriu și sustras *devenirii*, în raport cu care lucrurile, proprietățile și relațiile, ar ține doar de *fenomen* (Appearance), singurul expus contradicției și dezvoltării. Teza absolutului necontradictoriu a fost extinsă de el într-o doctrină social-politică conservatoare, conform căreia individul este parte a „întregului” (statului), căruia trebuie să i se supună necondiționat. Aceste idei se asociază cu critica filosofiei raționaliste hegeliene a istoriei și cu formularea teoriei *prezentismului*, care neagă legitatea istorică și posibilitatea progresului. B. a criticat teza centrală a psihologiei empiriste-asociația ideilor și, pe aceste baze, a respins *utilitarismul* și *pragmatismul* din etica timpului și *psihologismul* din logică, militând pentru separarea logicii de psihologie și de filosofia speculativă și anunțând, prin analize riguroase ale *sensului* și *semnificației*, *logicismul* lui Russell și contururile logicii moderne, fără a accepta însă în întregime tendințele tehnicizante și formaliste dinăuntrul acesteia. B. opta totodată pentru o perspectivă teoretică în filosofie, pentru valoarea teoriei generale, ca o reacție față de mărginirea pozitivistă a timpului și chiar față de dogmatismul filosofiilor speculative, fără a putea evita însă nota de speculație sterilă și impactul *teologiei*. Op. pr.: „Premisele istoriei critice” (1874), „Principii de logică” (1883), „Fenomen și realitate. Eseu de metafizică” (1893), „Eseuri asupra adevărului și realității” (1914).

BRAHMAN (BKAHMA) (în sanscrită

„Absolutul”) 1. Nume dat, în *brahmanism* și *hinduism*, spiritului suprem universal, considerat ca fiind realitatea ultimă, necreată, încorporală, invizibilă – ta, existentă prin sine și în mod absolut. Se consideră că în B. își află originea toate lucrurile, vizibile și invizibile, zeii și demonii, ființele umane ca și cele animale, toate urmând să fie resorbite, cu timpul, în el. B. apare în cărțile sfinte drept conștiința

absolută a lumii, matca tuturor lucrurilor, Stăpânul lumii, Indestructibilul, Atotcuprinzătorul, Atotpătrunzătorul etc. („Nu există decât o singură ființă și nimic în afara ei”). B. nu este adorat în mod special, ca și ceilalți zei, dar acest Absolut universal reprezintă obiectul meditațiilor abstracte, filosofice, practicate (în yoga, de pildă) de către înțelepții și vizionarii religiilor indice. 2. Membru al castei preoțești a religiilor brahmane și hinduiste. În perioada sclavagismului și a feudalismului, b. au deținut, ca pătură socială distinctă, mari privilegii.

BRAHMANISM, complex de religii indice, cu caracter pdliteist, al căror nume vine de la *Brahman* și din care se dezvoltă *hinduismul*. B. cuprinde două perioade: cea vedică și cea brah-manică propriu-zisă. Prima perioadă are la bază cărțile religioase numite *Vede* (în sanscrită *Veda* = „cunoaștere”). Cea mai veche și mai importantă dintre Vede este *Rigveda* – cartea imnurilor, în care se reflectă dezvoltarea timpurie a religiei indoarienilor, un fel de cult al naturii de tip politeist, de zeificare a forțelor naturale. Se consideră că perioada vedică ar începe pe la jumătatea mileniului al doilea înaintea erei noastre, în procesul de contopire a popoarelor băștinașe cu triburile nomade de arieni, venite din Podișul Iranian și care, ca evoluție istorică, se aflau în stadiul trecerii de la societatea fără clase la societatea împărțită în clase (proces social reflectat în *Vede*). B. se întemeia pe divinizarea fenomenelor cosmice și a forțelor naturii, având o mitologie bogată și un panteon divers. Alături de zei, ierarhizați în divinități superioare și inferioare, erau divinizați strămoșii, duhurile etc. Religia, caracterizată prin simplitate, nu folosea, se pare, nici temple și nici imagini ale zeilor, ea având ca element central de cult aducerea jertfelor. Preoții oficianți erau *brahmanii* – cuvânt care la origini ar putea semnifica „adoratorii”, „cei care se închină”. Ei erau și cei care recitau imnurile. Spre începutul primului mileniu înaintea erei noastre apare perioada b. propriu-zis, doctrinar, bazat pe interpretările consacrate lui Brah-Ina. Social, această religie apare în condițiile în care se consolidează orânduirea pe caste a Indiei, menținută până aproape de zilele noastre ca o trăsătură specifică a vieții sociale din această țară. Brahmanii, adică preoțimea ereditară, reprezintă o castă de elită, având o poziție socială superioară, deținând monopolul cultului și al

interpretării cărților religioase. Vechile divinități trec pe planul al doilea și continuă să existe mai ales în credințele populare. Gânditorii brahmani elaborează o doctrină bazată pe credința într-un spirit suprem Universal numit-Brahma – sau Brahman. Apar *Vpanișadele*, lucrări religioase cu un caracter predominant filosofic, în care își găsesc expresia cea mai completă teologia și filosofia brahmană. Dintre sistemele filosofice bazate pe Upanișade, cele mai importante sunt: *Vedanta, Mimamsa, Samkhya, Yoga, Nyaya* și *Vaișeșica*. Dacă, după unii gânditori, religia brahmană ar reprezenta o prelungire a perioadei vedice, după alții, în schimb, ea ar fi o religie diferită radical de cea vedică și bazată în mare parte pe o dezvoltare a reprezentărilor religioase preariene. Împărțirea societății indiene în caste se reflectă profund în structura religiei brahmanice. Cultul devine aristocratic; zeii înșiși capătă un caracter de zei de castă; destinul sufletelor, considerate nemuritoare, este influențat de existența castelor. B. dezvoltă mult ideea de suflet. Eterne, sufletele pot acționa, după concepțiile brahmaniste, numai în uniune cu corpul. Pe de altă parte, acest înveliș corporal reprezintă sursa durerilor omenești, iar scăparea de această povară trebuie să reprezinte scopul oricărui credincios iluminat. Printr-un șir de existențe corporale succesive, sufletul urmează drumul purificării și al emancipării, se asimilează din ce în ce mai mult cu Absolutul, până la o completă uniune cu Brahma. Această posibilitate de evoluție și perfecționare treptată a sufletelor se bazează pe credința în reîncarnare, teorie devenită piatră unghiulară a religiei indiene, și după care sufletul omului se reîntrupează succesiv (fie în chip de om, fie în chip de animal) în funcție de faptele săvârșite în timpul vieții pămâtenene. Fundamentarea teoretică a acestei concepții, după care omul, prin comportarea sa, determină natura viitoarei sale reîncarnări, este cuprinsă în teza *Karmei*.

BRE*HIER, Emile (1876 – 1952), istoric al filosofiei și filosof francez raționalist. Mai însemnat ca istoric al filosofiei, B. regândește trecutul filosofiei ca pe o „creștere naturală”. Prin aceasta justifică *valoarea* în istoria filosofiei, valoare existând, după el, numai acolo unde este deschidere, continuitate. Studiarea trecutului nu este operă în sine; pentru a fi autentică ea trebuie să devină un *organon* cu

valoare constructivă în opera de reconstituire filosofică. *Op. pr.*: „Istoria filosofiei” (1932), „Filosofia și trecutul ei” (1949), „Transformările filosofiei franceze” (1950).

BRENTANO, Franz (1838 – 1917), filosof austriac, reprezentant de seamă al *neorealismului*. S-a opus *apriorismului* kantian. Prin introducerea conceptului de *intenționalitate*, a căutat să depășească dificultățile psihologiei asociaționiste. A propus o „psihologie descriptivă” (a ansamblurilor, a proceselor) inițiind critica fenomenologică a *psihologismului* din logică și teoria cunoașterii. În etică, B. s-a remarcat prin introducerea tezei despre evidența și îndreptățirea unor forme ale vieții emoționale, pregătind astfel etica axiologică a lui M. Scheler și etica valorilor în genere. *Op. pr.*: „Psihologia din punct de vedere empiric” (1874), „Despre originea cunoașterii etice” (1889), „Fundamentele și construcția eticii” (postum, 1952).

BRIDGMAN, Percy Williams (1882 – 1961), fizician american, specialist în domeniul presiunilor ultraînalte, fondatorul *operaționalismului*. *Op. pr.*: „Analiza dimensională” (1922), „Logica fizicii contemporane” (1927).

BRIGHTMAN, Edgar Sheffield (1884 – 1953), unul din principalii promotori ai *personalismului* în S.U.A. A elaborat o concepție asupra *persoanelor* umane, privite – dintr-o perspectivă religioasă, transfigurată filosofic – în dependență față de „Persoana eternă”, considerată, la rândul ei, drept cauză eficientă și finală. A încercat o reelaborare teistă a conceptului de „Dumnezeu”. În viziunea sa metafizică universul este structurat ierarhic, putând fi investigat la nivelul „esențelor”, la cel al „naturii”, la cel al „valorilor” și – ca o „cheie” pentru înțelegerea întregului – la cel al „persoanelor” (în dubla și corelată ipostază: Persoană Divină și Persoană Umană). Este un mod de gândire tipic pentru tentativele de transformare a unei filosofii religioase într-o „religie filosofică”. *Op. pr.*: „Este Dumnezeu o persoană?” (1932), „Filosofia religiei” (1940), „Natură și valori” (1945).

BROGLIE, Louis Victor de (n. 1892), fizician francez, autorul teoriei ondulatorii asupra domeniului microfizic al materiei. B. este

cunoscut ca promotor al teoriei cuantelor și unul dintre întemeietorii mecanicii *cuantice*, a cărei soluție de interpretare a depășit modelele cauzal-mecanice ale fizicii clasice, dar pentru care natura probabilistă a comportării microfenomenelor nu-l conduce la abandonarea principiului cauzalității. Prin preocupările sale de istorie și filosofie a științei, se situează printre primii mari fizicieni ai secolului nostru care au luat atitudine teoretică împotriva interpretării indeterminate a fizicii cuantice și în general a influenței *indeterminismului* asupra gândirii teoretice din fizica primei jumătăți a sec. 20. Op. pr.: „Teoria cuantelor” (1924), „Introducere în mecanica ondulatorie” (1930), „Materie și lumină” (1937), „Date ale fizicii noi” (2 vol., 1941 – 1943).

BROUWER, Luitzen Egbertus Jan (1881 – 1966), matematician olandez, întemeietorul *intuiționismului matematic*. Are contribuții în topologie, geometrie, *teoria mulțimilor*. Concepția sa epistemologică asupra matematicii este dezvoltată și integrată într-o viziune filosofică generală asupra omului, cunoașterii și culturii, fiind parțial inspirată din Kant, Schopenhauer și Mannoury.

Matematica, după B., nu se reduce la logică sau la *limbaj*; ea este o activitate mentală constructivă, primară față de logică, limbajul nereprezentând decât o expresie, un indiciu al ei. Sursa matematicii este *intuiția* matematică, „percepția timpului desprins de orice conținut”. A demonstra în matematică înseamnă, după B., a realiza o construcție a *entității* cerute. B. nu acceptă valabilitatea nelimitată a principiului *terțului exclus*, a dublei *negații* și a demonstrațiilor prin *reducere la absurd*. Prin aceasta, consideră B., sunt eliminate din matematică *antinomiile*, care-și aveau originea în procedeele neconstructive. B. a criticat *formalismul* lui Hilbert, cantorismul și metoda *axiomatică*, ca moduri neadecvate de a înțelege matematica. În filosofia sa socială, B. este un pesimist, atitudine izvorâtă din neîncrederea în valorile civilizației occidentale. Op. pr.: „Fundamentele cunoașterii” (1907), „Intuiționism și formalism” (1912), „Conștiință, filosofie și matematică” (1948), „Cadru istoric, principiile și metodele intuiționismului” (1952).

BRUCĂR, Iosif (1888 – 1960), filosof român. A considerat că întreaga problematică a filosofiei se centrează în jurul „corelatului”

obiect-subiect; B. a abordat acest raport de pe poziții naturalist-scientiste, afirmând un „monism-fizic” în explicarea naturii, dar a acordat prioritate spiritului în explicarea vieții sociale. B. a rupt lumea ideală a gândirii, a valorilor spirituale de condițiile materiale ale existenței, neînțelegând legătura lor dialectică. O parte a studiilor sale, puternic influențate de fenomenologie, sunt elaborate dintr-o perspectivă idealist-obiectivă. Este autorul mai multor lucrări de istorie a filosofiei, scrise dintr-o perspectivă raționalistă. *Op. pr.:* „Filosofia lui Spinoza” (1930), „Probleme noi în filosofie” (1931), „Filosofi și sisteme” (1933), „Bergson” (1935), „Despre neant” (1938), „Psihologie” (1947).

BRUNO, Giordano (1548 – 1600), cel mai de seamă filosof italian din epoca *Renașterii*. A părăsit în 1576 ordinul dominican și a cutreierat întreaga Europă apuseană, propagând o concepție proprie despre lume și natură, în 1592, la Veneția, a fost prins și înțemnițat de Inchiziție. După opt ani de torturi, refuzând să-și renege convingerile, a fost ars pe rug la Roma ca eretic. Filosofia lui B. este un *panteism* de tendință materialistă și ateistă. Natura este „Dumnezeu în lucruri” („Deus în rebus”). Cum Dumnezeu este infinit, universul, ca explicare (desfășurare) a acestei substanțe infinite, este și el infinit și compus din *lumi* nenumărate, în felul acesta, B., apărător însuflețit al sistemului copernican, a depășit totodată limitele acestuia (ideea unui univers finit cu Soarele în centru), înlăturând dualismul scolastic materie-formă, B. a vorbit despre autoactivitatea materiei, care-și desfășoară prin sine și din sine bogăția nesfârșită a formelor. Ideile lui B. despre infinitul mare și mic, despre *monade* și despre „coincidența contrariilor” conțin elemente prețioase de gândire dialectică. Concepțiile lui au exercitat o înrăurire puternică asupra gândirii lui Spinoza, Leibniz și Schelling. *Op. pr.:* „Despre cauză, principiu și unitate” (1584, trad. rom. 1942), „Despre infinit, univers și lumi” (1584), „Despre avânturile eroice” (1585).

BRUNȘCHWICG, Léon (1869 – 1944), filosof idealist-raționalist francez, autor al unor remarcabile lucrări de epistemologie și de istoria științei („Etapele filosofiei matematice”, 1912). A susținut ideea specificității și autonomiei vieții spirituale, ale cărei mișcări sunt

dominate de *rațiune* și ale cărei forme (*știința, filosofia, arta și religia*) se află în conexiune, sub semnul acesteia. B. se îndepărtează de antiintelectualismul școlii neospiritualiste franceze, definind *spiritul* ca o activitate intelectuală. *Alte op.:* „Introducere în viața spiritului” (1900), „Experiența umană și cauzalitatea fizicii” (1922), „Rațiunea și religia” (1939).

BUBER, Martin (1878 – 1965) filosof și scriitor israelian, reprezentant al *existențialismului* religios, apropiat de *teologia dialectică* și de *personalismul* religios. Discursul său filosofic gravitează în jurul ideii dialogului între om și lume „–, Eu” și „Tu”, om și Dumnezeu ș.a., ca o condiție a *existenței* și cunoașterii reale. Pentru a se manifesta, substanța noastră spirituală are nevoie de un „Tu”, de un altul, în afara noastră, afirmă el. Dar datorită oscilațiilor persoanei umane între tendințe excesive și contradictorii (fie spre misticismul în care persoana se dizolvă, fie spre formalismul practicării unui cult), relația dintre persoane – inclusiv între om și Dumnezeu, „Tu-ul veșnic” – se reifică, afectând deopotrivă ambii ei termeni. „Soluția” lui B. este actul unirii tainice a *transcendentului* (divinului) cu *imanentul* (umanul) care îl realizează pe Dumnezeu în lume și îl situează în intervalul dintre oameni. Sincretismul iudeo-creștin al lui B. se îmbină și cu încercarea de ridicare la universalitate și umanism. În politică, s-a afirmat ca un partizan al prieteniei iudeo-arabe. *Op. pr.:* „Eu și Tu” (1923), „Dialog” (1932), „Culesul” (1965).

BUCHNER, Ludwig (1824 – 1899), medic și naturalist german, reprezentant al *materialismului vulgar*, adversar al socialismului. *Op. pr.:* „Forță și materie” (1855), „Darvinism și socialism” (1894).

BUCKLE, Henry Thomas (1821 – 1862), istoric și sociolog pozitivist englez de orientare burgheză radicală. Criticând interpretarea teologică a istoriei, B. s-a străduit să descopere legile obiective ale *progresului* istoric cu ajutorul cercetării inductive și al aplicării metodelor statistice. Pe plan teoretic general, el a aderat la concepția idealistă a lui A. Comte după care nivelul dezvoltării intelectuale a societății reprezintă factorul hotărâtor în istorie. Ca reprezentant al *determinismului geografic*, B. a explicat diferența dintre evoluția istorică a diferitelor popoare prin deosebirea

condițiilor geografice în cadrul cărora s-a desfășurat ea. *Op. pr.: „Istoria civilizației în Anglia”* (1857 – 1861).

BUDISM, una dintre principalele religii, întemeiată în India, în sec. 6 – 5 î.e.n., de legendarul Buddha (Siddhartha Gautama sau Sakya-Muni). Viziunea filosofică pesimistă a b. este concentrată în cele patru „adevăruri sfinte” referitoare la: 1) existența suferinței, 2) cauza suferinței (dorințele neîmplinite, căutarea plăcerilor care determină lanțul reîncarnărilor succesive purificatoare), 3) încetarea suferinței, 4) cele opt „nobile căi” care duc la încetarea suferinței (ideile drepte, intențiile drepte, cuvântul drept, acțiunea dreaptă, viața dreaptă, efortul drept, atenția dreaptă și meditația dreaptă). Eliberarea finală de suferință se dobândește prin *nirvāṇa*, dezagregarea ireversibilă a individualității, care pune capăt lanțului reîncarnărilor, guvernate de legea *karma*. Morala budistă predică, pe de o parte, compasiunea și asceza, iar pe de altă parte pasivitatea și neîmpotrivirea la rău. B. are două ramuri: „hinayana” (b. sudic timpuriu) și „mahayana” (b. nordic, apărut în sec. 1 e.n.). Îndeosebi b. timpuriu îi sunt proprii unele elemente materialiste și de dialectică spontană (ideea cauzalității, concepția atomistă, principiul transformării perpetue etc). Dintre școlile filosofice budiste, „madhyamika” (sau „sunyava din”) a accentuat cel mai mult caracterul iluzoriu, ireal al lumii fenomenale, asemenea monismului vedantic („advaita-vedanta”) și platonismului. Școala „yogacara” (sau „vijñānavādin”), idealist-subiectivă, a susținut că singurul lucru real este conștiința individuală, întrucât toate lucrurile ar exista numai în gândire. Școlile „vaibhāṣika” și „sautrāntika” au manifestat tendințe materialiste, recunoscând existența reală a lucrurilor, independent de vreun spirit obiectiv sau de conștiința umană. V. și *jainism; contemplativitate*.

BUFFALO, CERCUL DE IA –, v. FARBER, Marvin.

BUFFON, Georges Louis Leclerc de (1707 – 1788), naturalist și scriitor francez, membru al Academiei franceze. B. a căutat să introducă în biologie ideile raționale ale fizicii newtoniene. În monumentală sa lucrare „Istoria naturală” (36 vol., 1749 – 1788), B. a afirmat principiul unității lumii vii, al evoluției speciilor organice, ca și al materiei anorganice, pregătind astfel evoluționismul, ce avea să fie

dezvoltat de către Lamarck și Darwin și să aibă un rol fundamental în constituirea unei concepții materialiste și dialectice asupra lumii. Postulând observația minuțioasă, lipsită de prejudecăți, ca bază metodologică de pornire a oricărei științe, B. considera că adevăratul efort al acesteia trebuie să consistă în ridicarea, de la detalii, la vaste sinteze teoretice. După B., omul ocupă un loc cu totul special în natură. De altfel, însăși clasificarea animalelor este făcută după criteriul utilității acestora pentru om. A afirmat ideea progresului nelimitat al omenirii, atât sub raport fizic cât și moral. Prin ideile sale privind unitatea lumii organice, adaptabilitatea ființelor la mediu, existența transformărilor și evoluției în lumea organică și anorganică, ca și prin credința sa în progresul neîngrădit al umanității, B. este un promotor de seamă al spiritului științific și filosofic premergător Revoluției franceze. De numele lui se leagă și metoda prezentării literare a lucrărilor de știință, grija deosebită pentru *stilul* în care acestea sunt redactate. (Lui B. îi aparține aforismul: „Stilul este omul însuși”).

BUGNARIU, Tudor (n. 1909), filosof și publicist român. Membru corespondent al Academiei R.S.R., profesor universitar la Cluj și la București. Ca militant antifascist a colaborat la „Revista de sociologie” (1931), la „Cuvântul nou” (1934) ș.a. și a editat revista „Alte zări” (1933), publicând articole de analiză materialist-istorică a fenomenelor social-politice ale epocii. După Eliberare s-a consacrat activității universitare, redactând și coordonând cursuri de materialism dialectic și istoric. Pe plan teoretic s-a afirmat cu diferite studii („Luptele economice ale muncitorimii clujene” – 1934, „Concepția social-politică a lui G. Bariț”).

— 1936, „Înrâurirea marxismului asupra gândirii filosofice contemporane”.

— 1968, „Statutul filosofiei” – 1968), în care sunt analizate aspecte ale gândirii marxiste, trăsăturile și statutul filosofiei, aspecte ale teoriei culturii și antropologiei.

BUNGE, Mario (n. 1919), fizician și filosof al științei argentinian. A contribuit la interpretarea, formalizarea și elucidarea unor importante momente, proceduri și rezultate ale cercetării științifice. B. a formulat o serie de concluzii filosofice, în opoziție vădită cu

operaționalismul și *convenționalismul* interpretării neopozitivistice a științei. B. nu se limitează la analiza structurii lingvistico-conceptuale a teoriilor științifice, ci se interesează de întreaga dinamică a cercetării științifice, de construcția și reconstrucția științei, de rolul problemelor, ipotezelor și metodelor în știință, de valoarea presupuzițiilor și a *intuițiilor* filosofice în cunoașterea modernă, de modalitățile și structurile aplicării și verificării teoriilor. Dintre rezultatele cele mai originale ale cercetărilor lui B. sunt de semnalat: formularea unei teorii asupra *fundamentelor* fizicii, analiza monografică a *cauzalității* în știință, construcția unei *semantici* adecvate teoriilor factuale, cercetarea relațiilor interteoretice, construirea unui complex *model* al testării ipotezelor și teoriilor științifice. Prin aceasta B. a contribuit la apropierea teoriei cunoașterii de știința reală. Op. pr.: „Cauzalitatea” (1959), „Intuiție și știință” (1962), „Fundamentele fizicii” (1967), „Cercetarea științifică” (2 vol., 1967), „Filosofia fizicii” (1973), „Tratat de filosofie” (proiectat în 7 vol., primele două apărute sub titlul „Semantică”, 1974).

BUN SIMȚ, v. SIMȚ COMUN; OPINIE.

BURCKHARDT, Jacob (1818 – 1897), istoric elvețian, unul dintre fondatorii istoriei moderne a culturii. Influențat de *romantism*, B. s-a remarcat prin evitarea atât a factologiei și *pozitivismului* în tratarea istoriei, cât și prin respingerea oricăror idei *apriori*, a oricăror *scheme* abstracte, preconceptuate. El concepe imaginile sintetice asupra evenimentelor și epocilor istorice ca rezultate ale unor generalizări succesive, plecând de la o „tratare paralelă a faptelor”. Ceea ce importă însă nu sunt faptele istorice ca atare, ci semnificația lor umană; omul viu, cu pasiunile și acțiunile sale constituie ținta adevărată a investigației istorice. Evenimentele istorice sunt revelatoare în măsura în care au avut o anumită semnificație pentru oameni și au produs anumite schimbări în mentalitatea și simțirea lor. De aceea, B. acordă un loc privilegiat faptelor de cultură, artei în special, în tratarea diferitelor perioade istorice, de unde și estetismul concepției sale. Lui B. i s-a reproșat și o exaltare a *individualismului* în detrimentul practicilor democratice. B. este printre puținii care au cumulat erudiția istoricului cu o deosebită sensibilitate pentru artă. E considerat

autorul conceptului modern de *Renaștere*. Op. pr.: „Epoca lui Constantin cel Mare” (1853), „Cicerone, un ghid pentru savurarea operelor de artă ale Italiei” (1855), „Cultura Renașterii în Italia” (1860), „Istoria culturii elene” (postum, 1898 – 1902), „Prelegeri” (postum, 1910), „Scrieri necunoscute” (postum, 1922).

BURGHEZIE, clasă dominantă în societatea capitalistă, proprietară a principalelor mijloace de producție, pe care le folosește în scopul obținerii de profit prin exploatarea muncitorilor salariați. În funcție de sfera de investiție a capitalului, **b.** se stratifică în **b. industrială, comercială, bancară și sătească**. Odată cu pătrunderea capitalului financiar în toate sferele vieții economice se constituie **b. monopolistă**, iar capitalismul intră într-un nou stadiu al evoluției sale istorice – stadiul capitalismului monopolist, al imperialismului. Sursa veniturilor tuturor acestor categorii ale **b.**, în oricare din stadiile capitalismului, este plusvaloarea. Pentru a-și asigura o plusvaloare cât mai ridicată și a-și întări dominația economică, **b.** își instituie și consolidează permanent dominația politică, subor-donându-și în întregime și aparatul de stat. În lupta sa politică, economică și ideologică împotriva feudalismului, **b.** a jucat un rol progresist. După instaurarea capitalismului, **b.** se transformă însă tot mai mult dintr-o forță progresistă într-o forță reacționară, care frânează progresul social. Ca urmare a dominației monopolurilor și a capitalului financiar, în imperialism grupul restrâns al **b. monopoliste** domină viața economică și politică a țării, formând oligarhia financiară și reprezentând pătura socială cea mai reacționară. Paralel cu adâncirea principalei contradicții de clasă a societății capitaliste, contradicția dintre proletariat și **b.**, dintre muncă și capital, în condițiile crizei generale a capitalismului, ia naștere și se agravează contradicția dintre grupurile monopoliste și toate celelalte clase și păături sociale ale națiunii. Desființarea **b.** ca clasă se realizează în procesul revoluției și construcției socialiste. *B. națională* are un caracter dublu: pe de o parte, înclină spre realizarea sarcinilor fundamentale ale revoluției antiimperialiste, antifeudale, fiind **obiectiv** interesată în aceasta iar, pe de altă parte, pe măsura ascuțirii contradicțiilor sociale, tinde și spre concilierea cu imperialismul și cu feudalismul. Gradul în care **b.**

națională participă la lupta antiimperialistă și antifeudală diferă de la o țară la alta și depinde de raportul forțelor de clasă pe plan național și internațional. În România, b. industrială, comercială și bancară a fost lichidată ca clasă în urma naționalizării principalelor mijloace de producție, la 11 iunie 1948. Față de b. satelor (chiabiirimea), P.C.R. a dus o politică de îngrădire și de eliminare treptată, iar apoi, pe baza succeselor dobândite în construirea socialismului la orașe și sate, fostelor elemente exploatoare din rândul țăranimii înstărite li s-a creat, prin aplicarea prevederilor decretului Prezidiului M.A.N. din martie 1959, posibilitatea de a-și asigura existența prin muncă proprie, în prezent, în Republica Socialistă România nu mai există b. și nicio altă clasă exploatoare.

BURIDAN, Jean (c. 1300 – după 1358), filosof francez, reprezentant al *nominalismului*. Prin activitatea sa, a contribuit la răspândirea ideilor lui W. Occam în Franța. Dezinteresându-se de chestiuni teologice, B. și-a orientat preocupările teoretice preponderent spre domeniul logicii (comentarii și adnotări la texte clasice) și al științelor naturii (explicarea mișcării corpurilor aruncate, posibilitatea spațiului infinit nemișcat, critica argumentelor tradiționale împotriva mișcării diurne a Pământului ș.a.), anticipând unele idei ale mecanicii lui G. Galilei și I. Newton și fiind unul dintre precursorii cinematicii moderne. B. s-a ocupat, de asemenea, de definirea *libertății voinței*, problemă pe care o considera insolubilă din punct de vedere logic. Determinismul său moral (omul trebuie să vrea binele care i se prezintă drept superior altuia) se întemeiază pe teza că *voința* este liberă să amendeze *judicata rațiunii*, sugerând investigarea mai aprofundată a valorii *motivațiilor*. Lu-cările sale, în majoritatea lor redactate sub formă de „întrebări” („Questiones”) la operele lui Aristotel, au rămas în manuscris sau sunt cunoscute în ediții postume, din sec. 15 – 17.

C

cab

CABALĂ (ebr. *kabbala* „tradiție”), doctrină mistică iudaică din evul mediu, care invoca un pretins sens ocult al Bibliei, recurgând la o simbolică fantastică a numerelor și literelor. Practica acestui fel de

exegeză se numește *cabalistică*.

CABANIS, Georges (1757 – 1808), medic și filosof materialist francez. A considerat natura fizică a omului ca factor prim, iar natura sa morală (conștiința) ca factor secund, derivat. C. a fost considerat de unii autori ca un precursor al *materialismului vulgar*, deoarece a susținut că *gândirea* este o secreție a creierului, după cum fierea este o secreție a glandei biliare. Op. pr.: „Raporturile dintre natura fizică și cea morală a omului” (1802).

CABET, îstienne (1788 – 1856), utopist francez, autorul romanului „Călătorie în Icaria” (1840). După C, proprietatea privată trebuie desființată deoarece reprezintă o abatere de la „legea naturală”, iar *comunismul* corespunde naturii însăși, care i-a creat pe oameni egali. A considerat în mod unilateral că transformările sociale trebuie să aibă loc numai pe cale pașnică, prin *reforme*. Încercarea de a-și realiza proiectele utopice în America a eșuat (1848).

„CAIETE FILOSOFICE”, conspecte ale lui V.I. Lenin asupra mai multor lucrări filosofice, conținând extrase din lucrările respective, însemnări, observații critice și teze proprii. Majoritatea acestor conspecte au fost întocmite în anii 1914 – 1916. „C.F”. au apărut pentru prima oară în volum separat în 1933. Prima traducere românească s-a făcut în 1956. Volumul al 38-lea al ediției a patra ruse a operelor lui V.I. Lenin (tradus în 1959) cuprinde o seamă de materiale neincluse în edițiile anterioare (conspectele asupra unor lucrări ale lui G.V. Plehanov, V.M. Șuleatikoy, A.M. Deborin ș.a.). Caietele cele mai vechi conțin conspectele lucrărilor „Sfânta familie” de

K. Marx și F. Engels și „Prelegeri despre esența religiei” de L. Feuerbach, întocmite de Lenin în anii 1895, respectiv 1909. Caietele din 1914 – 1916 (în număr de nouă) cuprind conspectele asupra cărților lui Hegel „Știința logicii”, „Prelegeri de istorie a filosofiei” și „Prelegeri de filosofie a istoriei”, asupra cărții lui F. Lassalle „Filosofia lui Heraclit Obscurul din Efes”, asupra cărții lui Aristotel „Metafizica”, precum și renumitul fragment „în jurul problemei dialecticii” (1915). „C.F”. prezintă o importanță deosebită pentru valorificarea științifică a istoriei filosofiei, pentru elaborarea creatoare a *dialecticii* materialiste, pentru dezvoltarea învățăturii lui Marx despre *categorii*. Tema

centrală a „C.î”. O constituie dialectica. În „C.î”, Lenin a formulat cunoscutele teze privind *contradicția* ca esență a dialecticii, unitatea dintre dialectică, logică și gnoseologie, drumul dialectic al cunoașterii, raportul dialectic dintre *general* și *particular*, rădăcinile gnoseologice ale idealismului etc. „C.î”. cuprind, totodată, teze și indicații valoroase referitoare la dezvoltarea creatoare a *materialismului istoric*.

CALCUL LOGIC, ansamblu de operații analog calculului matematic, prin care, pe baza anumitor reguli de *inferență* din anumite expresii logice sunt derivate alte expresii logice. Existența unui ei. este specifică capitolelor *logicii simbolice*. Astfel, fiecare secțiune a logicii simbolice este un complex alcătuit dintr-o teorie logică căreia i se asociază cel puțin un ei. În timp ce *teoria* se constituie în principal pe calea unor proceduri intuitive, cu o largă întrebuințare a limbajului natural, construirea unui ei. presupune independența de orice interpretare, și întrebuințarea, cu precădere, a unui *limbaj formal*. Independența calculului logic față de orice interpretare nu este însă absolută, întrucât ea se impune doar în etapa construirii calculului și pentru că orice ei. apare pe baza unei teorii logice cu scopul de a servi la rezolvarea problemelor ridicate de respectiva teorie. Neglijarea acestei corelații între calcul și teorie transformă orice e.l. Într-un simplu joc cu *simboluri*, lipsit de utilitate. Importanța e.l. constă în aceea că el constituie o analiză strictă a actului demonstrativ, o expunere riguroasă a procedeelelor de *decizie*. Elaborarea e.l. a preocupat încă din antichitate pe stoici, iar în timpurile moderne pe G.W. Leibniz; el a fost însă realizat de G. Boole și A. De Morgan și perfecționat de G. Frege.

— *Calculul claselor*, e.l. bazat pe înțelegerea noțiunilor ca extensiuni (*sfere*). *Calculul claselor* a fost inițiat de G. Boole și dezvoltat de G. Peano și G. Frege, care au dat o definiție riguroasă *clasei*. *Calculul claselor* fundamentează calculul relațiilor (respectiv logica relațiilor).

— *Calculul funcțional* v. *calculul predicatelor*.

— *Calculul identității*, procedeu de calcul prin care se stabilește egalitatea din punct de vedere logic dintre două noțiuni sau judecăți. Acest procedeu are aplicații în analiza relației de egalitate din matematică.

— *Calculul natural*, ei. prin intermediul căruia, cu ajutorul unor reguli de inferență speciale și pornind de la expresii luate ca adevărate numai sub *supoziție*, sunt detectate legile proprii unui anume domeniu logic. *Calculul natural* are o importanță deosebită pentru calculul cu predicate poliadice, la nivelul căruia nu este posibilă alcătuirea unui procedeu mecanic de decizie analog formelor normale. Sin. *deducție naturală*; calculul ipotezelor.

— *Calculul predicatelor, algoritm* în cadrul căruia *propozițiile* apar ca analizate și sunt denotate prin expresii de tipul Fx , Gy etc, în care F și G reprezintă predicate, iar literele x și y , variabile; obiect, astfel încât aceste expresii se citesc: „ X este F ”, „ Y este G ” etc. După numărul obiectelor la care se aplică predicatele (în funcție de gradul lor de generalitate), în constituirea acestor funcții distingem calculul predicatelor monadice, calculul predicatelor diadice și, în genere, calculul predicatelor poliadice.

— *Calculul propozițiilor*, algoritm asociat teoriei logice a *funcțiilor de adevăr* în care propozițiile neanalizate sub aspectul structurii lor sunt desemnate prin anumite litere (p , q , r etc), numite *variabile* propoziționale și sunt luate în considerație numai sub aspectul valorilor lor de adevăr posibile. Expresiile specifice calculului propozițiilor sunt alcătuite din variabile propoziționale, legate între ele prin diverși *conectori*. Sistemul axiomatic al calculului propozițiilor fundamentează pe cel al calculului predicatelor și, prin extindere, pe cel al calculului claselor și al calculului relațiilor. După numărul valorilor de adevăr considerate, calculul propozițiilor poate fi bivalent, trivalent și, în genere, polivalent.

— *Calculul relațiilor*, procedeu de calcul prin care se analizează proprietățile *relațiilor*, se efectuează anumite operații cu relațiile și se derivă din anumite relații alte relații. Acest procedeu a apărut și s-a dezvoltat în legătură cu problema fundamentelor logice ale matematicii și s-a dovedit extrem de important pentru analiza logică a științei în genere. V. și *logică*.

CALITATE 1. (în filosofie) Categorie filosofică exprimând sinteza laturilor și însușirilor esențiale ale obiectelor, fenomenelor sau proceselor din natură, societate și cunoaștere. În virtutea e, într-un

sistem de *relații*, un lucru este ceea ce este și poate fi determinat și deosebit, ceea ce manifestă individualitate și specificitate față de alte lucruri. Schimbarea e, semnifică transformarea radicală a obiectului, modificarea esențială a structurii și proprietăților sale. C. este proprie unui obiect sau fenomen individual sau este comună unui grup, unei *clase* de obiecte și fenomene. Diverse concepții mecanicist-metafizice au negat existența obiectivă a deosebirilor calitative, reducându-le eronat la deosebiri cantitative. Orice obiect sau fenomen presupune o unitate a determinărilor calitative și cantitative. Determinarea calitativă a obiectelor are însă o *stabilitate relativă* în raport cu determinările lor cantitative, care au o mai mare mobilitate, se schimbă continuu. Schimbarea **c.** se realizează prin mișcarea și dezvoltarea de la inferior la superior, de la simplu la complex sau invers. Dată fiind corelația dintre determinările calitative și cele cantitative cunoașterea trebuie să surprindă totdeauna ambele tipuri de determinări, precum și interacțiunile obiective ale acestora în procesul mișcării și dezvoltării, evitându-se orice unilateralizare metafizică sau mecanicistă în acest sens. V. și *salt; transformarea cantității în calitate*. 2. (în logică) **Criteriu** de ordin logic, după care judecățile de predicție se împart în afirmative și negative. Judecățile afirmative sunt acelea care enunță apartenența unei însușiri la un obiect, iar judecățile negative, acelea în care se enunță lipsa apartenenței unei însușiri la un obiect. Afirmatia și negația constituie mecanismul logic prin care, la nivelul *judecății*, se exprimă *adevărul* sau falsul.

CALITATEA VIETII, categorie sociologică, folosită și în economia politică, în politica socială, în studierea viitorului, în știința conducerii sociale, îndeosebi în planificare și prognoză socială. Termenul a fost introdus de A. Schlesinger jr. și K. Galbraith. Economistul, politologul și prospecto-logul francez, B. de Jouvenel, o definește ca totalitate a posibilităților oferite individului de către societate pentru a-și amenaja existența, de a dispune de produsele ei și de a-i folosi serviciile pentru a-și organiza existența individuală după trebuințele, cerințele și dorințele sale proprii. În general, ev. se definește (după K. Baier) drept totalitatea amenințărilor naturale și culturale, varietatea, cantitatea și

calitatea bunurilor și serviciilor aflate la dispoziția tuturor membrilor unei anumite societăți. Conținutul e.y. se determină cu ajutorul unui sistem de *indicatori sociali* (= serii integrate sau integrabile de expresii matematice, de regulă date statistice analizate, ce caracterizează starea, respectiv stările succesive ale unui *sistem* social anumit, comportamentul și performanțele, respectiv „deficiturile sociale”). Indicatorii sociali pot fi grupați, în funcție de *criterii*, caracterizând e.v. materiale („habitat”, venituri, buget, aprovizionare, gradul de valorificare a resurselor, de păstrare a bunurilor obștești etc), e.v. biologice (sănătate, asigurare împotriva violenței, asistență sanitară, calitatea mediului înconjurător etc), calitatea culturii spirituale (accesul la educație, gradul de folosire, circulație și creștere a cunoștințelor, nivelul ambianței culturale etc), e.v. individuale, psihosociale (gradul de valorificare socială a aptitudinilor și capacităților individuale), e.v. familiale (gradul de participare la viața obștească, moralitatea etc). *Cercetarea viitorului* din România’a introdus în conceptul de e.v., pe lângă amintita mulțime a indicatorilor sociali obiectivi (oferiți de societate individului) și mulțimea indicatorilor sociali subiectivi (valoarea atribuită de membrii societății bunurilor și serviciilor oferite, bunurile și serviciile solicitate) prin care se exprimă structura de clasă ac.v.» dependența sa de poziția de clasă a indivizilor. C.v. este expresia sintetică a felului în care se reflectă în viața de toate zilele a membrilor unei societăți date, în funcție de poziția lor de clasă, rezultatele progresului social general. Definind e.v. drept un sistem (ponderat) de indicatori sociali (obiectivi și subiectivi) cantificabil, se pot construi modele matematice adecvate determinării exacte a valorii e.v. Într-o societate dată.

— *Calitatea socialistă a vieții*, denumire generică pentru desemnarea totalității indicatorilor sociali în care se reflectă conținutul socialist al vieții sociale, natura orânduirii socialiste, atât în aspectele sale materiale cât și în cele spirituale. Pe linia operaționalizării conceptului de e.v., au început recent cercetări spre a se determina pragul inferior („minimul social”) și superior („maximul social”) între care se poate concepe o repartitie echitabilă ac.v. Într-un sistem social dat. Condiția necesară a sporirii continue ac.v. O

constituie construirea socialismului și comunismului.

CALITĂȚI PRIMARE – CALITĂȚI SECUNDARE, expresii prin care, în istoria filosofiei, se desemnau două genuri distincte de *calități*; prin cp. (sau obiective) erau indicate proprietățile inerente obiectelor lumii externe, cum ar fi: soliditatea, forma, întinderea, repausul etc.; prin e.s. (sau subiective) erau distinse acele calități sensibile care nu reprezintă ceva existent în obiecte, ci sunt doar posibilități de a produce diferite senzații în noi (Locke), cum sunt: gustul, culoarea etc.; calitățile secundare apar în conștiință în diverse forme, în timp ce calitățile primare rămân aceleași, au o mare constanță. Această distincție, introdusă deja de Galilei și Descartes, a devenit, prin Locke, clasică. În epocile următoare această distincție s-a situat adesea în centrul polemicii dintre *materialism* și *idealism*. În timp ce pentru G. Berkeley toate calitățile deveneau secundare, sensibile, lucrurile fiind reduse la complexe de senzații, filosofi materialişti au susținut temeiul obiectiv al calităților secundare. Distincția dintre cp. – e.s. re apare într-o formă nouă în discuțiile contemporane din filosofia științei privind natura și modalitățile *realității fizice*.

CAMBRIDGE (*Școala de la C.*) 1. Grup de filosofi englezi din sec. 17 (R. Cudworth, H. More ș.a.), de orientare platoniciană, fideli tradiției etico-religioase creștine, critici ai materialismului și ateismului lui Th. Hobbes. 2. Denumire atribuită filosofilor englezi care au fost influențați de G.E. Moore, respectiv, de prelegerile acestuia, de la Cambridge (1911 – 1939). Această orientare a pornit inițial de la necesitatea filosofiei de a studia propozițiile *simțului* comun asupra problemelor *existenței*, de a descoperi structura faptelor la care se referă acestea. Treptat, sub influența lucrărilor lui Russell asupra descripțiilor și a contradicțiilor logice, aceasta orientare a devenit conștientă de funcția limbajului în analiza filosofică, constituindu-se ca una dintre școlile filosofiei *analitice*. Reprezentanți principali: G. Ryle, J. Wis-dem, M. Black.

GAMPANELLA, Tommaso (1568 – 1639), socialist utopic italian, călugăr dominican. Prin lucrarea sa antiscolastică „Filosofia demonstrată prin simțuri” (1591), în care preconiza cunoașterea directă a naturii, C. și-a atras persecuțiile Inchiziției. În 1598 a condus

în Calabria complotul împotriva dominației spaniole. Pentru aceasta a fost ținut timp de 27 de ani în închisoare, unde a scris celebra *utopie* „Cetatea soarelui” („Civitas solis”, trad. rom. 1959). În societatea descrisă de C. domnește comunitatea bunurilor; munca constituie o chestiune de onoare, la ea participând toți locuitorii; repartitia se face după nevoi. Idealul comunist-egalitarist al lui C. reflectă năzuințele păturilor de jos ale poporului și ale intelectualității italiene sărace de la sfârșitul sec. 16 și începutul sec. 17. Limitele istorice ale proiectului lui C. se văd în caracterul său utopic și în unele elemente ale gândirii mistice medievale (*hilozoism, magie, astrologie*).

CAMUS, Albert (1913 – 1960), prozator și dramaturg francez, cu puternice înclinații filosofice spre *existențialism*. Teza principală, organic încarnată de personajele sale („Străinul”, „Omul revoltat”), este *înstrăinarea* resimțită de individul însingurat în lume, caracterul arbitrar, lipsit de motivație a ceea ce el face sau suferă. După C, care nu înțelege problematica și soluțiile social-politice ale înstrăinării, absurditatea și lipsa de speranță a *existenței* se impun inevitabil; ele trebuie acceptate și destinul înfruntat. C. dezvoltă o etică a solidarității umane („Ciurma”, 1947, trad. rom. 1965) și vede demnitatea omului în asumarea eroică a destinului său tragic și *absurd* („Mitul lui Sisif”, 1942, trad. rom. 1969).

CANON (gr. *kanon* „regulă”, „prescriere”) 1. (în sens general) Ceea ce este precis stabilit, tradițional, unanim acceptat; *c.* are o semnificație apropiată de aceea a termenului *normă*, uar față de acesta implică și ideea de regulă practică, de model de urmat, de formulă generală ce permite obținerea unor rezultate concrete, în acest sens e este utilizat de G.W. Leibniz, J. St. Mill ș.a. I. Kant îl definește ca ansamblu, sumă de principii *apriorice* ale folosirii corecte a anumitor facultăți generale de cunoaștere, „Critica rațiunii pure” constituind, astfel, o regulă de uz practic, o-pusă „disciplinei”. 2. (în „Logica” lui I. Kant) Termen opus de astă dată *Organonului*, întrucât formulează legile necesare pe care trebuie să le respecte *gândirea* și verifică acordul *intelectului* cu el însuși în diversele sale aplicații, fără să ne furnizeze indicații privind modul de a se obține anumite cunoștințe, de a se lărgi sfera adevărilor științifice.

CANTEMIR, Dimitrie (1673 – 1723), cărturar de formație enciclopedică și om de stat, reprezentant de seamă al *umanismului* și preluminismului românesc din sec. 17 – 18. Ca domn al Moldovei (1710 – 1711), C. și-a înscris numele în istoria țării prin încercarea de eliberare a țării de sub stăpânirea otomană, scop în vederea căruia a încheiat o alianță cu Rusia. După înfrângerea armatelor ruso-moldovene la Stănilești, C. s-a refugiat în Rusia, unde a devenit consilier al țarului Petru I și a desfășurat o multilaterală activitate științifică, în 1714 a fost ales membru al Academiei din Berlin. Concepția despre lume a lui C, neexpusă sistematic, a cunoscut de-a lungul vieții cărturarului o evoluție în direcția accentuării tendințelor îaics și raționaliste. Scrierea de tinerețe „Im & ginea de nedescris a științei sacrosancte” („Sacrosanctae scientiae indepungibilis imago”, 1700, publicată postum în traducere românească, sub titlul impropriu de „Metafizica”), încercare de replică ortodoxă la fizica aristotelică, poartă amprenta *teozofiei* flamandului J.B. Van Helmont (1577 – 1644) și în oarecare măsură a *scolasticii*, în ciuda polemicii cu aceasta din urmă. Din aceeași epocă datează un manual de logică. („Compendiul sistemului logicei generale”, 1701?), de factură scolastică. Opera de maturitate se caracterizează prin tendința de separare a *științei* de *teologie*, prin asimilarea influenței neoaristotelice, prin susținerea existenței *determinismului* în natură și societate. El subliniază importanța simțurilor și a *experienței* în cunoaștere, atribuind științei și filosofiei misiunea de a cerceta cauzele lucrurilor. *Stoicismul* de tip medieval, subordonat moralei creștine, din „Divanul, sau gâlceava înțeleptului cu lumea” (1698), dobândește în „Istoria ieroglifică” (1705) o nuanță profană. C. a afirmat demnitatea omului ca ființă rațională și liberă, îndepărtându-se chiar și în lucrări teologice („Loca obscura în catechisi” – „Pasagii obscure ale învățaturii” – 1720, /inedită) de doctrina bisericească despre coruperea naturii umane. C. este unul dintre primii gânditori europeni care a susținut ideea „creșterii” și „descreșterii” imperiilor. Acestea evoluează, după C, potrivit „legii naturii”, respectiv, potrivit unei *evoluții* ciclice, ascendente („Interpretarea naturală a monarhiilor” – „Monarchiarum physica examinatio” – 1714, publicată postum, „Istoria creșterii și

descreșterii Porții Otomane", 1714 – 1716, publicată postum în traducere engleză, franceză și germană). C. anticipează, astfel, ideea de *legitate*. C. a elogiât *civilizația*, „orânduiala și cinsteșia omenească”, ai cărei înțe-mietori erau, după el, „elinii” din vechime și pe care o concepea ca un ansamblu de „învățăături” și „vrednicii”, de valori intelectuale și morale. C. a folosit noțiunea umanistă a civilizației în echivalentele latine ale vremii (*cultus humanus, cultus vitae*). El s-a distins și prin opera sa de geograf, etnograf și orientalist („Descrierea Moldovei” 1715; „Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane”, 1722). Adversar al oligarhiei boierești, adept al domniei autoritare, C. a susținut ideea promovării oamenilor în funcțiile publice după criteriul culturii și al aptitudinilor firești. Prin sublinierea romanității poporului român, a unității lui de origine și de limbă, C. continuă opera cronicarilor umaniști și a stolnicului C. Cantacuzino, iar prin ideea continuității etnice a românilor pe teritoriul vechii Dacii, a unității politice care urma să fie reinstaurată („Hronicul vechimii a româno-moldo-vlahilor”, 1719 – 1721, publicată postum), prin largul său orizont politic, C. Încununează umanismul românesc. Promotor conștient al *culturii* în limba română, C. a făcut și prima încercare de creare a unei terminologii filosofice românești.

CANTITATE 1. (în filosofie) Categorie filosofică desemnând determinări, exprimate prin număr, grad, mărime, întindere, suprafață, volum, masă, durată, intensitate, ritm etc. Determinările cantitative pot fi cunoscute prin măsurare și calcul. C. se află în legătură indisolubilă cu *calitatea* unor determinări cantitative în anumite *limite*, corespunzându-le anumite determinări calitative (de ex. limitele cantitative ale stării de agregare lichidă a mercurului sunt cuprinse între – 3°C și + 357°C, întrucât la – 39°C el se solidifică, iar la + 357°C începe să fiarbă, transformându-se în vapori). Depășirea acestor limite, exprimate de categoria de *măsură*, prin creșterea sau descreșterea cantității, determină schimbarea calității. În perspectiva surprinderii acestor co-relații dintre calitate și cantitate, dialectica materialistă formulează legea trecerii acumulărilor cantitative în transformări calitative. 2. (în logică) *Criteriu* de clasificare a judecăților de *predicație* după indivizii din sfera subiectului judecății la care se referă

predicația. Se disting astfel: a) *judecăți singulare*, în care *predicatul* se enunța despre un singur individ dintr-o *clasă* (ex. „Acest om este medic”); b). *judecăți particulare*, în care *predicatul* se referă la o parte din indivizii unei clase (ex. „Unii oameni nu sunt fumători”); c) *judecăți universale*, în care *predicatul* se referă la toți indivizii dintr-o clasă (ex. „Toți macii sunt roșii”).

CANTOK, Georg (18*5 – 1918), matematician și logician german, creato-*lorul teoriei mulțimilor*, întemeietor (alături de Dedekind și Weierstrass) al teoriei numerelor reale. În centrul preocupărilor matematice și filosofice ale lui C. s-a aflat ideea de *infini*t, împotriva tradiției filosofice și științifice care pornește de la grecii antici, ajungând până la Spinoza, Leibniz și Kant, tradiție care respingea infinitul actual, acceptând doar infinitul potențial (numit de el „impropriu” sau *sincategorematic*), C. introduce în matematică și știință noțiunea de infinit actual (pe care o definește pentru prima oară în mod precis și pozitiv). *Teoria mulțimilor*, construită de C. pe baza acestui concept, a reprezentat fundamentul edificării matematicii în sec. 20. C. a analizat amplu „problema *continuului*” (a cărei soluționare a adus-o, în ultimele decenii, K. Godel și P. Cohen), a descoperit un paradox în teoria mulțimilor (legat de conceptul puterii mulțimii tuturor mulțimilor). C. a formulat celebra teză despre natura matematicii: „esența matematicii constă în libertatea ei”, înțelegând prin aceasta necesitatea admiterii în matematică a oricăror concepte și sisteme abstracte, necontradictorii, a căror realitate intersubiectivă (tranzientă) va fi decisă prin compararea lor cu procesele realității. Pe plan general filosofic, C. a fost adeptul unui *idealism obiectiv* de tip platonician. *Op.pr.*: „Asupra multiplicității lineare infinite de puncte” (1879 – 1884), „Contribuții la fundamentarea mulțimilor transfinite” (1895 – 1897).

CAPITALISM, formațiune sau orânduire socială care se întemeiază pe proprietatea privat-capitalistă asupra mijloacelor de producție și pe exploatarea muncitorilor salariați și în care *burghezia*, în vederea consolidării dominației sale economice, deține puterea politică. Procesul de apariție al c. În Europa occidentală a început aproximativ în sec. 15 – 16. Cele două clase principale ale e. sunt clasa

proletarilor și clasa capitaliștilor. Scopul nemijlocit al producției capitaliste este obținerea de *plus-valoare*. În raport cu feudalismul, <. a dezvoltat, într-o măsură uriașă, *forjele de producție* ale societății, a ridicat productivitatea muncii și gradul de socializare a producției. *Contradicția* fundamentală a c. este contradicția dintre caracterul social al producției și forma privat-capitalistă a însușirii rezultatelor producției. *Ideologia* burgheză, produs spiritual al orânduirii capitaliste, exprimă interesele de clasă ale diferitelor pături și grupări ale burgheziei. De la începutul sec. 20, c. a intrat în stadiul cel mai înalt și ultim al dezvoltării sale: *imperialismul*. Deci, în evoluția sa, c. a parcurs două stadii: stadiul dominației liberei concurențe (c. premonopolist) și stadiul dominației monopolurilor (imperialismul, c. monopolist sau e. sec. 20). La rândul lor, fiecare dintre cele două stadii au parcurs mai multe etape, trepte sau faze. O nouă treaptă a c. În cadrul stadiului său monopolist este c. monopolist de stat. În virtutea legilor progresului istoric, c. este înlocuit pe cale revoluționară cu orânduirea socialistă. Principala forță motrice a acestui proces este *clasa muncitoare*, cea mai consecventă clasă revoluționară, căreia îi revine misiunea istorică de a fi groparul c. Și constructorul noii orânduirii, societatea comunistă. Odată cu victoria Marii Revoluții Socialiste din Octombrie, c. a încetat de a mai fi unicul sistem social-economic din lume și a intrat în perioada crizei sale generale. După al doilea război mondial, sfera c. s-a redus considerabil, ca urmare a faptului că prin victoria revoluțiilor socialiste într-un șir de țări, *socialismul* a devenit un sistem mondial, care cuprinde peste o treime din populația globului pământesc. Creșterea forței și a influenței internaționale a sistemului mondial socialist, procesul intens de destrămare a sistemului colonial, creșterea luptei de clasă în lumea capitalistă, agravarea contradicțiilor interimperialiste adâncesc criza sistemului capitalist. Cu toate acestea, societatea burgheză dispune încă de însemnate rezerve, de posibilități de creștere economică, de adaptare la nivelul și caracterul forțelor de producție contemporane, mecanismele monopolist-statale jucând un rol important în acest proces. Dar, după cum a arătat Marx, în cele din urmă, în virtutea **legităților** sale inexorabile, „monopolul capitalului devine o cătușă

pentru modul de producție capitalist care a înflorit odată cu el și prin el. Centralizarea mijloacelor de producție și socializarea muncii ajung la un punct la care devin incompatibile cu învelișul lor capitalist. Acesta este sfârșit. Proprietății private capitaliste i-a sunat ceasul. Expropriatorii sunt expropriați... producția capitalistă generează cu necesitatea unui proces natural propria ei negare”. Epoca noastră, al cărei conținut principal este trecerea de la c. la socialism, confirmă practic previziunea marxistă cu privire la caracterul istoric al c. Programul P.C.R. adoptat la al XI-lea Congres, apreciază că, în epoca actuală, c. nu mai poate asigura dezvoltarea forțelor de producție pe plan mondial, politica sa economică duce la risipă de bunuri materiale și de forță de muncă, generează crize de energie și de materii prime, crize economice în general, accentuează inegalitățile în relațiile internaționale, împărțirea lumii în bogați și săraci. Toate acestea arată că orânduirea capitalistă și-a încheiat misiunea istorică și trebuie să facă loc unei orânduirii sociale în stare să asigure progresul rapid al tuturor popoarelor – orânduirea socialistă. În economia românească, perioada de graniță dintre feudalism și c. se situează către mijlocul sec. 19. Elemente ale relațiilor capitaliste apăruseră totuși în țara noastră încă cu decenii înainte, iar rămășițe feudale au persistat până la reforma agrară din 1945. Concentrarea producției și a capitalului, accentuată în anii dinaintea primului război mondial, odată cu pătrunderea capitalului ” monopolist străin, au dus la apariția monopolurilor capitaliste. Dezvoltarea c. În condițiile existenței rămășițelor feudale și ale aservirii țării capitalului străin a făcut ca până la eliberarea țării economia să se dezvolte disproporționat și lent.

„CAPITALUL”, operă fundamentală a lui K. Marx, elaborată aproape de-a lungul întregii sale vieți. Lucrarea cuprinde patru volume, dintre care primul a apărut în 1867, iar al doilea, al treilea și al patrulea („Teorii asupra plusvalorii”) au apărut postum. Prin ”C”. Marx realizează o adevărată revoluție în economia politică, făcând o analiză cuprinzătoare a economiei capitaliste și a legilor acesteia. El dezvăluie procesul de producere și de reproducere a capitalului, desăvârșește teoria valorii bazate pe muncă, elaborează teoria plusvalorii, piatra unghiulară a economiei politice marxiste, prin care se explică pentru

prima oară mecanismul exploatării capitaliste a muncitorilor. Marx scoate la iveală tendința istorică a acumulării capitaliste, care duce în cele din urmă la „exproprierea expropriatorilor” (a capitaliștilor), în „C”. Marx a înfățișat baza economică obiectivă a *antagonismului* dintre proletariat și burghezie și a demonstrat că misiunea istorică a clasei muncitoare este de a fi groparul capitalismului și constructorul societății comuniste, dând astfel *comunismului științific* fundamentul său teoretic. „C”. este nu numai opera economică fundamentală a lui Marx, ci și o grandioasă operă filosofică, o aplicare magistrală a dialecticii materialiste la studiul societății omenești. Marx analizează *contradicțiile* capitalismului, înlănțuirea și dezvoltarea lor, transformarea contradicțiilor din factori de dezvoltare ai capitalismului în factori ai negării și desființării sale. El aplică la studiul formațiunii capitaliste logica dialectică, și cu deosebire metoda ridicării de la abstract la concret (dezvoltând-o, în opoziție cu dialectica speculativă hegeliană, nu ca producere a realului, ci ca procedeu de reproducere pe plan logic a concretului real), precum și principiul unității dintre *istoric* și *logic*. Totodată Marx a aplicat în „C”. concepția materialist-istorică la studiul concret al unei *formațiuni social-economice* determinate, a capitalismului, verificând astfel această concepție, transformând-o dintr-o *ipoteză* într-o *teorie* (Lenin). Prima traducere românească integrală a „C”. (vol. I) a apărut în 1947. Fragmente din „C”. au apărut în limba română între anii 1911 și 1922.

CARACTER, ansamblu al însușirilor esențiale și calitativ-specifice, psihomorale ale omului, care se manifestă în *comportamentul* și în acțiunile sale, în atitudinea sa față de mediul înconjurător și de propria *persoană*. Fiind o trăsătură durabilă a persoanei, **c.** determină un mod constant de manifestare al acesteia. El se formează în procesul integrării individului într-un anumit sistem de *relații sociale*. În *structura c.* intră variate aspecte ale activității psihice: cognitive, afective, volitive etc. Pot deveni însă trăsături reale de **c.** numai acele însușiri care dețin un loc dominant în structura persoanei și exercită o influență constanță asupra modului de a gândi, simți și acționa al *omului*. Trăsăturile de **c.** ce se dezvoltă la membrii societății socialiste definesc profilul moral al omului de tip nou, acesta având un

c. cu însușiri superioare, pătruns de *umanism socialist*. Printre trăsăturile pozitive de c. specifice oamenilor societății socialiste fac parte: *colectivismul*, sociabilitatea, corectitudinea, sinceritatea etc, trăsături care devin tot mai predominanțe în raport cu cele negative: *individualismul*, indiferența, nesinceritatea etc.

CARACTEROLOGIE, studiu al formării caracterelor și al diferitelor tipuri de caracter. Termenul a fost folosit pentru prima dată de Wundt. Clasificarea caracterelor se face pe bază de teste. Pornind de la cele patru situații rezultate din îmbinarea emotivității și activității umane, Wierzma și Hey-mans au stabilit o clasificare devenită celebră, formată din opt tipuri de caracter (amorf, nervos, sanguin, coleric, apatic, sentimental, flegmatic, pasionat). În mod general se distinge, după modul de manifestare, perechea de caractere opuse: introvertit (interiorizat), și extravertit (exteriorizat) semnalată pentru prima oară de C.G. Jung.

CARLYLE, Thomas (1795 – 1881), istoric și filosof englez, cunoscut mai cu seamă ca reprezentant al „cultului eroilor”, al concepției potrivit căreia personalitățile excepționale determină mersul istoriei. În politică, după ce fusese inițial apropiat de mișcarea muncitorească, a trecut pe pozițiile *neo-romantismului* politic reacționar și apoi ale „socialismului feudal”, criticând burghezia din punctul de vedere al aristocrației conservatoare. *Op.pr.:* „Sartor Resartus” (1835), „Eroii, cultul eroilor și eroicul în istorie” (1841, trad. rom. 1910).

CARNAP, Rudolf (1891 – 1970), logician și filosof german, stabilit din 1935 în S.U.A. A făcut parte din *Cercul vienez*, fiind editor principal al revistei „Erkenninis”. Principalele teme ale cercetărilor lui C. sunt: fundamentele logice ale matematicii și fizicii, structura sintactico-semantică a științei, unitatea cunoașterii, formalizarea logicii, construcția axiomatică a teoriilor, modalitățile logice, problema semnificației, fundamentele probabilității, logica inductivă, ontologia formală și statutul metodologic al entităților teoretice, informația semantică. În ciuda diversității temelor abordate, programul de cercetări logico-epistemologice ale lui C. are unitate metodologică și coerență problematică. Contribuțiile lui cele mai remarcabile se înscriu

în domeniul *logicii științei*, el fiind unul dintre întemeietorii acestei discipline. C. și-a propus o reconstrucție rațională a științei și a filosofiei cu instrumentele logicii moderne. În centrul programului său se situează principiul toleranței (convenționalității), idee cu o valoare operațională și metodologică deosebită în teoria fundamentelor științelor. Cadrul epistemologic al acestor cercetări îl formează *empirismul logic*. În ultima parte a vieții C. a depășit multe dintre tezele restrictive ale *neopozitivismului „clasic”* (din perioada Cercului vienez). *Op.pr.:* „Construcția logică a lumii” (1928), „Sintaxa logică a limbajului” (1934), „Introducere în semantică” (1942), „Semnificație și necesitate” (1947, trad. rom. 1972), „Fundamentele logice ale probabilității” (1950), „Introducere în logica simbolică” (1954), „Fundamentele filosofice ale fizicii” (1966).

CARNEADE din Cyrene (219 – 129 î.e.n.), filosof grec, reprezentant al tendinței sceptice care angajează *Academia platoniciană* din Atena, în timpul elenismului, în faza numită a *Noii Academii*. E un continuator al lui Arcesilas. Considerat cel mai de seamă filosof al timpului său, adversar al stoicismului, C. instaurează *probabilismul*, orientare sceptică potrivit căreia înțeleptul nu va declara drept adevărată nicio afirmație, dar, fiind nevoit să acționeze, se va călăuzi în practică după acele norme care par să fie mai

„Probabile” decât altele. A fost un critic acerb al ideii de divinitate. Nu a lăsat nicio scriere.

CARTEZIANISM, concepția filosofică a lui Descartes (după numele său latinizat, Cartesius) și a adepților săi, caracterizată prin *raționalism, mecanicism și dualism*. În cadrul c. pot fi distinse două orientări: cea materialistă, care a pus accentul pe concepția despre natură a lui Descartes, pe fizica sa (H. Le Roy, La Mettrie, Cabanis etc), și cea idealistă, care a preluat în special *metafizica* dualistă carteziană (La Forge, G. Cordemoy, Malebranche ș.a.). Linia materialistă a c. a influențat în genere pe materialiștii francezi din sec. 18.

că RVAKA (sanser „Cuvânt accesibil” sau „patru cuvinte”), școală materialistă și ateistă indiană, fundată, după legendă, de înțeleptul Brihas-pati în prima jumătate a mileniului 1 și constituită ca sistem filosofic în sec. 4 – 2 î.e.n. Se numără printre doctrinele așa-zise

neortodoxe. Potrivit poziției lor ontologice fundamentale, gânditorii aparținând acestei școli afirmau că la temelia edificiului întregului Univers se află patru principii sau elemente primare: aerul, focul, apa și pământul, la care unii dintre ei mai adăugau și un al cincilea element – eterul. Filosofia **c.** este cunoscută și sub denumirea de *loka-yata*. Adepții filosofiei **c.** respingeau autoritatea „Vedelor”, negau existența sufletului, a lui *Dumnezeu*, a raiului și a iadului, înseși temeiurile religiei vedice și brahmanice (ex. *karma*, *samsara*). Pentru ei, *conștiința* nu era decât o însușire a trupului, care dispare odată cu moartea acestuia. Combătând practicile ascetice ale *brahmanismului* și ale *budismului*, **c.** propovăduia idealul etic al desfătărilor raționale, al fericirii pământești. Filosofii școlii **c.** au formulat, de asemenea, și una dintre problemele gnoseologice de bază – aceea a izvorului cunoașterii veridice și a validității judecăților generale.

CASSIRER, Ernst (1874 – 1945), filosof german neokantian, autor al teoriei *funcționalismului*, variantă a idealismului metodologic al *Școlii de la Marburg*, care sesiza mărginirile teoriei mecaniciste a abstracției și insuficiența logicii tradiționale, propunând o „logică a funcției”. C. este unul dintre întemeietorii *semioticii*, dar și autorul unei interpretări filosofice a acesteia, în care subliniază unitatea dintre limbă și gândire și în care critică *convenționalismul* neopozitivist. A publicat importante monografii privind istoria filosofiei moderne (Leib-niz, luminismul, Kant etc). C. a extins concepția neokantiană la analiza limbajului, a mitului religiei, artei și științei, în care vedea *structuri* autonome în sistemul unitar al formelor culturii. Ca filosof al culturii C. definește omul ca ființă făuritoare de *simboluri*, parte integrantă a lumii culturii și creatorul ei. Op. pr.: „Conceptul de substanță și conceptul de funcție” (1910), „Filosofia formelor simbolice” (3 vol., 1923 – 1929), „Eseu asupra omului” (1944).

CATASTROFISM, teorie antievoluționistă (18121, legată mai cu seamă de numele paleontologului francez G. Cuvier, conform căreia în istoria Pământului s-ar fi repetat în mod periodic o serie de catastrofe care au schimbat relieful planetei și au distrus viețuitoarele. După fiecare catastrofă de acest fel, lumea organică ar fi reapărut, probabil ca urmare a unor „acte de creație”. C. a reprezentat o încercare de a

explica datele geologice privitoare la schimbările scoarței și în special fosilele, fără a intra în contradicție cu religia și cu *creaționismul*. Temporar învingător în lupta cu transformiștii (Geoffroy de Saint-Hilaire), **c.** a trecut în arhivele istoriei datorită lucrărilor geologice ale lui Ch. Lyell și celor biologice ale lui Ch. Darwin.

cât

CATEGOREMATIC 1. (în logică, despre cuvinte sau simboluri) Care pot avea semnificație independentă, prin ele însele 2. Termen definind infinitul ale cărui elemente nu numai că există în act, ci sunt și distincte și separate, astfel încât ele ar putea fi numărate, întregul constituindu-se prin *adiția* lor (scolastici, Leibniz, Cantor). V... și *sincategorematic*.

CATEGORIE (gr. *kategorein* „a afirma”), noțiune filosofică fundamentală care exprimă proprietățile esențiale, laturile și legăturile cele mai generale ale entităților și proceselor existenței obiective și subiective în continuă transformare. Din punct de vedere logic, e. sunt noțiunile cu sfera cea mai largă și, prin urmare, cu conținutul cel mai restrâns. De aceea, **c.** exprimă determinări de ordinul cel mai general. O altă particularitate ac, ca noțiuni, este aceea că ele fac parte din rândul indefinisabilelor, sunt *summa genera*; întrucât orice definiție se face prin genul proxim și diferența specifică, iar **c.** sunt genuri limită, adică nu mai au alte genuri care să le cuprindă, ele nu pot fi definite în sensul riguros al cuvântului. Pentru precizarea conținutului lor se folosesc alte procedee logice: *descrierea*, *analogia* etc. Deși nu pot fi definite prin criteriile logice obișnuite, e. sunt însă indispensabile pentru definirea celorlalte noțiuni, pe care le fundamentează și le explică. În procesul istoric al dezvoltării cunoașterii omenești, **c.** marchează trepte sau puncte de sprijin importante pentru aprofundarea și sistematizarea fenomenelor din natură, societate și gândire. C. au apărut și s-au îmbogățit mereu pe baza experienței practice a omenirii. Deși o *teorie* a **c.** a fost elaborată abia de către Aristotel, încercări de a alcătui tabele de **c.** se întâlnesc anterior în școala filosofică indiană *vaișeșika*, la *pitagoreici* și la Platon, care denumea **c.** „genurile cele mai mari”. Aristotel distinge zece e.: esența, cantitatea, calitatea, relația, locul, timpul, situația, posesia, acțiunea,

pasiunea. C. au constituit un subiect principal de preocupare pentru logicienii din evul mediu. În filosofia modernă, o abordare sistematică a c. se întâlnește la Kant, apoi la Hegel. Contribuții importante în acest domeniu au mai adus Ch. Renouvier și N. Hartmann. În opoziție cu idealismul subiectiv, care neagă conținutul obiectiv al e, filosofia marxistă subliniază obiectivitatea și perfectibilitatea acestui conținut, ba, zădărnicește pe progresele cunoașterii. Ea se delimitează, totodată, de concepția idealist-obiectivă a lui Hegel, care, răsturnând raportul dintre realitatea obiectivă și reflectarea sa mintală, considera c. ca trepte ale autodezvoltării ideii absolute. Depășind limitele materialismului premarxist, materialismul dialectic a dezvăluit rolul important și complex al practicii social-istorice în elaborarea și perfecționarea epistemologică a c. El a adus o contribuție însemnată la cercetarea dialecticii acestora (în special în privința evidențierii caracterului lor istoric, a interdependenței și a naturii lor contradictorii), interpretând-o ca o expresie pe plan logic-cognitiv a dialecticii obiective. Sistemul c. cu care operează filosofia marxistă cuprinde: a) c. *materialismului dialectic* (materia, mișcarea, spațiul și timpul; contradicția, calitatea și cantitatea, saltul, negația, negarea negației; esența și fenomenul, conținutul și forma, cauzalitatea, necesitatea și întâmplarea, legea, generalul, particularul și singularul etc), care, exprimând deter»-minațiile, caracteristicile cele mai generale și esențiale, proprii tuturor de» meniilor de organizare a lumii materiale, sunt implicate în domeniile teoretice ale tuturor științelor. Din c. materialismului dialectic fac parte și c. *gnoseologice* (reflectarea, adevărul, explicația, previziunea, ipoteza și teoria etc.); b) c. *materialismului istoric* (existența socială și conștiința socială, baza și suprastructura, formațiunea socialămodul de producție și respectiv forțele și relațiile de producție, clasele sociale, comunitățile umane, instituțiile sociale, statul și partidele politice, revoluția socială, progresul, libertatea și responsabilitatea, omul și personalitatea, cultura și civilizația etc), care sunt indispensabile tuturor științelor despre om și societate. Trebuie menționat, totodată, că sistemul c. filosofiei marxiste nu este rigid. Unele c. sunt deopotrivă ale materialismului dialectic și ale materialismului istoric (practica

socială, conștiința individuală și socială, omul etc). Alte c. care aparțin materialismului dialectic sunt deopotrivă operante în ontologie și în gnoseologie (practică, reflectare, esență și fenomen etc).

CAUZA FINALĂ, una din cele „patru cauze” clasificate de Aristotel („cauza materială”, „cauza formală”, „cauza eficientă”, „cauza finală”) și anume aceea care desemnează *scopul* („teleos”) sau rațiunea în raport cu care s-ar constitui și desfășura fenomenele, procesele naturale și sociale; noțiune preluată în tradiție finalistă și promovată de scolastica medievală. Contrar interpretărilor finaliste, din trecut și de astăzi, ale *tomismului* medieval sau *neotomismului* contemporan, materialismul dialectic dă o altă semnificație termenului de e.f., delimitând-o de termenul de scop și considerând-o expresie a *finalității* obiective, a tendinței imanente a sistemelor de a se conserva calitativ, de a-și autoregla comportamentul, a proprietății fenomenelor de a prefigura (codifica genetic) structura de ansamblu a modalităților în care urmează a se manifesta în viitor. Deci, e.f. exprimă raporturi de determinare obiectivă și nu raporturi teleologice, de predestinare potrivit unui plan (rațional) dinainte stabilit. V. și *teleologic*

CAUZALITATE, categorie a *conexiunii* universale care exprimă corelația dintre *cauză* și *efect*, succesiunea genetică a fenomenelor în funcție de ansamblul *condițiilor* care însoțesc dinamica lor obiectivă. Alături de celelalte categorii ale conexiunii, îndeosebi a celor de *necesitate* și *legitate*, c. stă – la baza concepției deterministe asupra *structurii* și dinamicii fenomenelor din natură și societate. Spre deosebire de înțelegerea metafizică și mecanicistă a raportului cauzal, exclusiv ca înlănțuire directă, liniară și univocă, ca proces unilateral de discontinuitate și de succesiune între cauză și efect, dialectica materialistă consideră <. ca o relație complexă, neliniară și neunivocă, în care lanțurile cauzale se împletesc, cauzele interacționează în producerea efectelor, iar efectele; au un rol activ în raport cu cauzele care le provoacă, influențându-le favorabil sau nefavorabil acțiunea. De asemenea, între cauză și efect există și raporturi de coexistență (deși cauza precede temporal efectul, există o perioadă de trecere în care ele se află într-o stare de simultaneitate), precum și de continuitate, astfel iniâl, întotdeauna, cauzele și efectele se împletesc

de ileetic, allindu-se în relații de determinare reciprocii (în cadrul aceluiași lanț causal). Unitatea dintre *mrithuitale* și *discontinuitate* în structura raportului causal se sprijină pe principiul conservării *materiei* și *mișcării*; întrucât, nu este posibilă interacțiunea sau schimbarea fără un suport material, nu este posibilă nici relația causală fără transfer de materie și mișcare. Rezultă că efectul, deși diferit de cauză, conservă anumite trăsături calitative ale cauzei, aceasta din urmă fiindu-i o matrice genetică și structurală de constituire. Cu alte cuvinte, între cauză și efect există nu numai raporturi de *deosebire* ci și de *identitate* calitativă. În ce privește corelarea biunivoc-dialectică a cauzelor și efectelor, un model de raport causal *inelar* îl oferă sistemele cu *conexiune* inversă (*feed-back*), în care „ieșirile” („out-put”) reglează, corectând și controlând, acțiunea „intrărilor” („input”), realizându-se astfel un sistem de autodeterminare causală a fenomenelor, respectiv o relație causală imanentă. În această perspectivă, dialectica materialistă propune o sinteză între *imanență* și *tranzitivitate* în structura raporturilor cauzale, determinismul obiectiv fiind, deopotrivă, atât o consecință a corelației genetice a fenomenelor, cât și o expresie a antodirijării și *automișcării* acestora. Împotriva diferitelor concepții subiectiviste și indeterminate în problema e, materialismul dialectic susține caracterul obiectiv și universal al raporturilor cauzale. Ele țin de *esența* fenomenelor, configurează *structura* și procesualitatea acestora și nu depind de activitatea de cunoaștere sau de voința oamenilor. Oamenii pot descoperi diferite înlănțuiri cauzale, pot modifica sistemul de condiții care însoțesc cauzele dar nu pot suprima relații cauzale sau introduce *ordine* causală în natură și societate. Privit din perspectivă genetică, orice fenomen are o cauză; nu există fenomen care să nu fie supus legii unor determinări cauzale. *Legra c.* se manifestă însă diferit în funcție de varietatea formelor de mișcare și a nivelelor di; organizare a materiei. Fiecărui domeniu al existenței și cunoașterii îi este propriu un anumit tip de *c.* În afara relațiilor cauzale directe; și univoce de tipul înlănțuirilor liniare dintre cauză și efect modelate de mecanica clasică, în știința contemporană au fost puse în evidență relații cauzale indirecte și neunivoce, de tipul unor înlănțuiri neliniare

în care trecerea de la cauză la efect, se realizează statistic, iar necesitatea, constanta raportului causal este rezultanta medie a unor fluctuații întâmplătoare. În structurarea acestor relații cauzale neliniare care au loc în procesele *slochaslice*, precum și în cercetarea mecanismului lor de funcționare intervine *probabilitatea*. Astfel de relații cauzale de tip statistic (probabilist) acționează în microcosmos, în mișcarea moleculară, și în megacosmos, în procesele geologice, în natura vie, în viața socială, în general în formele complexe de mișcare și la nivelele superioare de organizare a materiei, în toate acele domenii în care relațiile, dintre cauză și efect sunt mediate de factori aleatori, de câmpuri complexe de *interacțiuni* și condiționări, de jocul statistic al *necesarului* și *întâmplătorului*. O atenție specială se acordă, în ultimul timp, c. informaționale, insistându-se asupra particularităților acestora din urmă de a nu se supune principiului conservării, ca în relațiile cauzale substanțial-energetice. Caracterul obiectiv și universal al legii c. se sprijină pe ideea infinității materiei și mișcării, pe ideea increabilității și indestructibilității lor, decurge logic din esența *monismului* materialist-dialectic, întrucât principiul monismului și principiul c. sunt postulate filosofice fundamentale, reciproc consistente și de același nivel de generalitate. Conceptul de o. trebuie abordat nu numai din punct de vedere ontic, ci și sub aspect epistemic, cauzalitatea fiind nu numai un tip de conexiune obiectivă și un principiu de cunoaștere. Datorită faptului că, în virtutea legii generale a o., orice fenomen are o cauză (nu există fenomen acau-zal), rezultă că orice explicație științifică, în măsura în care aspiră la esențe, trebuie să descifreze în prealabil cauzele, mecanismul genetic al fenomenelor, indiferent dacă demersul causal se realizează direct sau prin intermediul unor *inducții* probabiliste. Fără considerarea c. ca principiu fundamental de cunoaștere nu este deci posibilă *știința* și filosofia întemeiată pe știință. V. și *finalitate*.

CAUZĂ ȘI EFECT, categorii care desemnează suporturile, termenii relației cauzale, polii unei relații de determinare genetică în dialectica obiectivă a fenomenelor materiale și spirituale, în cadrul unui raport causal obiectul sau fenomenul care precede și provoacă (determină) producerea altui obiect sau fenomen se numește *cauză*,

iar obiectul sau fenomenul care succede și a cărui producere este provocată (determinată) de cauză este numit *efect*. Între **c.** și **e.** se stabilește un raport de *necesitate*. Constanța acestui raport este însă mediată de *condiții*; totdeauna cauzele provoacă producerea acelorași efecte numai dacă acționează în aceleași condiții, la fel **cum** variabilitatea condițiilor mijlocește variabilitatea efectelor în raport cu acțiunea acelorași cauze. *Interacțiunea* dintre **c.** și **e.** are un caracter complex. Pe de o parte, fenomenele sunt, în același timp, în raporturi diferite, atât cauze cât și efecte, iar pe de altă parte, în producerea efectelor interacționează mai multe cauze, acestea la rândul lor acționând în strânsă legătură cu diverse condiții. De asemenea, între **c.** și **e.** se stabilește un raport dialectic. Odată apărut, efectul poate avea un rol activ asupra cauzei care l-a generat, influențând-o favorabil sau nefavorabil. Indiferent de rolul pe care-l joacă efectul în raport cu cauza (în sensul *conexiunii* lor *inverse*), principiul *cauzalității* păstrează însă caracterul *asimetric* al raportului dintre **c.** și **e.**, cauza având, în ultimă instanță, rolul determinant în geneza fenomenelor, precum și caracterul de *ireversibilitate* temporală al trecerii de la **c.** la **e.**, chiar dacă în lanțurile cauzale complexe **c.** și **e.** coexistă o perioadă de timp. Caracterul dialectic și complexitatea raporturilor cauzale constau și în faptul că, în înlănțuirea genetică a fenomenelor, acționează diferite categorii de cauze (principale și secundare, directe și indirecte, interne și externe, necesare și întâmplătoare, obiective și subiective, esențiale și neesențiale, imanente și tranzitive etc). În universul uman, individual și social, are o mare importanță atât distincția dintre cauzele obiective și subiective, cât și, mai cu seamă, interacțiunea lor în desfășurarea proceselor sociale – orice nouă etapă în dinamica societății fiind rezultatul acțiunii corelate a factorilor obiectivi (care au rol determinant) și a factorilor subiectivi (care influențează, potențând sau frânând, acțiunea factorilor obiectivi). În istoria filosofiei, materialismul a pus accentul pe cauzele de natură materială, în timp ce idealismul a insistat asupra rolului exclusiv sau primordial al cauzelor spirituale. Modul de gândire metafizic a manifestat tendința de a reduce integral cauzalitatea, relațiile cauzale complexe la relații mai simple, extrema reducției săvârșind-o

mecanicismul prin tendința sa de a explica totul prin relații cauzale mecanice, liniare și univoce, în opoziție cu interpretările finaliste și transcendentaliste, care puneau fenomenele din univers pe seama unor cauze exterioare (nemateriale), progresul cunoașterii omenești a mers pe linia relevării cauzelor imanente în explicarea universului, în spiritul postulatului spinozist (natura „**causa sui**”), imanența fiind interpretată în mod consecvent materialist, ca ansamblu al interacțiunilor materiale din univers, în opoziție cu mecanicismul și metafizica, cunoașterea științifică a mers pe linia relevării dialecticii cauzale, a împletirii diferitelor tipuri de cauze în determinismul obiectiv și de ansamblu, la diferite nivele de organizare a lumii materiale. V. și *determinism; feed-back; interdependență*.

CAZUISTICĂ, parte a eticii (în special a celei stoice, precum și a celei religioase catolice) care caută să rezolve cazurile de conștiință, adică să rezolve problemele morale suscitade de împrejurări de viață concrete, să aplice normele morale generale la cazurile particulare ale conduitei. În evul mediu, și în special la iezuiți, **c.** a degenerat în *sofistică*, de unde accepția peiorativă pe care a căpătat-o termenul: argumentare subtilă, abilă în susținerea unor teze false sau îndoielnice. Prin **c.** se mai înțelege, în metodologia științifică actuală, procedeul stabilirii unui adevăr cu ajutorul prezentării și analizei comparative a unor cazuri individuale (de ex., în medicină).

CĂLMESCU, George (1899 – 1965), critic, istoric literar, scriitor și estetician român. A subliniat caracterul unic, irepetabil al operei de artă și a relevat specificul fenomenului artistic în raport cu alte forme ale culturii. În „Principii de estetică” (1939) a negat posibilitatea descoperirii normelor după care este produsă capodopera, fiind partizanul degajării unor principii și criterii estetice din studiul operelor de artă înseși. În lucrările sale de istorie și critică literară a integrat fenomenul artistic în contextul social și cultural al epocii, în special prin biografia scriitorilor a căror personalitate a urmărit să o reliefeze în acest context. Studiile și eseurile sale conțin observații și sugestii de mare finețe în probleme fundamentale.

CEARTA (sau DISPUTA) UNIVERSALIILOR, discuție purtată între filosofii nominaliști și cei realiști în tot timpul evului mediu și

izvorâtă din interpretarea contrară a raportului dintre *individual* (percepție) și *general* (noțiune). V. *nominalism* și *realism*.

CEAUȘESCU, Nicolae (n. 1918), eminent om politic român, promotor al concepției revoluționare despre lume și societate a clasei muncitoare, militant de seamă al mișcării comuniste și muncitoresci, prestigioasă personalitate a vieții politice și științifice internaționale. Secretar general al P.C.R., Președinte al Republicii Socialiste România, Președinte al Consiliului de Stat al Republicii Socialiste România, Președinte al Frontului Unității Socialiste, Președinte al Consiliului Suprem al Dezvoltării Economice și Sociale, Președinte al Consiliului Apărării și Comandant Suprem al Forțelor Armate, Președinte al Consiliului Național al Oamenilor Muncii din Industrie, Transporturi și Construcții, Președinte de onoare al Academiei de științe sociale și politice a Republicii Socialiste România, Doctor în științe politice și Doctor în economie, Doctor Honoris Causa al Universității din București, al Universității Mayor de San Marco și al Universității Naționale de Inginerie din Lima, al Universităților din Beirut, din Quito, din Buenos Aires și Sud-Bahia Blanca, din Nisa, al Universității Filipinelor, al Universității din Yucatán, al Universității din Teheran. Gânditor social-politic de amploare, originalitate și vie mobilitate dialectică, Nicolae Ceaușescu deține un rol determinant în cadrul intensei activități desfășurate de partid pentru sintetizarea teoretică a experienței revoluției și construcției socialiste în România. La baza întregii sale activități stă concepția revoluționară despre lume – materialismul dialectic și istoric. Întemeindu-se pe cunoașterea autentică a realităților, a cerințelor și posibilităților de progres ale României socialiste, continuând, dezvoltând și ridicând pe un plan superior cele mai bune tradiții ale gândirii social-politice românești, opera sa teoretică reprezintă o expresie exemplară a marxismului creator aplicat la condițiile concret-istorice ale României contemporane. Un loc de seamă în această operă îl ocupă definirea etapei strategice pe care o parcurge actualmente țara noastră, a conceptului care stă în centrul acestei definiții: *societatea socialistă multilateral dezvoltată*. Formularea **obiectivului** fundamental al partidului în această etapă, întemeiat pe cunoașterea procesului

devenirii istorice anterioare și a tendințelor sale legice, are în vedere necesitatea dezvoltării și perfecționării tuturor laturilor vieții sociale în unitatea lor organică, atât a economiei și culturii, cât și a organizării politice a relațiilor sociale, în spiritul eticii și echității socialiste, scopul suprem al procesului dinamic al devenirii sociale fiind *omul*, dezvoltarea multilaterală a personalității umane. Factorul hotărâtor în formarea acestei societăți și în înaintarea României spre comunism îl constituie dezvoltarea forțelor de producție pe baza celor mai noi cuceriri ale științei și tehnicii contemporane. *Știința* apare astfel ca mijloc de îmbogățire a patrimoniului cunoașterii și de acționare asupra realității naturale și sociale, ca modalitate de expresie specifică a conștiinței unui popor, a rolului activ, revoluționar, al acestei conștiințe asupra existenței sociale, ca manifestare liberă a spiritului critic și creator al individualității, ca forță motrice în dezvoltarea socială, în condițiile desfășurării plenare a *revoluției științifice și tehnice*. Astfel, principiul unității dintre teorie și practică, dintre știință și producție devine o forță hotărâtoare a progresului civilizației, al cărui scop ultim e desăvârșirea omului și a personalității sale. *Conștiința socialistă*, în condițiile edificării omului nou, are un rol principal, călăuzitor, corespunzător nivelului superior al educației maselor. O contribuție teoretică hotărâtoare o reprezintă, de asemenea, fundamentarea *științei conducerii societății socialiste*, a sistemului și metodelor conducerii vieții politice și economico-sociale. Locul central în cadrul acestui sistem îl ocupă partidul comunist, al cărui rol conducător constituie rezultatul procesului istoric obiectiv al dezvoltării României. Soluționarea rațională a problemelor teoretice și practice privind importanța factorului subiectiv, a creației istorice conștiente în etapa actuală, a raportului dintre existența socială și conștiința socială, creșterea rolului conducător al partidului ca o cerință obiectivă fundamentală a societății noastre, întărirea unității rândurilor partidului, ridicarea la un nivel de înaltă potențialitate și eficiență ideologico-politică a activității sale, întărirea și promovarea în cadrul acestei activități a unui consecvent și inepuizabil spirit înnoitor, revoluționar, dinamizează energiile și forțele creatoare ale poporului, ale întregii vieți social-politice a țării. O excepțională

însemnătate teoretică și practică prezintă tratarea problemelor evoluției *statului socialist*, ale perfecționării activității și funcțiilor acestuia, a sistemului *democrației* socialiste (muncitorești), a cadrului în care partidul, statul și organizațiile obștești alcătuiesc un tot organizatoric și social-politic unitar, favorabil unei tot mai largi participări directe a maselor, în frunte cu clasa muncitoare, la conducerea treburilor publice. O altă profundă și originală contribuție teoretică o constituie relevarea și sublinierea de către Nicolae Ceaușescu a rolului *națiunii* ca factor puternic de progres și civilizație în lumea contemporană, precum și a perspectivelor ei în viitor. Gândirea teoretică a lui Nicolae Ceaușescu, însuflețită de spirit consecvent partinic, devotată idealurilor clasei muncitoare, aspirațiilor poporului său, ilustrează pregnant însemnătatea acelui instrument de cunoaștere și acțiune socială pe care-l repneie dialectica materialistă î» valorificarea tradițiilor înaintate și a moștenirii culturale, în ridicarea creației naționale pe trepte mereu ascendente, în stabilirea principiilor participării României la schimbul de valori internaționale. Un loc proeminent în aplicarea creatoare a dialecticii materialiste la studiul vieții sociale îl reprezintă analiza naturii *contradicțiilor* în societatea socialistă și a căilor de soluționare a acestora. Una dintre sarcinile de bază ale factorului conștient, ale conducerii de către partid, ale activității statului socialist rezidă în studierea contradicțiilor care apar și acționează în socialism, în dezvăluirea cauzelor care le generează și în preconizarea măsurilor eficiente pentru a se preîntâmpina transformarea lor în antagonisme sociale. Analiza multilaterală a formelor luptei dintre *vechi și nou* în etapa actuală a construirii societății socialiste, a procesului dispariției. treptate a deosebirilor dint pe munca fizică și munca intelectuală, dintre oraș și sat, a procesului de *omogenizare socială* a adus o edificatoare lumină în problema stabilirii de către partid a tacticii și strategiei sale politice pentru următoarele decenii. Minte clarvăzătoare, întemeiată pe conștiința clară a disponibilităților creatoare ale poporului, a forțelor motrice ale progresului României socialiste, Nicolae Ceaușescu a inițiat o vastă acțiune de *prognoză* științifică, menită să asigure dezvoltarea planificată și progresivă a

României pe drumul societății socialiste multilateral dezvoltate și al trecerii treptate la comunism.» Pe baza studiului profund al tendințelor dezvoltării social-economice contemporane, al relațiilor internaționale, Nicolae Ceaușescu a elaborat remarcabile teze teoretice, de stringentă actualitate, cu privire la raportul dintre *general și particular, național și internațional* în dinamica societății contemporane, teze care constituie un aport prețios la îmbogățirea teoriei marxiste despre rezolvarea problemei naționale, întărirea unității și frăției dintre oamenii muncii fără deosebire de naționalitate, despre patriotism și solidaritate internațională. O contribuție de mare însemnătate o constituie analiza științifică a unor probleme fundamentale ale procesului revoluționar mondial, ale mișcării comuniste și muncitorești internaționale, cum ar fi: principiile relațiilor între statele socialiste, colaborarea multilaterală între toate statele, fără deosebire de orânduirea lor socială, rolul crescând al statelor care și-au cucerit recent independența, precum și al tuturor statelor mici și mijlocii în lupta pentru afirmarea principiilor democratice și ale cooperării general avantajoase în viața internațională, căile asigurării unei noi ordini economice și politice internaționale, unei păci și securități reale în Europa și în întreaga lume, democratizarea pe toate planurile a relațiilor internaționale, relațiile între partidele comuniste și muncitorești, care cer respectarea riguroasă a dreptului fiecărui partid de a-și sta; bili, în mod autonom, de sine stătător, linia politică, strategia și tactica revoluționară, fără nicio ingerință din afară, instaurarea unor relații între partide bazate pe deplină egalitate, stimă și respect reciproc. A adus o contribuție de inestimabilă valoare la fundamentarea teoretică și la elaborarea „*Programului Partidului Comunist Român*”, adoptat de cel de-al

XI-lea Congres, document istoric ale cărui orientări teoretice și practice au o deosebită importanță atât pentru partidul nostru cât și pentru cauza socialismului în general, reprezentând totodată un aport de seamă la îmbogățirea teoriei și practicii revoluționare, la dezvoltarea creatoare a socialismului științific, la concretizarea condițiilor trecerii societății de la socialism la comunism și la formularea, într-o nouă perspectivă teoretică și ideologică a

principiilor comunismului. Incompatibilă cu închistarea și canonizarea dogmatică, îmbinând în mod magistral principialitatea fermă, partinică, cu suplețea adecvării la concret, larg deschisă la problematica mereu nouă a practicii sociale și a procesului cunoașterii, pătrunsă de cultul adevărului, intransigent opusă prejudecăților, concepțiilor retrograde, opera teoretică a lui Nicolae Ceaușescu constituie un îndreptar al vieții spirituale din țara noastră. Ea dă un permanent și puternic impuls gândirii filosofice și social-politice românești, în efortul ei pentru realizarea teoretică și practică a sarcinilor pline de răspundere ce-i revin în contextul social-politic național și internațional contemporan. O strălucită ilustrare și concretizare practică a ideilor teoretice predominante în concepția și activitatea secretarului general al P.C.R.

— Nicolae Ceaușescu – constituie „Programul de măsuri pentru aplicarea hotărârilor Congresului al XI-lea al partidului și ale Congresului educației politice și al culturii socialiste în domeniul muncii ideologice, politice și cultural-educative”. Concepută în spiritul *umanismului* revoluționar, vasta sa operă, „România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate” (15 volume), tradusă antologic în numeroase țări și în numeroase limbi (Anglia, Argentina, Belgia, Brazilia, Elveția, Finlanda, Franța, Grecia, R.S.F. Iugoslavia, Italia, Japonia, Liban, Mexic, Pakistan, Perú, R.P. Polonă, Portugalia, R.D. Germană, R.F. Germania, Turcia ș.a.), se bucură azi de o tot mai largă notorietate pe plan mondial.

CENESTEZIE, răsunset organic elementar al receptării unui fapt de viață sau unei opere de artă, reacție pur senzorială la acestea; reflex în conștiință al unor modificări corporale. C, ca simțământ organic și psihologic elementar al mișcării corporale, a format obiectul preocupărilor lui Destutt de Tracy, la sfârșitul sec. 18, și constituie azi punctul de plecare al psihologiei existențialiste căutătoare a „structurilor existențiale esențiale”, a „elementelor concrete” ale oricărei analize și fundamentări psihologice. Caracteristic din acest punct de vedere este locul important care i se acordă e, datorită mijlocirii – după cum se presupune – de către ea a întrepătrunderii filosoficului și psihologicului în filosofia *ambiguității* (în special în

fenomenologia percepției) a lui Merleau-Ponty.

CERCETARE, ansamblu de activități teoretice, ordonate și sistematice, de obținere și prelucrare a informației științifice (controlate și verificate), de folosire a acesteia în scopul construirii unor explicații cuprinzătoare cu privire la esența unui anumit domeniu al realității, în vederea modificării acestuia ori a exercitării (directe sau indirecte) a unui control (stăpânire) asupra proceselor care-i sunt specifice, în raport cu cerințele (nevoile) de ordin material și spiritual ale oamenilor. Orice c. presupune existența unui *obiect* bine definit al cunoașterii, a unei (unor) *ipoteze* de lucru, a unei *metodologii* (în sensul de teorie asupra bazelor logice și epistemologice ale disciplinei științifice implicate), a unei (unor) *metode* (*observație, experiment, modelare* etc.) și a unor *tehnici* și instrumente de cercetare, de natură fizică sau conceptuală. Acestea au un rol foarte important în elaborarea „propozițiilor empirice”, obținute pe baza observării nemijlocite a realității și care reprezintă elementele fundamentale pentru constituirea teoriilor științifice. C. *fundamentală* are în vedere elaborarea unor explicații cu privire la evenimente și procese nou descoperite, stabilirea unor legi ale acestora, în timp ce e. *aplicată* vizează direct stabilirea sau extinderea controlului efectiv asupra evenimentelor și proceselor respective (folosirea lor în vederea satisfacerii unor trebuințe, necesități sau aspirații sociale, concretizate în scopuri stabilite în raport cu acestea). În știința contemporană, linia de demarcație dintre c. fundamentală și cea aplicată tinde să se estompeze. C. *operațională*, aplicare a metodelor științifice (pe cât posibil matematice) la probleme de conducere coordonatoare, având sarcina de a integra eficient activitățile unor centre de acțiune (competență, decizie și executare), funcțional diferite și ierarhizate. C. *operațională* consideră ansamblul acestor centre ca un *sistem* a cărui funcționare caută s-o controleze și s-o perfecționeze. Aceasta se realizează printr-o definire optimă a obiectivelor, identificarea tuturor variabilelor (factorilor) ce intră în acțiune și evaluarea lor cantitativă precum și a variației lor în timp, stabilirea interacțiunilor acestor variabile, toate aceste operațiuni având în vedere stabilirea unor *tehnologii* și a unor strategii cât mai eficiente (optimale) de acțiune.

CERCETAREA VIITORULUI, denumi re dată studiului, explorării, studierii viitorului care operează cu conceptele de *previziune*, *prognoză*, prognosticare, planificare pe termen lung. Ca studiu inter și pluridisciplinar integrat al multiplelor linii de dezvoltare posibile în viitor, condiționate de resursele umane și materiale existente într-o societate dată, considerată într-un moment istoric anumit, precum și de consecințele probabile ale unor activități previzibile, c.v. nu „prezice” viitorul, ci cercetează transformările posibile, cu diferite grade de *probabilitate*, ale unui *sistem social* oarecare, produse în condiții determinate, cu mijloace și resurse bine precizate, prin serii (secvențe) definite de *decizii* și acțiuni realizabile și deziderabile (de dorit) în funcție de anumite sisteme de *valori*. Spre deosebire de reflecția speculativă asupra viitorului, exprimată, de obicei, în *utopii*, ev., în sens modern, a început odată cu apariția marxismului, care a arătat că, în principiu, imaginile globale ale viitorului pot fi elaborate și controlate cu metode științifice. Revoluția și construcția socialistă din secolul nostru au confirmat această poziție teoretică și metodologică, iar expansiunea *revoluției științifice și tehnice* actuale a creat, pe de o parte, necesitatea cercetărilor pe termen lung a liniilor de dezvoltare posibile, iar, pe de altă parte, a elaborat o serie de mijloace, metode și tehnici, îndeosebi matematice, de abordare a c.v. În aceste condiții, ea s-a constituit într-o disciplină științifică de sine stătătoare. După unii autori c.v. este o „artă a conjecturii” (B. de Jouvenel), o „prospectivă” (G. Berger), o „image globală” (F. Polak), în care intervine și intuiția. Pentru denumirea acestui domeniu de cercetare, O.K. **Flechtheim** a creat, în 1943, termenul de „futuresologie” (disciplină științifică având ca obiect dezvoltarea viitoare a omenirii). Urmărind dezvoltarea viitoare a sistemelor sociale, definite în funcție de interesele și pozițiile de clasă, ideologice, cv. are un caracter ideologic. Construcțiile „viitoriste”, **imagin**ile anticipatoare ale dezvoltării depind de opțiuni social-politice, axiologice. Teza lui D. Bell despre „dezideologizarea” ev. sau aceea a lui O.K. **Flechtheim** despre „depășirea ideologiilor” au fost supuse unei îndreptățite critici de către cercetătorii marxiști și infirmate de evoluția ulterioară a ev., care a pus în evidență dependența rezultatelor din acest domeniu de angajarea social-politica

a cercetătorilor. În el. se deosebesc, de obicei: proiectele sau *proiecțiile* (descrierea tuturor alternativelor de dezvoltare viitoare posibile ale unor sisteme sociale, dependente de condiții date sau create, enumerate și definite cât mai complet), *prognozele* (descrierea alternativei de dezvoltare cu probabilitatea cea mai ridicată în condițiile luate în considerare, alternativă posibilă, realizabilă și dezirabilă în raport cu un program politic determinat și cu sistemul corespunzător de valon) și *planurile* (descrierea acțiunilor concrete și ordonate în timp prin care, în raporturi de putere determinate, se înfăptuiește o anumită prognoză, aleasă pe baza unor criterii dependente de interese și obiective sociale). C.v. poate fi clasificată după criterii diferite. După obiect, deosebim: c.v. *globală* (referitoare la un sistem social sau grupări de sisteme sociale) și c.v. *parțială* sau sectorială (referitoare la un anumit domeniu de activitate: tehnică, știință, economie, ecologie etc); după natura obiectului: c.v. natural și c.v. social; după durată (pe termen scurt: 1 – 2 ani, pe termen mediu: 3 – 10 ani, pe termen lung: peste 10 ani); după metodă (matematică și intuitivă); după gradul de certitudine-incertitudine (deterministă, probabilistă); după formulare (categorică, ipotetică) etc. C.v. dispune de un inventar bogat de metode și tehnici, începând cu cele intuitive (brainstorming, „scrierea scenariului”) și terminând cu cele formalizate în diferite grade – metoda Delphi, studiul morfologic, metoda arborelui de relevanță (pertinență), metoda arborelui de decizie, analiza cost-beneficiu, simulare etc. De câțva timp, în c.v. se manifestă tendința spre proiectare, prognoză și planificare dialectică (Ch. W. Churchman, I.I. Mitroff, M. Turoff). Sub raportul sferei de cuprindere, e.v. își subsumează prognoza, iar aceasta, la rândul ei, planificarea. Sub, raport metodologic, c.v. se caracterizează prin asimilarea abordării *sistemică* (analiză și proiectare de sisteme) și operează cu concepte de bază ca: *indicatori sociali*, *calitatea vieții*, minim și maxim social etc. C.v. este o componentă esențială a *științei conducerii sociale*. Pe baza „Declarației de la București” (1972), cuprinzând principiile și orientările actuale în c.v., a luat ființă, în 1973, Federația Mondială de Studiere a Viitorului. În țara noastră funcționează Comitetul național român pentru studierea viitorului. Au

apărut lucrări ca: M. Malița, „Cronica anului 2000” (1969), Pavel Apostol, „Omul anului 2000” (1969), „Proгноza socială” (1971), „Calitatea vieții și explorarea viitorului” (1975), S. Tamaș, „Cercetarea viitorului” (1976), Șt. Lanțos, „Valoarea euristică a previziunii științifice” (1976), Pavel Apostol, „Viitorul” (1977).

CERCUL DE LA BUFFALO v. FARBER Marvin.

CERCUL DE LA KOLN v. LANDGREBE Ludwig.

CERCUL VIENEZ, grupare filosofică întemeiată în deceniul al treilea al sec. 20, având ca reprezentanți principali pe Moritz Schlick, Rudolf Carnap, Otto Neurath, Philipp Frank, Kurt Gödel ș.a., care a promovat o reînviere a pozitivismului și a dat naștere neopozitivismului. Caracteristică pentru această grupare este combinarea empirismului cu interpretarea convenționalistă a gândirii logice, implicând, prin aceasta, consecințele agnostice proprii neopozitivismului în genere. Membrii C.v. au criticat filosofia metafizică *speculativă*, propunând limbajului filosofic respectarea unor norme riguroase. Astfel, ei cereau o formulare clară a problemelor, tratarea lor cu mijloacele logice și matematice relevante, o analiză critică a ipotezelor și rezultatelor cercetării filosofice. Ei priveau, de asemenea, cercetarea filosofică ca o activitate de cooperare realizată cu scopul de a extinde, a adânci și sistematiza cunoașterea noastră. Membrii C.v. au adus contribuții valoroase la dezvoltarea *logicii simbolice*.

CERC VICIOS, defect logic care constă în a defini un termen (sau a demonstra o propoziție) cu ajutorul unui alt termen (sau al unei alte propoziții) care nu poate fi definit (demonstrat) fără a face apel la termenul de definit (sau la propoziția de demonstrat). C.v. nu trebuie confundat cu orice reciprocitate logică în general; în științele deductive sunt adesea cazuri în care o teoremă și reciproca ei pot fi ambele adevărate, se pot deduce una din alta, fără a se ajunge la c.v.

CERNÎȘEVSKI, Nikolai Gavrilovici (1828 – 1889), filosof materialist, socialist utopic, scriitor și critic literar, conducător al mișcării democrat-revoluționare ruse. În domeniul filosofiei, C. a fost un materialist militant, un adversar hotărât al idealismului, criticând agnosticismul lui Kant, idealismul lui Hegel, Berkeley, Hume, precum și

pozitivismul. Depășind în unele privințe limitele *antropologismului*. feuerbachian, sub influența căruia se formase, C. a încercat să valorifice dialectica lui Hegel din punct de vedere materialist, în explicarea vieții sociale, deși concepția sa asupra societății a rămas în ansamblu idealistă, C. a afirmat rolul *luptei de clasă* ca motor al dezvoltării istorice, a subliniat rolul istoric al *maselor populare*. În studiile sale economice, apreciate de K. Marx, C. a scos în evidență criza economiei politice burgheze și a criticat capitalismul. C. a considerat în mod utopic că *socialismul* va putea fi înfăptuit în Rusia pe baza obștilor țărănești. Dezvoltând principiile estetice ale lui Belinski, C. a conceput arta ca o oglindă veridică a vieții, care trebuie să conțină o explicație și o apreciere critică a realității. *Op. pr.*: „Arta și realitatea din punct de vedere estetic” (1855, trad. rom. 1949), „Principiul antropologic în filosofie” (1860, trad. rom. 1951), „Ce-i de făcut?” (1867, trad. rom. 1956).

CERTITUDINE 1. (în psihologie) Stare a conștiinței individuale aflată în posesia adevărului, eroarea și îndoiala fiind excluse. 2. (în gnoseologie) Una dintre modalitățile existenței adevărului „pentru noi”, care exprimă coincidența dintre adevăr și cunoașterea lui, în cadrul unui moment determinant al istoriei cunoașterii și practicii umane, în raport cu momentele sau formele cunoașterii, se distinge **c. empirică** (întemeiată pe regularitatea frecvenței manifestării unor trăsături studiate ale fenomenelor) și **c. teoretică** (întemeiată pe studiul abstract al unor *modele* ideale). Se vorbește de asemenea despre **c. logică** și **c. matematică**, ambele având caracter de necesitate, *apodicticitate*, întemeindu-se pe demonstrațiile logice și matematice. De remarcat însă, ca și în cazul **c. empirice** sau **teoretice**, caracterul relativ al **c. logico-matematice**, dependența ei de sistemele logice sau matematice cu structuri sintactico-semantică diferite. C. nu se întemeiază, ca în cazul vechii epistemologii empiriste, pe prezența nemijlocită a datelor intuiției sensibile sau, ca în cazul *raționalismului*, pe evidențele unei intuiții raționale, ci pe demersurile metodologice complexe de validare a adevărului, condiționate de nivelul *practicii* științifice la un moment dat al cunoașterii.

CHARRON, Pierre (1541 – 1603), scriitor și moralist francez,

prieten și cel mai important discipol al lui Montaigne, a cărui doctrină a sistematizat-o și a dezvoltat-o. În încercarea de a concilia creștinismul cu religia naturală, cu stoicismul și chiar cu scepticismul, C. a pus în evidență o idee valoroasă și îndrăzneță pentru vremea lui – aceea a naturii umane ca bază a eticii și politicii. Meritul lui cel mai important este poate acela de a fi încercat o întemeiere laică a vieții morale, o desprindere a moralei de religie. Omul trebuie să fie bun nu din teamă față de o prezumtivă pedeapsă sau pentru o recompensă într-o existență ulterioară, ci pentru că aceasta este voința naturii și a rațiunii. În ce privește posibilitatea cunoașterii adevărului, C. împărtășește același scepticism moderat al maestrului său, Montaigne. După C, cunoașterea lumii începe, dar se și termină odată cu simțurile umane. A tăgăduit nemurirea sufletului și a afirmat înrudirea omului cu celelalte specii animale, idei care contraziceau evident dogmele creștine predominante în epocă. Op. pr.: „Despre înțelepciune” (1601).

CHILIA SM (gr. *chiliasmos* de la *chi-lias* „o mie”), credință religioasă într-o „împărăție de o mie de ani a lui Dumnezeu” pe pământ, asociată uneori cu idei egalitarist-utopice. C. a fost o parte integrantă a creștinismului primitiv și a doctrinei multor erezii din evul mediu. Este predicat, azi, de unele secte (advenștiști). Se numește și milenarism.

CHINEZĂ (filosofia c.) Primele meditații filosofice distincte se ivesc în China odată cu începutul mileniului 1 î.e.n., în lucrări anonime. Ele sunt precedate de preocupări din sfera observațiilor asupra astrelor și a lumii biologice, de reflexii matematice elementare și, de regulă, asociate cu mentalitatea magică. Noțiunile de *iang* și *yin* care intervin frecvent în cugetările filosofice vizează atât universul material, cerul și, respectiv pământul, cât și forțe magice; ele au însă și semnificație dialectică, sugerând autodinamismul universal, întemeiat pe tensiunea dintre entități contrare. Primul mare filosof chinez este Lao-Tzi (sec. 6 î.e.n.), întemeietor al unei concepții cu caracter materialist și ateist, centrată în jurul conceptului de *dao* (tao), înțeles ca principiu al ordinii necesare a universului, societății și subiectivității umane. Sistemul său este de asemenea orientat dialectic. Este sensibil la nedreptățile suferite de masa obștilor țărănești și laudă

formele de viață arhaice. *Kun Fu-Dzi* sau *Confucius* (sec. 6 – 5 î.e.n.) îi opune o învățătură idealistă și religioasă. Pe conceptul său de *jăn* (omenie) întemeiază o concepție etico-politică în care se îmbină idei antiprogresiste de prosternare în fața tradiției, a aristocrației exploatare și a suveranului, cu preocuparea de a ameliora condițiile de existență ale poporului sub raport material și spiritual, în sec. 5 – 4 î.e.n., *Mo-Dzi* opune conservatismului confucianist un reformism democratic, egalitarist. Urmașii săi, *moștii*, au cultivat un materialism sistematizat, au dezvoltat logica și au încurajat mișcarea științelor naturii. Epoca *djang-go* (sec. 5 – 3 î.e.n.) marchează o notabilă rafinare a cugetării filosofice. *Măn-Dzi* sau *Mencius* (sec. 4 î.e.n.) prelucrează mai profund conceptele de bază ale idealismului confucianist. El socotește că omul, bun de la natură și înzestrat cu raționalitate și moralitate, e deteriorat de pasiuni senzoriale. Filosofii *școlii noțiunilor* – numită și a *sofiștilor* – *Hui Și* și *Gung-Sun lung*, prin anumite enunțări paradoxale, au dezvoltat indirect gândirea dialectică. Un filosof de seamă al sec. 3 î.e.n., *Liun-Dzi*, pornește de la confucianism dar îl modifică dându-i o turnură materialistă. Pentru curmarea suferințelor poporului (masa obștilor sătești) el recomandă reorganizarea societății pe baza unui gen de planificare economică, în cadrul școlii *legiștilor* (*fa-dzia*) se reliefează figura lui *Han Fei* (sec. 3 î.e.n.), preocupat mai ales de teme social-politice. Sub influența *daoismului* el susține ideea sistemului de legi scrise, conform unei anumite ordini cosmice, singurul în stare să apere pe supuși de abuzurile celor puternici. În lucrările medicale din epoca *Djang-go* sunt abordate importante probleme de filosofie a științelor biologice. În timpul împăratului *Qin și-huang-di*, filosofii ce nu se plecau în fața puterii imperiale, în mare parte *confucianiști*, sunt exterminați, iar opera lor, distrusă. În apropierea erei noastre, într-o epocă de intense frământări sociale, se produce o dedublare a confucianismului: paralel cu linia sa filosofică, el intră în acțiune și ca religie. Pe la începutul erei noastre pătrunde în China și *budismul*. În sens opus, se afirmă, în sec. 1 e.n., *Vang Ciun*, la care materialismul filosofic se unește cu critica religiei, a credinței în nemurirea sufletului, precum și cu denunțarea anchilozei tradiționaliste. După sec. 2, în cadrul budismului devine foarte

influență secta *Zen*, care acordă o importanță de principiu autodeterminării omului. În sec. 5 – 6, *Fan Cen* combate, în numele materialismului, teza budistă a imortalității sufletului.

În sec. 10 – 13 se formează așa-numitul *neoconfucianism*, cu note divergente, unele reacționare, altele stimulatoare de renaștere culturală. Materialistul *Cian Dzai* (sec. 11) a intuit caracterul universal al contradicției ca motor al dezvoltării. Un filosof renumit a fost *Ciu Hi* (Ciu și), în sec. 12, agreeat de oficialități, adeptul unui raționalism idealist, care instituie conceptul de la ca principiu prim, încorporai, de ordin formativ, identificat uneori cu *Dao* și conceptul de *Ki*, principiu secund, analog substanței corporale. Oponentul său a fost *Lu Siang-šan* (sec. 12) care pledează pentru un idealism monist. Urmașul acestuia, *Vang Ian-min*, agnostic în problema cunoașterii lumii exterioare, recomandă omului să mediteze asupra lui însuși. În sec. 17 s-a afirmat un amplu curent umanist care a proclamat interesul pentru cunoaștere și pentru dezvoltarea științelor experimentale. *Van Ciuan-šan* se distinge prin cugetarea sa materialistă și prodemocratică. Întreg sec. 18 e dominat de personalitatea lui *Dai Cen*, materialist enciclopedist și adversar al neoconfucianismului. El afirmă primordialitatea principiului material *Ki*, și dependența existenței sufletului de aceea a trupului. Către mijlocul sec. 19, puterile vest-europene izbutesc să impună Chinei o dominație semicolonială. Aceasta provoacă o reacție și din partea cugetării filosofice în direcția materialismului, a democratismului-revoluționar, a denunțării dominației aristocrației interne și a capitalismului extern. *Sun lat-sen*, ilustru gânditor și revoluționar, este un promotor activ al luptei de eliberare a Chinei de sub dominația străină, propagator al democratismului republican și al unui tip de proprietate funciară de care poporul să beneficieze în spirit egalitar. Ideile sale au constituit principii diriguitoare ale revoluției din 1911, căreia i-a urmat instaurarea Republicii Chineze. Gândirea marxistă, cunoscută în China mai demult, pătrunde tot mai adânc în spiritualitatea poporului, se unește în mod firesc cu tradițiile gândirii progresiste autohtone și conduce, sub raport ideologic, masele către victoria din 1949 a revoluției, sub conducerea lui *Mao Zedong*, cugetător și om politic revoluționar cu remarcabile contribuții în

dezvoltarea concepției marxiste despre corelația dintre teorie și practică, întemeiate pe însăși experiența politică a Partidului Comunist Chinez, despre contradicțiile sociale în socialism ca aplicare a principiilor materialismului istoric la condițiile specifice ale Chinei, precum și a altor teze de seamă ale învățăturii marxiste.

CHINTESENȚĂ (laț. med. *quinta es-sentia* „esența a cincea”) 1. Atribut imaginar al eterului, considerat în cosmologia antică greacă și indiană drept al cincilea și cel mai fin element material al lumii, din care ar fi alcătuite corpurile cerești. 2. *Esența* cea mai profundă a unui lucru.

CHOMSKY, Noam Avram (n. 1928), lingvist american, inițiator al unei orientări structuraliste în lingvistica teoretică, cunoscută sub numele de „gramatică transformational-generativă”. Ca reacție la excesele analizei structurale a limbii, C. analizează proprietățile formale ale limbii plecând de la creativitatea efectivă care se manifestă în aceasta și de la proprietățile înnăscute ale spiritului uman. Teoria gramaticii chomskiene distinge două niveluri ale limbii: structura de suprafață și structura de adâncime; analiza lor presupune distincția dintre „execuția lingvistică și competența lingvistică” a unui vorbitor. Gramatica generativă este o explicație pentru competența lingvistică, care denotă capacitatea unui vorbitor ideal de a cunoaște și folosi regulile gramaticii într-o comunitate de vorbitori, de asemenea ideală, omogenă. Interpretarea filosofică a structurii de adâncime ca un tipar *aprioric* și informativ, prin care realitatea se structurează cognitiv la nivelul conștiinței, este explicit legată de *raționalismul* lui Descartes, de la care preia ideea creativității limbajului și a universalității gramaticii.

chr

Op. pr.: „Structuri sintactice” (1964), „Aspecte ale teoriei sintaxei” (1965, trad. rom. 1969), „Lingvistica carteziană: Un capitol în istoria gândirii raționale” (1966).

CHRYSIPPOS (c. 280-o. 204 î.e.n.), filosof grec, al doilea fondator al *stoicismului* după Zenon din Citium. A formulat ideea distrugerilor și a renașterilor succesive ale universului și a identificat *determinismul* cu *providența*. A dezvoltat teoria *raționamentului* ipotetic și disjunctiv

și a absolutizat principiul logic al *terțiului exclus*. Este un precursor al logicii propozițiilor.

CHURCH, Alonzo (n. 1903), matematician și logician american. A contribuit mult la dezvoltarea și răspândirea *logicii simbolice* (matematice). C. este de partea celor care afirmă că nu există decât o singură logică, logica matematică, una și aceeași cu logica formală. Susține întemeierea logică a matematicii. În teoria limbajului formalizat, în legătură cu definirea conceptului de *nume*, se situează pe o poziție idealistă în varianta Platon-Frege. A adus contribuții, printre altele, la problema *deciziei* în cadrul sistemelor logico-formale. Op. pr.: „Calculul lamdaconversiunii” (1951), „O formulare a logicii sensului și denotației” (1951), „Necesitatea entităților abstracte în analiza semantică” (1951), „Teoria slabă a implicației” (1951), „Cazuri speciale ale problemei deciziei” (1952), „Introducere în logica matematică”, vol. I (1956), „Logică și matematică” (1960).

CIBERNETICĂ (gr. *kubernetes* cârmaci, engl. *cybernetics*), disciplină științifică de sinteză, care are ca obiect studiul matematic al funcționării *sistemelor* cu *autoreglare*, caracterizate prin relații de comandă și control. C. studiază proprietățile și legitățile generale ale proceselor de reglare, prelucrare și folosire a informației în sistemele dinamice complexe, indiferent dacă acestea sunt sisteme naturale, sociale sau tehnice. Un sistem dinamic este cibernetic numai atunci când poate realiza cel puțin o *conexiune inversă* (*feed-back*). În cadrul sistemelor mecanice această conexiune inversă se exprimă printr-un *feed-back* negativ iar în cadrul sistemelor vii, prin *homeo-stazie*. Deși cuvântul *c.* a fost folosit la începutul sec. 19 de Ampère, actul de naștere al *c.* ca știință a fost semnat de N. Wiener, în 1948, înțelegând prin aceasta „arta și știința comenzii în toate domeniile în care această noțiune este aplicată”. C. a mai fost caracterizată drept arta de a face acțiunea eficientă (L. Couffignal), considerată ca o știință a legilor generale de evoluție și echilibru (A. Ducrocq) etc. Cercetările efectuate de *c.* asupra diferitelor tipuri de sisteme cu conexiune inversă se realizează prin studiul *analogiilor* formale (și nu al elementelor constitutive sau al funcțiilor specifice) ale acestora. O noțiune de bază a *c.* este noțiunea de *informație*; sistemele *c.* emit sau recepționează

informația, o memorizează, o prelucrează, o transformă în *semnale* prin care își dirijează propria acțiune, o transmit etc. De altfel, performanțele mașinilor cibernetice nu sunt de tip energetic, ci informațional (de ex., calculatoarele; sistemele tehnice autoadaptive). Cibernetica, în calitate de disciplină metateoretică generală, se constituie în diverse discipline cibernetice de ramură: **c. matematică**, disciplină care cuprinde aparatul matematic necesar teoriei sistemelor cibernetice (teoria informației, teoria *algoritmilor*, *logica matematică*, *calculul probabilităților* etc.); **c. tehnică**, care are în vedere problemele mecanismului mașinilor cibernetice, dintre care cele mai importante se referă la „automatica intelectuală” (la calculatoare capabile să rezolve probleme logice și matematice); **c. biologică**, care se referă la autoreglarea biologică (homeostazie), la mecanismele eredității, la funcționarea sistemului nervos (neurocibernetica). C. are o deosebită însemnătate teoretică și metodologică, o mare valoare operațională, însemnătatea socială ac, îndeosebi a celei *tehnice*, constă în aplicațiile sale la automatizarea proceselor de producție, la cercetarea științifică (*modelare*), la planificarea pe baze matematice a activității economice, la eliberarea omului de operații mintale rutiniere, necreatoare etc. Însemnătatea ei filosofică constă în reconsiderarea problematicii gândirii și cunoașterii, pornind de la noi premise materialiste, în virtutea cărora procesele de gândire ne apar ca modalități reflectorii de autodirijare și autocontrol (conștient) ale subiectului în raporturile sale cu obiectul. C. are, de asemenea, alte numeroase implicații teoretice și metodologice, obligându-ne la reexaminarea unor noțiuni filosofice fundamentale (timpul ne apare în cibernetică ca un timp ireversibil; sistemele cibernetice se dovedesc a fi sisteme cu o finalitate intrinsecă (deci pun în valoare relații cauzale imanente etc.) și la dezvoltarea unor metode cu mare grad de generalitate (*metoda modelării*, *metoda cutiei negre*). Având o arie mare de aplicabilitate (în sistemele naturale, sociale, logice și tehnice), **c.** confirmă tezele materialismului dialectic despre *unitatea materială a lumii* și despre capacitatea reflectorie generală a materiei, ea fiind, totodată punctul de plecare al unor noi elaborări și generalizări în epistemologia și metodologia științei.

CICERO, Marcus Tullius (106 – 43 î.e.n.), filosof, orator, scriitor și om politic roman. În filosofie, reprezentant al unui *eclectism* de nuanță predominant *stoică*, C. a dat principalilor termeni ai filosofiei grecești versiuni latine, pătrunse de atunci în limbajul filosofic universal. Scrierile lui, „Despre îndatoriri” („De officiis”, trad. rom. 1957), „Despre prietenie” („De amicitia”, trad. rom. 1878), „Filipice” („Philippici”, trad. rom. 1877) au devenit, ca prototip al unei etici laice cetățenești, cărți de căpătâi ale umaniștilor *Renașterii*.

cin

CICLU ISTORIC (*teoria c.i.*), teorie care susține, în spirit metafizic, că mișcarea istoriei se produce în cerc închis, opunându-se astfel concepției *dialectice* despre procesul istoric, potrivit căreia mișcarea istorică realizează o tendință obiectivă și necesară de dezvoltare, în general ascendentă, de progres. Potrivit dialecticii, mișcarea istorică cuprinde în structura sa și momente de repetabilitate, dar ea nu se reduce la o simplă și integrală repetiție, ci se înfăptuiește ca o sinteză între repetabilitate și ascendență, astfel încât trecerea de la inferior la superior ne apare ca o mișcare „în spirală” și nu „în cerc”. Adepții *teoriei c.i.* susțin că după terminarea unui ciclu cosmic sau a unui ciclu de civilizație urmează alte cicluri, independente de cele anterioare, iar după parcurgerea tuturor ciclurilor posibile marele ciclu al universului sau al societății este reluat de la început, în aceeași ordine („veșnica reîntoarcere”); ei neagă astfel posibilitatea *progresului* nelimitat. Teoria ei. Își are originile în *budism*, *pitagorism*, *stoicism* etc. în domeniul politic, ea și-a găsit exponenți în Platon, Polibiu, Ibn Haldun, Machiavelli ș.a. Principalul ei promotor modern a fost filosoful italian G. Vico. În sec. 19 ea a fost reluată amplu de F. Nietzsche, iar în sec. 20 revine, sub diferite variante, la O. Spengler, A.J. **Toynbee** și P.A. Sorokin, care au susținut, într-o formă sau alta, ideea *reversibilității* istoriei.

CINICII (gr. *kynikos*, de la *kynon*, *kynos* „câine”), adepți ai școlii filosofice antice grecești (*Școala cinică*) întemeiată de Antistene (c. 435 – 370 î.e.n.), elev al lui Socrate. C. se conduceau după maxima: „Să trăim conform naturii”. După ei, binele stă în *autarhie* (independența indivizilor față de toate convențiile sociale, considerate ca străine

naturii) realizată prin restrângerea nevoilor la minimul necesar, până la nivelul primitivității. Emblema lor era un câine. Reprezentanți mai cunoscuți ai acestei școli au fost Diogene din Sinope și Menip. Printr-o extensiune incorectă, dar devenită tradițională, se numesc cinici oamenii care manifestă dispreț față de principiile elementare ale moralei.

CIPARIU, Timotei (1805 – 1887), filolog și publicist, fruntaș al Revoluției din 1848 În Transilvania, membru al Societății Academice Române, apoi al Academiei Române. Îmbinând teze teologice cu idei luminate, C. a susținut valoarea rațiunii umane și a subliniat necesitatea emancipării naționale și sociale. Ca profesor de filosofie la Blaj, C. și-a alcătuit cursurile, în special după revoluție, pe baza filosofiei lui Kant, prin filiera Krug, relie-fând puternic ideea demnității omului ca ființă rațională și accentuând, în manieră proprie, însemnătatea imperativului kantian al considerării omului ca scop și nu ca mijloc. *Op. pr.:* „Elemente filosofice după W.T. Krug” (1861), „Despre latinitatea limbii române” (1865, în 1. latină).

CIREXAICII, adepți ai școlii cirenaice, întemeiată în prima jumătate a sec. 4 î.e.n. de Aristip din Cirene, elev al lui Socrate. C. considerau inutile cercetările de matematică, astronomie și logică și dădeau atenția principală *eticii*. Ei preconizau principiul cultivării plăcerilor senzuale (*hedonismul*) drept cale pentru dobândirea fericirii și subordonau interesele obștești celor personale. Ei considerau că *senzația* este singurul criteriu al *adevărului*. Printre c. au existat atei ca Teodor, supranumit Ateul.

CIVILIZAȚIE (lat. *civilis, civilitas*), nivel de dezvoltare a *culturii* materiale și spirituale a societății. Termenul desemna originar calitățile generale ale cetățeanului (*civis*) în relațiile cu ceilalți membri ai cetății (cetățeni). Sub forma actuală, termenul c. a fost creat de raționaliștii sec. 18, în primul rând de Voltaire și de enciclopediștii francezi, accentul fiind pus atunci pe antiteza dintre c. și feudalism, dintre activitățile civilizatoare și

„Epocile întunecate” anterioare. *Sub raport istoric*, c. este opusă „barbariei” și marchează o treaptă relativă evoluată în dezvoltarea umanității, o formă evoluată de cultură care include *folosirea scrisului*,

existența orașelor, apariția *organizării politice* a societății. Starea de **c.** În acest caz s-ar caracteriza printr-un nivel mai înalt al forțelor de producție și al activității productive, iar în epoca modernă, ideea de **c.** este asociată cu aceea de urbanizare și progres istoric. **C.** exprimă sensul activ al culturii și vocația universală a omului. Criteriile de delimitare a **c.** sunt diverse, după unghiul de vedere al diferitelor discipline istorice; există astfel mai multe tipologii posibile care pot fi aplicate în studiul e: **c. greco-romană**, **c. creștină-inedievală**, **c. Renașterii**, **c. orientală**, **c. occidentală**, **c. modernă**, **C. socialistă**. Din punct de vedere social-economie, **c.** se caracterizează prin creșterea continuă a producției și a productivității muncii și, odată cu aceasta, prin creșterea valorii sociale a muncii omenești, perfecționarea diviziunii sociale a muncii, transformarea schimbului de produse într-o necesitate vitală pentru societate. **C.** este definită ca acea treaptă de dezvoltare a societății pe care diviziunea muncii, schimbul de produse dintre indivizi, care rezultă din această diviziune și producția de mărfuri, ce înglobează amândouă aceste procese ale producției de mărfuri, ajung la deplină dezvoltare și revoluționează întreaga societate de mai înainte. *Sub raport etnografic și antropologic*, e. implică raportarea la o realitate originară, necivilizată, biologică a strămoșilor imediați ai omului; accentul se pune, din acest unghi de vedere, pe caracterul structural și sincron al faptelor de e, pe permanențele sale cristalizate în determinări ale modului de trai relativ stabile, în tipologii culturale caracteristice. Xu există de fapt popoare în „stare naturală”, cu totul necivilizate. În realitate, fiecare popor are tradițiile, credințele, obiceiurile, limba și deprinderile sale de muncă. În acest sens, fiecare popor, fiecare societate dispune de un anumit grad de **c.** *Sub raport filosofic*, mai exact, din unghiul de vedere al *filosofiei culturii*, **c.** este realizarea, sub cele mai diverse forme, a valorilor culturale, integrarea lor în înfăptuiri concrete menite să schimbe mediul natural și social al omului, modul său de viață, propriul său univers sufletesc. O valoare culturală sau un sistem de valori reprezintă o posibilitate de e, dar realitatea însăși ac, presupune realizarea funcției sociale a valorilor culturale, integrarea lor în toate compartimentele vieții sociale. Apreciem gradul de **c.** al unei societăți

nu numai după amploarea activității culturale, ci ținând seama și de măsura în care patrimoniul cultural, artistic sau științific reprezintă în mod eficient un factor de transformare a condițiilor externe de viață ale oamenilor, precum și a Resorturilor lor subiective de acțiune. În ultimă analiză, **c.** nu este altceva decât cultura pătrunsă în toate celulele vieții sociale.

CIVILIZAȚIE SOCIALISTĂ, tip de *civilizație* care, sub raport social, se întemeiază pe instaurarea și dezvoltarea unui nou tip de relații sociale de producție. Superioritatea **e.s.** se constituie treptat, pe măsura maturizării noii orânduiri, adică pe măsură ce noua societate se va înfățișa din toate punctele de vedere superioară orânduirii capitaliste. Prin dezvoltarea **e.s.** se pun bazele trainice ale trecerii spre *comunism*, societatea care va ridica omenirea pe noi trepte de cultură materială și spirituală. Sub raport istoric, **e.s.** se asociază cu atribute ale civilizației moderne ca urbanizarea, industrializarea, automatizarea și cibernetizarea, într-un cuvânt, cu progresul tehnic neîntrerupt, în condițiile *revoluției științifico-tehnice*, cu valorizarea și organizarea tuturor energiilor creatoare, a întregului potențial de gândire și sensibilitate al noii societăți în vederea realizării unui progres continuu, multilateral și armonios. Crearea **e.s.** implică o linie de *continuitate*, deoarece socialismul folosește tot ceea ce este realizare pozitivă în dezvoltarea științei și tehnicii, dar și o *discontinuitate* profundă, deoarece **e.s.** nu reprezintă doar o treaptă distinctă de civilizație, ci mai ales un sistem radical diferit și original de civilizație, un nou tip de civilizație. Sub raport antropologic și sub cel al comunităților umane, **e.s.** presupune transformarea națiunii burgheze în națiune socialistă, cu toate implicațiile acestui proces în întreaga viață spirituală a oamenilor, constituirea unui nou mod de muncă și viață, realizarea unui nou model uman. Sub raportul filosofiei culturii, **e.s.** presupune dispariția rupturilor dramatice dintre condiția materială și cea ideală a oamenilor, a antagonismului dintre progresul tehnic-material și dezvoltarea moral-spirituală. Un principiu fundamental care ne permite relevarea a ceea ce aduce nou **e.s.** față de alte tipuri de civilizație este cel al multilateralității social-umane, care devine acum deopotrivă necesitate economică și nevoie spirituală.

Noutatea modului de abordare a acestor probleme în țara noastră constă în formularea idealului multilateralității, pe de o parte ca obiectiv strategic de gândire și ca practică proiectivă, iar pe de altă parte ca principiu de unificare a tuturor laturilor vieții sociale și umane. Conceptul renescentist al multilateralității umane este prin excelență artistic și cultural, cel modern, din prima fază a revoluției industriale, este mai ales economic (ca cerință obiectivă), iar conceptul contemporan al multilateralității, decurgând obiectiv din revoluția științifică și tehnică și realizându-se efectiv numai în condițiile socialismului și comunismului, este un concept sintetic polivalent. „Noi considerăm și am considerat întotdeauna că menirea istorică a socialismului este nu numai de a elibera omul de asuprire, de a asigura bunăstarea lui materială ci de a făuri o civilizație spirituală superioară, care nu se poate realiza decât prin formarea unui om nou, cu o înaltă conștiință și pregătire culturală și profesională, cu un profil moral-politic înaintat” (Nicolae Ceaușescu).

CÂMP, v. SUBSTANȚĂ ȘI CÂMP.

CÂMP EPISTEMOLOGIC, v. FOU-CAULT, Mâehel.

CÂMP IDEOLOGIC, concept epistemologic, sinonim cu cel de „orizont ideologic”, care desemnează granițele între care se elaborează o știință, o doctrină, o concepție, o teorie, o creație culturală dată, sau între care toate acestea sunt receptate, înțelese. Noțiunea a fost utilizată de Roland Barthes și Umberto Eco în legătură cu explicarea polivalenței operelor de artă, în funcție de contextul, de climatul socio-cultural al receptării lor, de ansamblul condiționărilor acestei receptări.

CLAN, denumire a *ginții* (mai târziu a *tribului*) la popoarele celtice.

CLASA MUNCITOARE (în capitalism *proletariat*), „prin proletariat se înțelege clasamuncitorilor salariați moderni care, neposedând mijloace de producție proprii, sunt nevoiți să-și vândă forța lor de muncă pentru a putea trăi” (Marx și Engels). Cm. a luat naștere în procesul destrămării feudalismului și al constituirii formațiunii social-economice capitaliste, închegându-se treptat ca o *clasă socială* omogenă cu interese comune și funcție istorică distinctă,

odată cu dezvoltarea producției capitaliste și a industriei moderne. Cm. are rolul principal în dezvoltarea producției de bunuri materiale și în perfecționarea procesului d «producție, este vital interesată în abolirea relațiilor capitaliste bazate pe exploatare și asuprire, în instaurarea unor noi relații sociale bazate pe egalitate deplină între oameni, pe colaborare și întrajutorare. Cm. este o clasă deschisă. Ea s-a format din rin-durile foștilor meseriași ruinați din orânduirea feudală, ale iobagilor fugiți la orașe și din masele țărănești proletarizate în procesul acumulării primitive a capitalului. În deceniile al patrulea și al cincilea ale sec. 19 a început, în țările avansate din Europa occidentală, procesul istoric de transformare a proletariatului dintr-o „clasă în sine” (lipsită încă de conștiința intereselor sale comune și a rolului său istoric) într-o „clasă pentru sine” (conștientă de interesele sale și de misiunea sa istorică), manifestându-se tot mai mult ca o puternică forță politică independentă, revoluționară, ca exponent al intereselor vitale și al celor mai înaintate aspirații ale oamenilor muncii. Între proletariat și burghezie există o contradicție antagonică, de neîmpăcat; plusvaloarea creată de clasa muncitoare și însușită de burghezie, ca proprietară a mijloacelor de producție, constituie izvorul îmbogățirii acesteia, iar puterea politică de stat este folosită de burghezie ca instrument de dominație și asuprire împotriva proletariatului. Pentru desfășurarea luptei de clasă împotriva burgheziei, cm. își făurește organizații politice și profesionale proprii. Partidul comunist este forma superioară de organizare a cm., conducătorul său politic. Interesele cm. își găsesc expresia ideologică, științifică, sistematizată, în concepția ei revoluționară despre lume și societate, elaborată de Marx și Engels. Misiunea istorică a cm. constă în transformarea revoluționară a societății capitaliste și făurirea orânduirii comuniste, în această luptă, proletariatul strânge în jurul său clasele și păturile exploatare ale populației, devenind exponentul intereselor fundamentale ale tuturor oamenilor muncii, înfăptuind *revoluția socialistă*, în alianță cu *țărănimea și intelectualitatea*, cucerind puterea politică și trecând mijloacele de producție în proprietate socială, proletariatul se transformă și pe sine însuși, încetează a fi o clasă exploatare și devine clasa conducătoare a societății, în socialism, cm.

Îndeplinește, cu înalt simț de răspundere, în același timp funcțiile de producător direct, de proprietar al mijloacelor de producție și de organizator al procesului social de producție. Structura lăuntrică a cm. se modifică continuu în condițiile construirii socialismului și comunismului; rândurile ei se largesc considerabil prin cuprinderea unor noi detașamente ale populației: pe de o parte, a unui număr din ce în ce mai mare de locuitori ai satelor (ca urmare a industrializării socialiste și urbanizării zonelor rurale) și mici meseriași, pe de altă parte, a unui număr mare de intelectuali, proveniți, în special, din rândurile inginerilor și tehnicienilor. De asemenea, nivelul de pregătire profesională și orizontul cultural al muncitorilor, începând cu cei din ramurile de vârf ale industriei se apropie treptat de cel al intelectualității tehnice. Modificările care intervin în diviziunea muncii și îndeosebi implicațiile revoluției științifico-tehnice determină, atât în capitalism, cât și în socialism, schimbări profunde în structura profesională a cm., schimbări ale căror urmări economice și sociale sunt în mare măsură diferite în cele două orânduirii opuse, datorită condițiilor diferite determinate de natura specifică a acestora. Cm. este una dintre clasele fundamentale ale epocii contemporane. Ea se afirmă, în țările capitaliste, drept cea mai puternică forță a procesului revoluționar. Contrar teoriilor apologetice burgheze privind „integrarea” social-politică a muncitorilor, participarea lor la conducerea întreprinderilor și la împărțirea profiturilor, sau *depolitizarea* cm., importanța acesteia în viața politică, în confruntarea antagonică cu clasele exploatare, în apărarea drepturilor economice și politice ale celor ce muncesc, în polarizarea forțelor naționale antimonopoliste, influența și combativitatea sa revoluționară cresc necontenit. „O caracteristică a situației mondiale contemporane, a marilor mutații sociale determinate de avântul impetuos al forțelor de producție, este creșterea continuă a rolului clasei muncitoare în societate și în viața internațională, în țările industrializate clasa muncitoare constituie în prezent majoritatea națiunii, iar pe plan internațional se afirmă drept forță socială cea mai numeroasă și cea mai revoluționară a zilelor noastre” (Nicolae Ceaușescu). În România, apreciază Programul P.C.R. adoptat la Congresul al XI-lea, cm., clasă

nouă, proprietară a mijloacelor de producție și producătoare a bunurilor materiale, își îndeplinește cu cinste, în dubla ei calitate, de producător și proprietar, misiunea istorică în conducerea operei de edificare a noii orânduiri. Ca rezultat al dezvoltării accelerate a industriei, clasa muncitoare aduce contribuția hotărâtoare la formarea venitului național, iar rândurile ei vor crește în ritm rapid, devenind și numericește principala clasă a societății noastre. Ea s-a călit în revoluția și construcția socialistă, și-a ridicat gradul de pregătire profesională și de cultură generală, aflându-se în primele rânduri ale *revoluției științifico-tehnice*. În procesul făuririi *societății socialiste multilateral dezvoltate*, crește rolul e.m. ca forță socială conducătoare în societate, se întăresc unitatea, alianța și prietenia sa cu țărănimea, intelectualitatea și ceilalți oameni ai muncii, care acționează uniți sub conducerea P.C.R.

CLASĂ, mulțime de elemente care au anumite însușiri comune. Analiza c. a dus la o nouă ramură a logicii simbolice, calculul cu e, pe baza căruia numărul natural poate fi definit, din punct de vedere logic, drept o c. de clase. C. se deosebește de *gen* prin aceea că nu se constituie exclusiv pe baza însușirilor esențiale ale indivizilor ce se cuprind în sfera ei. C *vidă*, c. În sfera căreia nu se cuprinde niciun individ. Noțiunea de e. are o vastă aplicație în științele naturii, mulțimile de elemente asemănătoare fiind rodul operațiilor logice de comparare, clasare (stabilirea apartenenței la o clasă] și clasificare (stabilirea unei ierarhii ordonate între e, ținându-se seama de însușiri din ce în ce mai generale sau mai fundamentale). Se vorbește, astfel, de c. de compuși chimici. În biologie, c. are un înțeles special, restrâns, fiind numai o unitate taxonomică de anumit rang (de ex., c. mamiferelor), printre altele de rang inferior (specie, gen, ordin, familie) sau superior (încrengătură).

CLASĂ SOCIALĂ, grup numeros de oameni, istoricește constituit, cărora le sunt proprii anumite caracteristici sociale comune, și anume: același loc în sistemul producției sociale, același raport (de cele mai multe ori consfințit prin legi) față de mijloacele de producție; același rol în organizarea socială a muncii; același mod de obținere a părții de care dispun din bogăția societății, precum și aceeași mărime a acestei

părți; conștiința apartenenței la acest grup, anumite trăsături psihosociale proprii. Noțiunea de e.s. a fost introdusă de gânditori premarxiști (în special de reprezentanții economiei politice clasice engleze), dar K. Marx și F Engels au îmbogățit și au dezvoltat în chip esențial conceptul de clasă și teoria claselor și luptei de clasă ca motor al dezvoltării istorice. În cunoscuta scrisoare către J. Wey-demeyer, Marx a sintetizat contribuția sa la teoria claselor în următoarele teze: 1) existența claselor este legată de anumite faze istorice de dezvoltare a producției; 2) lupta de clasă duce în mod necesar la *dictatura proletariatului*; 3) această dictatură constituie trecerea la desființarea tuturor claselor în orânduirea comunistă. Scindarea societății în clase s-a produs pe o anumită treaptă de dezvoltare istorică, în procesul trecerii de la orânduirea comunei primitive la sclavagism. Baza economică a apariției claselor a constituit-o apariția *diviziunii sociale a muncii* și a proprietății private asupra mijloacelor de producție. Datorită locului diferit ocupat într-o anumită orânduire economică a societății, o e.s. își poate însuși munca alteia. În orânduirile sclavagistă, feudală și capitalistă societatea este scindată în e.s. opuse antagonice: clase exploatate (sclavii, iobagii, proletariatul) și clase exploatatoare (stăpânii de sclavi, feudații, capitaliștii). În orice orânduire, alături de e.s. principale (ex. proletariatul și burghezia în capitalism) există clase neprincipale (clase pe cale de apariție sau de descompunere, diverse clase și păături intermediare, de ex. mica burghezie în capitalism). C.s. își constituie un sistem de organizații și inspiră concepții, teorii sau doctrine care exprimă și apără cu mijloace instituționale și pe plan ideologic interesele clasei respective. Din existența claselor cu interese opuse decurge cu necesitate *lupta de clasă*, forță motrice a dezvoltării societății împărțite în clase antagonice. În urma *revoluțiilor sociale*, care constituie forma cea mai înaltă a luptei de clasă, un mod de producție este înlocuit cu altul, iar ca urmare a schimbării modului de producție se modifică treptat și structura de clasă a societății. Lichi-dând proprietatea privat-capitalistă asupra mijloacelor de producție, revoluția și construcția socialistă desființează clasele exploatatoare și dau naștere la două clase fundamentale noi: *clasa muncitoare*, care se deosebește radical de proletariatul din capitalism,

întrucât este, împreună cu întregul popor, posesoare a mijloacelor de producție, și *arătimea* cooperatistă. Alături de ele există *pătura intelectualității* socialiste. *Socialismul* reprezintă o etapă necesară și hotărâtoare pe drumul desființării claselor, proces treptat, de lungă durată, care presupune dezvoltarea continuă a forțelor de producție, perfecționarea relațiilor sociale socialiste, transformarea omului însuși. Clasele și categoriile sociale care alcătuiesc societatea socialistă din România participă activ la munca productivă în sfera creației materiale și spirituale, acționează unitar, în strânsă colaborare, sunt vital interesate în construirea socialismului și comunismului. Dezvoltarea în continuare a forțelor de producție și perfecționarea relațiilor de producție, creșterea nivelului de cunoștințe și de calificare a oamenilor muncii, promovarea consecventă în toate ramurile economiei a progresului științific și tehnic vor duce, în perioada istorică de făurire a *societății socialiste multilateral dezvoltate* și de înaintare spre comunism, la dispariția treptată a deosebirilor esențiale dintre munca fizică și munca intelectuală, dintre munca agricolă și cea industrială, dintre sat și oraș, respectiv dintre clasa muncitoare, țărâtime și intelectualitate, la întărirea în tot mai mare măsura a unității și coeziunii întregului popor, la accelerarea procesului *omogenizării sociale*. Dispariția deosebirilor esențiale dintre clase va marca, pe măsura înaintării spre comunism, procesul de constituire a *poporului unic muncitor* și, odată cu aceasta, dispariția pentru totdeauna a scindării societății omenești în clase. Categoria de *e.s.* deține în concepția materialistă a istoriei și o importantă funcție metodologică, având o valoare operațională pentru definirea și analiza unor fenomene sociale complexe ca suprastructura, statul (puterea politică), democrația, revoluțiile, războaiele, conștiința socială, cultura ș.a. De asemenea, în funcție de analiza forțelor de clasă pe plan intern și internațional, pot fi stabilite strategia și tactica, linia politică a partidelor comuniste și muncitorești. V. și *structură socială*.

CLASIFICARE, operație de sistematizare a unui ansamblu de *noțiuni*, prin gruparea obiectelor, pe baza caracteristicilor lor comune, în clase de obiecte, a claselor de obiecte în clase de clase de obiecte și așa mai departe, cu scopul ca fiecare clasă astfel obținută să ocupe un

loc precis și stabil. În structura **c.** distingem trei părți: elementele de clasificat, fundamentul (**criteriul**) după care se face e, *clasele* rezultate prin **c.** Mulțimea totală a elementelor date spre **c.** se numește *univers de discurs* (**U**). **C.** se operează după anumite reguli logice a căror respectare asigură corectitudinea și eficacitatea operației de **c.** Prima regulă a **c.** arată că fiecare element din **U** trebuie repartizat într-o clasă: **c.** nu trebuie să lase rest. Dacă o **c.** oarecare ar lăsa unele elemente neincluse în nicio clasă, ceea ce înseamnă că acea **c.** nu ar epuiza universul de discurs, ar rezulta că respectiva e. nu și-a atins scopul. În acord cu a doua regulă, clasele obținute prin **c.** trebuie să se excludă reciproc; cu alte cuvinte, niciun element din **U** nu poate fi pus în două clase diferite deoarece astfel s-ar produce confuzii generate de neconsi-derarea asemănărilor și deosebirilor reale dintre obiecte. A treia regulă arată că pe fiecare treaptă ac, fundamentul (**criteriul**) **c.** trebuie să fie unic. Nerespectarea acestei reguli conduce, la rândul ei, la confundarea unor niveluri diferite de generalitate sau a unor clase diferite situate la același nivel de generalitate. În conformitate cu ultima regulă, asemănările pe baza cărora grupăm obiectele în aceeași clasă trebuie să fie mai importante decât deosebirile dintre ele. După natura fundamentului clasificării deosebim două tipuri de **c.**: *naturală*, dacă gruparea elementelor lui **U** se face după însușiri ce determină natura obiectelor, și *artificială*, dacă ținem seama doar de însușiri distinctive, alese convențional (de ex., **c.** elementelor chimice în tabloul lui Mendeleev în conformitate cu proprietățile fizico-chimice este ^oC. naturală, în timp ce e. elevilor dintr-o școală după alfabet este ^oC. artificială). Eficacitatea unei **c.** naturale este în raport direct cu nivelul de cunoaștere a elementelor lui **U**, a proprietăților lor și a relațiilor dintre ele. Printr-o cunoaștere satisfăcătoare a acestor elemente și prin respectarea strictă a regulilor enunțate putem obține o e. sistematică al cărei rezultat este organizarea unei mulțimi de noțiuni într-o ierarhie, într-un sistem de noțiuni. O cunoaștere nesatisfăcătoare a elementelor lui **U** face uneori imposibilă chiar respectarea regulilor de **c.** Consecința este obținerea unor clasificări mai slabe. Pentru înlăturarea acestei carențe a fost propusă „strategia tipologiilor”, în conformitate cu care, în locul claselor de obiecte precis

delimitate, se obțin așa-numitele „tipuri de obiecte”, delimitate nu prin anumite caracteristici exact specificate, ci prin așa-numitele „spații de atribute”. Strategia tipologiilor ocupă un loc important în științele sociale, unde apar multe situații în care o **c.** sistematică este inoperantă. C. nu trebuie confundată cu *ordonarea* și nici cu *generalizarea*. Dacă între elementele lui *U* descoperim o relație antisimetrică și tranzitivă, atunci aceste elemente pot fi ordonate total în sens strict, dar așezarea lor va fi liniară și nu va reda gruparea reală a acestor elemente, conexiunile lor obiective. La rândul său, generalizarea operează cu noțiuni gata formate pe care le înșiruie pe o singură linie verticală, de la *specia infimă* la *genul maxim*. În schimb **c.** este o operație complexă de formare de noțiuni și care comportă două faze: o grupare pe orizontală a tuturor elementelor lui *U* în clase de același nivel de generalitate care se exclud însă reciproc și apoi o ierarhizare pe verticală, în ordinea generalității, prin trecerea la o nouă treaptă de **c.** În care clasele obținute inițial sunt grupate în clase de clase. Astfel **c.** devine o ordonare complexă pe același nivel de generalitate și pe niveluri de generalitate deosebită. Operația de **c.** este corelativă cu cea de *diviziune* și împreună cu diviziunea și *definiția*, e. are o importanță metodologică fundamentală.

CLASIFICAREA ȘTIINȚELOR, determinare a poziției, relațiilor reciproce și a rolului științelor, la un moment dat al dezvoltării lor, în sistemul de ansamblu *al științei*. În istoria științelor și filosofiei s-au întreprins încercări multiple de e.ș. (Fr. Bacon, **Saint-Simon**, Hegel, A. Comte, W. Ostwald ș.a.), fără ca vreuna să se fi impus. Încercările de a folosi un criteriu unic în e.ș. nu au dus la rezultate pe deplin satisfăcătoare din punct de vedere teoretic și practic; pe de altă parte, științele își schimbă, în cursul istoriei, conținutul și relațiile reciproce. Clasificările științelor au pornit de la complexitatea obiectului, de la metodele folosite (științe experimentale și științe teoretice), de la caracterul predominant descriptiv sau explicativ al rezultatelor cercetării etc. Astăzi, pe temeiul unor criterii formulate de Engels, clasificarea de bază a științelor urmărește formele de mișcare ale materiei și reflectă dezvoltarea istorică a principalelor domenii ale existenței materiale și spirituale (natura, societatea, omul, cultura,

precum și a domeniilor de cunoaștere a acestora: științele naturii – fizica, chimia, geologia, biologia –, științele sociale și științele gândirii – logica, lingvistica. Științele care studiază societatea și cultura, adică omul, se mai numesc și științe umaniste (de ex., sociologia, istoria, psihologia, culturologia). Alături de științele care studiază diverse domenii ale existenței și cunoașterii s-au structurat diverse științe ale acțiunii. Dintre acestea, cele mai importante sunt științele tehnice, care se corelează atât științelor naturii, cât și celor sociale. Din punctul de vedere al relațiilor cu practica, științele se mai pot împărți în *aplicative*, dacă urmăresc un scop practic nemijlocit, și *fundamentale*, dacă cercetarea este determinată de nevoile interne de dezvoltare a științei respective. Apariția continuă, în zilele noastre, a unor discipline științifice *de graniță* ca și extinderea și generalizarea unor principii moderne ale cercetării (metodele matematice, teoria generală a sistemelor, metoda structurală, metodele cibernetice etc.) în numeroase științe, în virtutea unității materiale a lumii și a tendințelor de apropiere a științelor, reclamă tot mai mult necesitatea alcătuirii unui *sistem* de ansamblu al științelor, care să permită o sinteză a acestora în sensul preconizat de Marx cu privire la crearea unei științe generale, care să cuprindă întreaga cunoaștere. Atribuțiile unei atari științe de sinteză le are astăzi *dialectica materialistă*, definită aproape unanim ca o *hermeneutică* generală a științelor. V. și *sistemul științelor; interdisciplinaritate*.

CLAUDIAN, Alexandru (1898 – 1962), filosof, sociolog și om de litere român. A fost profesor la Universitatea din Iași. S-a ocupat cu precădere de probleme ale sociologiei cunoașterii, de istoria socială a ideilor și a curentelor filosofice, de sociologia literaturii. A combătut filosofii iraționaliste și curentele politice de dreapta. Inspirându-se din marxism, C. a aplicat în studiile sale o concepție și o metodologie care corela condițiile economice, sociale și psihosociale cu anumite constante umane (aspirații, atitudini, comportamente). *Op. pr.:* „Cercetări filosofice și sociologice” (1935), „Colectivismul în opera lui Platon” (1936), „Originea socială a filosofiei lui Auguste Comte” (1936), „Cunoaștere și suflet” (1940), „Antisemitismul și cauzele lui sociale” (1945), „Mișcarea social-politică și proza literară în Franța în

secolul al XIX-lea, de la Chateaubriand la Maupassant" (în manuscris).

CLEMENS din Alexandria (c. 150-o. 215), reprezentant principal al orientării teologice-creștine din cadrul școlii *alexandrine*, școală care și-a câștigat în mare măsură celebritatea datorită lui. Opera lui C. poartă pecetea climatului spiritual din Alexandria sec. 2. e.n., marcat de filosofia platonică și de *neoplatonism*, de etica stoicilor și, parțial, de logica aristotelică. Făcând o comparație între *elenism* și *creștinism* el impută celui dintâi numeroase erori, recunoscându-i doar câteva adevăruri rămase în germene, adevăruri pe care numai creștinismul le-ar putea desăvârși. Filosofilor greci le găsește vina de a fi identificat elementele primordiale cu zeii și de a fi atribuit calități divine corpurilor cerești, eroare gravă, după C., întrucât „Creatorul” este confundat cu operele sale. În ceea ce privește morala, el opune caracterului eminentemente practic al comandamentelor etice la greci, principiul universalității moralei creștine. Identificând în mare parte credința cu *înțelepciunea* și filosofia, C. considera că aceasta este necesară pentru atingerea idealului *perfectiunii* umane pe pământ; el recomanda purificarea prin victoria asupra pasiunilor, mai ales asupra celor ale trupului și practicarea consecventă a virtuții. Mare erudit, C. a imprimat școlii *alexandrine* o orientare pronunțat teologico-filozofică. Op. pr.: „Exortație pentru eleni”, „Pedagogul” (trad. rom. 1939).

CLERICALISM (gr. *klerikos*, lat. *clericus* „preot”, „membru al clerului”), orientare ideologică, cu caracter social-politic și filosofic, care legitimează dominația bisericii și a clerului în viața politică, socială și culturală a unei țări. Ca doctrină, c. a fost elaborat în istorie mai ales de către cercurile conducătoare ale bisericii catolice. Prin proclamarea drepturilor bisericii de a decide și participa la rezolvarea problemelor de stat, c. se identifică uneori cu ideologia teocrației.

CLIVAJ, fisură, separare, delimitare sau dedublare a unor *entități* în elemente distincte și, eventual, contrare (de ex., c. claselor sau păturilor sociale); c. unor idei în contextul unei teorii insuficient structurate, eterogene, eclectică sau, pe parcursul evoluției contradictorii a acesteia, juxtapunere forțată, artificială, formală a unor teze, idei diferite sau chiar divergente.

COD (lat. *codex* „tăbliță de scris”, „registru”, „carte”), ansamblu

unitar, sistematizat al semnelor, semnalelor și simbolurilor, precum și al regulilor de folosire corectă și eficientă a acestora, cu ajutorul căruia poate fi transmisă informația (o anumită cantitate de informații) de la emițător către receptor, prin intermediul unui canal. Posibilitatea asigurării unei descifrări corecte a *mesajului* cuprins în *informația* astfel vehiculată este asigurată de *semnificația* identică pe care, atât emițătorul, cât și receptorul o dau *semnelor, semnalelor, simbolurilor* proprii e, precum și de folosire a acestora conform u-nor reguli convenite și cunoscute în comun. Totalitatea semnelor, simbolurilor etc. de un anumit fel, ordonate într-un *sistem*, formează un lexic sau repertoriu, iar ansamblul sistematizat al regulilor de folosire a acestuia constituie o gramatică (într-un sens mai larg decât cel uzual). Transpunerea informației în limbajul unui anumite, se numește *codificare*, iar descifrarea mesajului se numește *decodificare*. Legate de noțiunea **c.** sunt noțiunile de zgomotși *redundanță*. Prin zgomot se înțelege degradarea mai mică sau mai mare a mesajului, datorită unei codificări sau decodificări necorespunzătoare sau unei alterări a semnelor, semnalelor și simbolurilor în procesul comunicării. *Redundanța* se referă la *eficacitatea* transmiterii mesajului și se exprimă prin raportul dintre cantitatea de semne, semnale etc. folosite și cantitatea de informație reală transmisă. Un exemplu de **c.** este limba naturală folosită de o anumită comunitate umană. Mijloacele moderne de comunicare în masă (presa, radioul, televiziunea, cinematograful etc.) folosesc **c.** specifice, ale căror repertorii sunt alcătuite din semne grafice, semnale sonore sau luminoase sau din diferite combinații ale acestora.

CODIFICARE, **v.** COD.

CODUL PRINCIPIILOR ȘI NORMELOR MUNCII ȘI VIETȚII COMUNIȘTILOR, ALE ETICII ȘI ECHITĂȚII SOCIALISTE, ansamblu de reguli de conduită morală, politică și civică, de comportament social, adoptat de Congresul al XI-lea al P.C.R. (noiembrie 1974) și care concretizează, pe un plan superior, programul ideologic elaborat de Plenara Comitetului Central al P.C.R. din noiembrie 1971 și însoțit de Conferința Națională a partidului din iulie 1972. Adoptând acest document, Congresul al XI-lea a stabilit ca prevederile sale să fie

considerate componente ale *Programului Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*. Prin întregul său conținut, Codul etic exprimă într-o formulare concisă dar atotcuprinzătoare concepția P.C.R. cu privire la principiile și normele de conviețuire socială în societatea noastră, concepție întemeiată consbevent ps principiile socialismului științific. Potrivit ei, socialismul, prin însăși misiunea sa istorică, presupune nu numai eliberarea omului de exploatare și asuprire, asigurarea bunăstării lui materiale, dar și o civilizație spirituală superioară, a cărei realizare este primordial condiționată de făurirea unui om nou, caracterizat printr-o temeinică pregătire politico-ideologică, profesională și culturală, conștiință revoluționară fermă, spirit de responsabilitate socială, comportare morală superioară, guvernată de principiile eticii și echității socialiste și comuniste. „Până la urmă, omul este forța hotărâtoare a tuturor transformărilor revoluționare din societate, din lume. Omului trebuie să-i acordăm deci toată atenția, transformării lui” (Nicolae Ceaușescu). Codul etic marchează preocuparea constantă și stăruitoare a P.C.R. pentru dezvoltarea conștiinței socialiste a oamenilor muncii, pentru educarea întregului popor în spiritul concepției materialismului dialectic și istoric despre lume și viață, pentru promovarea în toate sferele vieții sociale a principiilor comuniste de etică și echitate, pentru realizarea unor raporturi interumane noi, bazate pe responsabilitate socială și morală, pe respect și colaborare. Normele etice ale societății noastre socialiste sunt generate de lichidarea oricărei exploatare și inegalități sociale și naționale, de proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producție, de principiile repartiziiei socialiste, ale egalității și dreptății sociale. Între aceste principii și norme, un loc important îl ocupă patriotismul socialist și internaționalismul proletar; devotamentul și abnegația revoluționară față de orânduirea socialistă, pentru edificarea socialismului și comunismului, pentru înfăptuirea Programului P.C.R. și însușirea politicii sale, care reprezintă aplicarea creatoare a concepției marxiste în România; apărarea patriei, a cuceririlor revoluționare ale poporului, a independenței și suveranității naționale; apărarea și dezvoltarea

proprietății socialiste, a avuției naționale; participarea activă la munca pentru progresul economiei și culturii, conștiința și responsabilitatea profesională; situarea fermă pe pozițiile intereselor generale ale societății; respectarea legalității socialiste, a normelor de conviețuire socială; vigilența și combativitatea revoluționară față de orice manifestări ostile orânduirii socialiste; eradicarea deprinderilor înapoiate, a mentalităților retrograde, a influenței ideologiei și moravurilor burgheze sau mic-burgheze. Principiile și normele Codului etic exprimă pregnant cerințele nobile ale umanismului socialist, propriu societății noastre, ale politicii partidului de edificare a noii orânduirii sociale, al cărei țel fundamental îl constituie realizarea deplină, multilaterală a omului, a aptitudinilor și capacității sale creatoare. După cum prevede Programul Partidului Comunist Român, principiile și normele eticii și echității socialiste sunt menite să devină codul muncii și vieții comuniștilor, al tineretului revoluționar, al întregului popor, să constituie pentru toți cetățenii țării o călăuză permanentă în activitatea politică și profesională, în viața de fiecare zi, să pătrundă tot mai adânc în toate domeniile vieții sociale, ale relațiilor dintre oameni, să contribuie la omogenizarea societății, la înaintarea fermă a țării pe calea civilizației comuniste.

COERENȚĂ 1. Compatibilitate și unitate internă (sintactică și semantică) a elementelor componente ale unui *argument*, ale unei *ipoteze*, *teorii* sau, mai general, ale unui sistem de gândire, ale unei doctrine sau lucrări. 2. *Teoria c.* (asupra adevărului), interpretare gnoseologică a naturii adevărului (adekvată în special disciplinelor formale, matematice și logice), care susține că adevărul este o proprietate corespunzătoare, primar, unui corp sau *sistem* consistent de propoziții și, derivat, oricărei propoziții dintr-un asemenea sistem, în virtutea ei de a fi parte a sistemului.

COGITO (lat. „Eu gândesc”), principiu sau argument implicat în demonstrația existenței și certitudinilor *eului* încă de Augustin, impus însă prin Descartes, cu sensul de ansamblu al experienței raționale a eului, de intuiție intelectuală asupra esenței sale și de temei pentru justificarea realității transsubiective. Mai târziu, odată cu interpretarea spiritualistă, *c.* va fi redus mai întâi la actul luării de cunoștință despre

pura *subiectivitate*. Apoi, în *fenomenologie*, **c.** va semnifica gândirea care se îndreaptă numai către „cogitatum”, către „gândul său”.

COGNITIV (lat. *cognitio* „act de cunoaștere”), ceea ce aparține cunoașterii, are însușirea cunoașterii; privitor la cunoaștere (de ex., act e, valoare **c.** etc).

COGNOSCIBIL, care poate fi cunoscut, înțeles, pătruns rațional. În filosofie **c.** apare în discursul gnoseologic pentru a se califica capacitatea subiectului de a cunoaște realul, structura și proprietățile existenței. Variantele *agnostică* sau *sceptice* din gnoseologie neagă sau pun la îndoială cognoscibilitatea sau inteligibilitatea existenței, în timp ce materialismul a afirmat întotdeauna cognoscibilitatea acesteia. V. și *esență și fenomen*.

COHEN, Hermann (1842 – 1918), filosof german neokantian, întemeietorul Școlii de la *Marburg*, autorul unui sistem filosofic bazat pe un *criticism* corectat prin abolirea *lucrului în sine* și interpretarea *apriorismului* ca metodă de determinare a *datului* însuși. C. formulează o concepție logică despre cunoaștere, absolutizând *constructivismul* gândirii, ca gândire pură, în elaborarea sistemelor științei moderne. Prin *formalismul* „eticii voinței pure”, C. a pus bazele teoretice ale doctrinei „*socialismului etic*” folosită de revizionistii din Internaționala a II-a în critica făcută de ei marxismului, socialismului științific. C. a contribuit la întemeierea esteticii filosofice, dezvoltând totodată o analiză estetică remarcabilă a principalelor genuri de artă. Op. pr.: „Teoria kantiană a experienței” (1871), „Sistemul filosofiei”, vol. I – „Logica cunoașterii pure” (1902), vol. II – „Etica voinței pure”, (1904), vol. III – „Estetica sentimentului pur” (1912).

COLECTIVISM, determinare esențială a *relațiilor sociale* socialiste și principiu fundamental al moralei comuniste, care preconizează devotamentul față de colectivitate, recunoașterea liberă și conștientă a priorității intereselor obștești, întemeiată pe înțelegerea concordanței generale dintre interesele individuale și cele sociale, solidaritatea și întraajutorarea tovarășească („toți pentru unul, unul pentru toți”). Opus *individualismului*, **c.** s-a afirmat ca armă a solidarității de clasă a proletariatului în lupta împotriva exploatării capitaliste. Prin lichidarea proprietății private și făurirea relațiilor

socialiste de colaborare și ajutor reciproc, socialismul înlătură contradicția antagonică dintre personal și social și creează premisele obiective ale îmbinării armonioase a intereselor personal și obștești și ale afirmării c. ca principiu al noii morale. În socialism, primordialitatea intereselor generale implică afirmarea și realizarea practică a năzuințelor personale. Socialismul creează condițiile dezvoltării multilaterale și libere a personalității. Educarea în spiritul e, lupta împotriva individualismului, *egoismului* și indiferentismului mic-burghez constituie o condiție de importanță principială a înfăptuirii principiilor educației comuniste. C. generează o nouă atitudine a omului față de societate, o înaltă conștiință a îndatoririlor obștești, un înalt spirit al *responsabilității* politice și sociale, stimulează eforturile fiecărui individ pentru *autoperfecționarea* morală și, totodată, activitatea sa consacrată promovării unei tot mai înalte *conștiințe de sine* a colectivului din care face parte. Principiul c. Își găsește o înaltă și multilaterală valorificare în *Codul principiilor și normelor muncii și vieții comuniștilor, ale eticii și echității socialiste*, adoptat de Congresul al XI-lea al P.C.R.

COMENIUS (KOMENSKT), Jan Amos (1592 – 1670), gânditor umanist și mare pedagog ceh, aparținând comunității protestante a „fraților boemi”, urmași ai lui Huș. Concepția sa filosofică („pansofia”) este influențată de Francis Bacon. Idealist în concepția sa generală despre lume, C. este un empirist, cu elemente de *senzualism* materialist în teoria cunoașterii. Pe această bază el construiește o concepție pedagogică, la temelie căreia pune ca principii mai importante: *intuiția*, conformarea acțiunii educative cu natura, însușirea conștiință, gradată și temeinică a *cunoștințelor*. Concepând procesul instructiv-educativ ca un sistem în trepte, potrivit treptelor de dezvoltare a omului, C. elaborează un sistem general, pentru întregul popor, în patru trepte, pentru fiecare grupă de șase ani de viață, până la 24 de ani și anume: școala maternă, școala elementară, gimnaziul și învățământul academic. Tot el a introdus învățământul colectiv pe clase și a stabilit sistemul de predare pe lecții, cu orare și planuri zilnice, lunare și anuale. Prin lucrarea sa „Didactica magna” (1632, 1657, trad. rom. 1893, 1970) și unele manuale elaborate în spiritul

principiilor sale pedagogice, C. este socotit, în general, drept fondatorul pedagogiei moderne și chiar fondator al pedagogiei, ca disciplină de sine stătătoare.

COMIC, categorie estetică care definește ipostazele rizibile ale contrastului dintre aparență și realitate, dintre fenomen și esență, conținut și formă, parte și întreg, valoare și non-valoare, scop și mijloace etc. O însușire fundamentală a c. este disimularea, întrucât contrastul comic rezultă din confruntarea unor caracteristici structurale, psihice, intelectuale, temperamentale autentice și ascunse cu ceea ce se pretinde, în mod fals, că ar fi ele în realitate. T. Vianu a definit c. ca fiind o „impostură demascată”. După Bergson, c. decurge din cuprinderea, de fapt imposibilă, a vieții în tiparele convențiilor sociale desuete și ale automatismului. C. este o calitate estetică obiectivă, aflată la îndemâna omului ca ființă socială, în virtutea căreia diferite neconcordanțe sunt denunțate critic, ca inumane, grotești, caricaturale și negate, ca forme de *înstrăinare* a omului de propria sa esență, prin împingerea lor la *absurd*, îngroșare, șarjare și, în consecință, prin luarea lor, pe această cale, în derâdere. Forma clasică și specializată a c. este, în literatură, comedia. C. din viață trece însă și în domeniul dramei și tragediei în forme și dozaje diferite, potențând subtil și umanizând totodată gravitatea și solemnitatea acestora, realizând acele originale colaje ale „gravității sumbre” și „gravității ilariante” (G. Călinescu). În afară de teatru, c. se mai manifestă sub forma generală a umorului ca și prin diferite modalități speciale ale acestuia ca ironia, gluma, sarcasmul, zeflemeaua. C. Își găsește expresii magistrale în literatura umoristică de toate speciile, în muzică (humoresca), plastică (caricatura, afișul satiric), balet, panto-mimă etc.

COMPARAȚIE (lat. *comparația* „construirea unei perechi”), operație logică prin care se raportează două sau mai multe obiecte, mulțimi, sisteme în vederea determinării asemănării sau deosebirii lor calitative, cantitative sau structurale. C. constituie un moment al raționamentelor analogice, având un rol important atât în cunoașterea comună cât și în cea științifică, fiind strâns legată cu descrierea și interpretarea fenomenelor. Conceptele care permit aplicarea c. se numesc concepte comparative. În cunoașterea teoretică, c. capătă un

rol explicativ în cadrul metodei comparative, folosită mai ales în științele socio-umane, acolo unde nu întâlnim fenomene identic repetabile și unde nu intervine experimentul riguros. În științele logico-matematice sau în științele matematizate la un nivel superior, **c.** vizează descoperirea structurilor invariante, acelea care permit unificarea internă a domeniilor cunoașterii.

COMPLEMENTARITATE (*teoria complementarității*), teorie formulată de fizicianul N. Bohr pentru a da o caracterizare generală a modului de descriere a proceselor atomice. *Teoria c.* pornește de la faptul stabilit în *relațiile de nedeterminare* (incertitudine) potrivit cărora starea sistemelor cuantice nu poate fi descrisă „clasic” prin determinarea simultană a coordonatelor (spațiu, timp) și a caracteristicilor lor dinamice (impuls, energie). Acestea sunt concepte clasice absolut necesare pentru formularea unei teorii a lumii atomice. Dar acestora le corespund, pentru microobiecte, condiții experimentale care se exclud reciproc. După Bohr, ele trebuie considerate „complementare” în sensul că „reprezintă o cunoaștere la fel de esențială pentru sistemele atomice și că împreună epuizează această cunoaștere”, întemeietorii mecanicii *cuantice*, între care, inițial, însuși Bohr, precum și unii filosofi neopozitiviști au utilizat *teoria c.* pentru a elimina ideea de obiectivitate în microfizică și pentru promovarea *indeterminismului*. N. Bohr arăta totuși că noțiunea de **c.** „trebuie considerată mai curând drept expresia logică a situației noastre în fața unei descrieri obiective în acest domeniu al experienței (microfizic) decât ca o renunțare la poziția noastră de observatori obiectivi ai naturii”. N. Bohr considera că conceptul de **c.** are valabilitate și în alte domenii ale cunoașterii în afară de fizică (biologie, psihologie, sociologie). Fizicienii și filosofi marxști au dat mecanicii cuantice o interpretare dialectică care elimină sensurile indeterminate ale teoriei **c.**

COMPLETITUDINE, proprietate generală a unui sistem axiomatic, constând în aceea că din *axiomele* respectivului sistem, cu ajutorul regulilor de *deducție*, pot fi deduse toate *teoremele* sistemului. În sens strict, **c.** presupune existența în cadrul sistemului axiomatic a unui procedeu formal de respingere din sistem a oricărei expresii ce

nu este lege (axiomă sau teoremă) a sa. Întrucât **c.** impune o distincție netă între ceea ce este acceptat și ceea ce nu este acceptat în sistemul axiomatic, această proprietate corespunde, la acest niv. el, cerințelor *legii terțiului exclus* și deci este fundamental legată de problema *deciziei*. Tocmai de aceea, derr. onst-rea incompletitudinii sistemului axiomatic al aritmeticii, de către K. Godel (1931), a avut consecințe cu totul deosebite pentru cercetările asupra fundamentelor matematicii, pentru dezvoltarea logicii simbolice, a filosofiei logicii și a matematicii. V. și *consistență; formalism; logicism*.

COMPLEX, *sistem cu structuri* ample, configurate dintr-o rețea de *interac-l luni*, dependente strâns unele de altele. În plan gnoseologic, datorită caracterului evoluat al unor fenomene sau procese, îndeosebi în formele superioare de mișcare (biologică, socială), precum și la nivelul unor domenii de organizare fizică și chimică a materiei (procesele cuantice, atomice, moleculare etc), se impune o abordare multilaterală, cercetarea *corelației* diferitelor elemente și – *condiționări* care intervin în structura și dinamica fenomenelor sau proceselor respective. Termenul **c.** este opus și, totodată, corelat cu termenul *simplicu*, care semnifică sisteme cu structuri lipsite de amplitudine, configurate printr-un număr redus de interacțiuni, relativ independente unele de altele. Fenomene și procese structurate simplu se întâlnesc îndeosebi la nivelul unor structuri elementare de organizare a materiei; ele sunt însă specifice domeniului mișcării mecanice a macrocorpurilor. Termenul de simplu trebuie acceptat cu o anumită relativitate; ceea ce ne apare ca element simplu la un nivel de organizare a materiei, devine **c.** dacă-l raportăm la un nivel subiacent, subordonat structural. De ex., atomul este relativ simplu în raport cu molecula în care se integrează, dar privit în raport cu domeniul cuantic se dovedește a fi sediul unor complicate interacțiuni. Lucrurile se prezintă asemănător și în ceea ce privește raportul dintre domeniul cuantic și domeniul subcuantic de organizare a materiei. Rezultă de aci atât relativitatea termenilor cât și relația dialectică dintre simplu și C, trecerea de la simplu la **c.** fiind un proces reversibil și neechivalând cu trecerea de la formele inferioare la formele superioare de mișcare a materiei.

COMPLEXITATE, proprietate a *sistemelor* determinată de gradul de diversitate și numărul mare al relațiilor dintre elementele sale componente.

COMPLICARE [*grad de c*], proprietate a sistemelor, determinată de numărul elementelor diferențiabile care le compun.

COMPORTAMENT 1. (în sens general) Sistem de acțiuni corelate ale unui obiect complex (cu o anumită organizare), supus unei logici obiective, orientat spre realizarea anumitor funcții proprii și pinsupunând în același timp interacțiunea sa cu mediul. Termenul se aplică obiectelor individuale sau unor grupuri de obiecte luate în *integralitatea* lor, la oricare nivel de organizare a materiei (de ex. *c.* speciilor biologice, al grupurilor sociale ș.a.). Potrivit interpretărilor actuale, *c.* se definește ca mod de manifestare a unei structuri complexe, organizată ierarhic (E. Tolinan ș.a.), care se constituie și se realizează simultan pe diverse nivele, desfășurându-se în cadrul fiecăruia printr-o *procesualitate* determinată și posedând o anume *finalitate*. 2. (în sens restrâns) Sistem de acțiuni desfășurate de un individ din lumea vie, aparținând unui nivel de organizare oarecare, în scopul asigurării propriei existențe; activitate psihică organizată, considerată în totalitatea ei. Bazele științifice experimentale! (*fiziologice*) ale e. au fost puse în deceniul al doilea al sec. 20, prin teoria reflexelor (Secenov, Pavlov, Sherrington), teorie dezvoltată de cercetările ulterioare și care a servit drept temelie *behaviorismului*, respectiv tezei acestuia privind relația stimul-reaoție ca unitate fundamentală a *c.* Studiul psihologic al *c.* evidențiază două aspecte fundamentale ale acestuia: afectivă (*emoțională*) și cognitivă (*intelectuală*), primului acor (lindu-i-se rolul de sursă energetică, celui de-al doilea, într-o măsură mai mică sau mai mare, rolu4 de reglator valoric (P. Janet, Ed. Claparède). *Oestaltismul*, operând o delimitare netă între aspectele structural și dinamic al e., pune temeljile abordării lui *sistemică* (K. Lewin), dezvoltată apoi în lucrările lui J. Piaget, care completează viziunea sistemică cu principiul genetic în explicarea e, subliniind importanța istoriei anterioare a subiectului (*activ*) în determinarea sensibilității și formelor sale cognitive, a relațiilor dintre acestea în cadrul *c.* O direcție fecundă de cercetare s-a dovedit a fi, în

ultimul timp, relevarea specificului **c.** uman (și al formelor lui), în funcție de condiționările sale social-istorice respectiv surprinderea rolului factorilor și experienței socialo în formarea e „precum și a importanței *seninelor* și sistemelor de semne ca elemente structurale componente ale **c.** 3. Sistem de acte umane reprezentative pentru anumite atitudini morale.

COMPREHENSIVITATE 1. (în sens curent) Rezultat al unei operații intelectuale (de ex., al unei explicații) reușite. 2. (În *logică*) Ansamblul caracterelor ce intră în definiția conceptului; **c.** variază, în general, în sens invers cu extensiunea conceptului. **C.** devine în „*filosofia vieții*” metoda adecvată pentru așa-numita „psihologie comprehensivă” sau a „științelor spiritului”. Astfel, Dilthey, opunând-o *explicației*, considera **c.** ca pe un mod de cunoaștere intuitiv, sintetic, global, spre deosebire de cunoașterea analitică și discursivă. După o formulare celebră a lui Dilthey, „natura o explicăm, iar psihicul îl înțelegem”. Dilthey ca și M. Weber s-a servit de noțiunea de **c.** pentru a distinge științele umane de științele naturii; Dilthey, Spranger și Litt considerau **c.** ca pe o modalitate de cuprindere a semnificațiilor spiritual-sufletești și a „conținuturilor de sens” ale exteriorizărilor umane în forma expresiilor și a creațiilor în genere. Pentru *fenomenologie*, **c.** este sesizarea unui *sens*, adică o aprehensiune globală a modului propriu de a apărea al unui obiect. Obiectul nu poate fi sesizat în integralitatea sa, sub toate aspectele deodată, ci prin cele care se cunosc „actualmente” și care-i desemnează, indică celelalte aspecte, virtuale sau potențiale. Această explicativitate a **c.** ca dezvăluire de sens este aplicabilă, îndeosebi, în cazul faptelor umane (o vorbă, un gest relevă personalitatea celui care se exprimă; un fapt istoric își află sensul în contextul său, antecedent și consecvent). Opoziția dintre **c.** și explicație a marcat încercările de definire a specificului cunoașterii în științele umane și, în această perspectivă de interpretare, a avut o anumită semnificație istorică, demnă de atenție, cu toate limitele ce decurg din extrapolarea ei. V. *Înțelegere; trăire; intropatie; interpretare*.

COINȚE, Auguste (1798 – 1857), filosof și sociolog francez, întemeietorul *pozitivismului* și unul dintre fondatorii *sociologiei* ca disciplină științifică autonomă. A făcut studii politehnice. Pe lângă

influența concepțiilor progresiste ale lui Turgot și Saint-Simon (al cărui secretar a fost între 1817 și 1824), a suferit influența concepțiilor conservatoare ale lui Louis de Bonald și Joseph de Maistre, împrejurare care explică caracterul contradictoriu al doctrinei sale social-politice. Pornind de la Turgot și Saint-Simon, la formulat „legea celor trei stadii” ale dezvoltării istorice progresive a gândirii umane: stadiul „teologic” sau „fictiv”, stadiul „metafizic” sau „abstract” și cel „pozitiv” sau „științific”, considerând că ultimul stadiu reprezintă maturitatea acesteia, depășirea iluziilor religiei și ale filosofiei speculative. Rezolvând în spirit agnostic problema posibilității cunoașterii *esenței* lucrurilor, care ar depăși limitele experienței pozitive, C. a respins atât materialismul, cât și idealismul tradițional, susținând că la baza lor stau noțiunile „speculative” de materie, respectiv, spirit. C. a dat o *clasificare* liniară a *științelor* după criteriul empiric al *complexității* crescânde și al generalității descrescânde a formelor *existenței*, în ordinea: matematică, astronomie, fizico-chimic, biologie și sociologie. Psihologia nu apare în această clasificare, deoarece C. era de părere că domeniul ei de cercetare aparține în parte biologiei și în parte sociologiei. C. este creatorul termenului de *sociologie*. Caracteristic pentru concepția sa asupra societății este determinismul ideologic potrivit căruia întreaga dezvoltare a societății se supune cu necesitate „marii legi fundamentale” a evoluției spiritului omenesc de la faza teologică la cea metafizică și apoi la cea pozitivă. În conformitate cu deviza sa: „A ști înseamnă a prevedea pentru a putea”, știința „pozitivă” trebuie să servească acțiunii de *reformă* socială, pe care o preconiza mai ales pe plan moral. C. a cerut înlocuirea *creștinismului* printr-o „religie a umanității”, corespunzătoare „societății industriale”. Ca toți saint-simonienii de dreapta, C. a fost un adept rigid al ordinii și ierarhiei în cadrul statului burghez, susținând stabilitatea, armonia și echilibrul acestuia. *Op. pr.*: „Opuscul de filosofie socială: succintă apreciere asupra ansamblului trecutului modern” (1820), „Considerații asupra puterii spirituale” (1825 – 1826), „Curs de filosofie pozitivă” (6 vol., 1830 – 1842), „Catehism pozitivist” (1852), „Sistem de politică pozitivă” (4 vol., 1852 – 1854).

COMUNA PRIMITIVĂ, prima formațiune social-economică,

cuprinzând perioada cea mai îndelungată din istoria omenirii, caracteristică pentru istoria tuturor regiunilor populate ale globului pământesc. Trăsăturile generale ale cp. sunt următoarele: nivelul extrem de scăzut al dezvoltării forțelor de producție, diviziunea naturală a muncii pe sexe și vârste, relații de producție bazate pe comunitatea proprietății și pe egalitatea în repartitia produselor, inexistența claselor sociale și a statului. Caracteristic **p.p.** este rolul mării; pe care îl au în organizarea socială grupurile bazate pe legături de rudenie (**ginta, fratria**), sistemul de relații familiale-parentale în general; în acest tip de societate, care cunoaște o mare varietate de forme concrete, raporturile de rudenie sunt plurifuncționale, ele funcționând atât ca raporturi de producție, cât și ca raporturi protopolitice și ca schemă ideologică. Se presupune că, în funcție de necesitatea respectării obligațiilor de participare la muncă, la vânatoare, la războaie etc. a membrilor gintei, în cp. au existat unele forme elementare, schițate, de organizare și de conducere socială, germele viitoarei organizații statale. Una dintre formele incipiente ale conștiinței sociale primitive și a religiei – alături de animism, totemism, cultul strămoșilor ș.a. – este și magia, care; **t** contribuit la apariția artelor plastice, a picturii rupestre. Datorită caracterului comunitar al existenței sociale, conștiința socială este încă nediferențiată și sincretică; în ea predomină *mitologia*, dar cu numeroase elemente raționale. Dezvoltarea forțelor de producție a determinat prima mare *diviziune socială a muncii*, între păstori și agricultori. La rândul ei, aceasta a dinamizat dezvoltarea *forțelor de producție*, determinând apariția schimbului de mărfuri, a surplusului de produse și a proprietății private, inegalitatea socială între membrii obștii. Pe treapta superioară de dezvoltare a cp. se produce o a doua mare diviziune socială a muncii: separarea meșteșugurilor de agricultură. Aceasta favorizează producția pentru schimb și grăbește descompunerea comunei primitive. Ca rezultat al acestor profunde transformări apar exploatarea omului de către om, clasele sociale și statul. Cp. este înlocuită cu o nouă formațiune social-economică, cu formațiunea sclavagistă, cu modul de producție „asiatic” (**tributal**) sau cu feudalismul. Forme ale vieții tribale specifice cp., expresie a unei

cronice subdezvoltări economice-sociale, persistă și astăzi în diferite zone ale lumii.

COMUNICARE, schimb de *semne* între oameni. Suportul principal al e umane este *limbajul* în toată diversitatea și resursele sale de expresivitate. C. nu este un fenomen, de pură *intersubiectivitate*, în sensul atribuit acestei noțiuni de ontologia idealistă a *fenomenologiei* și *existențialismului*, căci atât relația dintre conștiințele individuale cât și limbajul care o mijlocește sunt obiectiv determinate de condiționările social-istorice. Supra-Ucitând importanța „comuniunii intuitive” și postulând caracterul pur subiectiv și insolit, inefabil și ireductibil al vieții lăuntrice individuale, unii reprezentanți ai curentelor menționate, ca și cei de inspirație personalistă, preconizează o e interumană, dincolo și deasupra limbajului sau fără limbaj, prin modalitatea „participării contemplative” ori chiar a tăcerii absolute care echivalează sau sfârșește, de fapt, cu însingurarea iremediabilă și cu însăși incomunicabilitatea (J.P. Sartre). Într-un sens invers, subapreciind capacitatea de expresie, specifică și relativ autonomă a limbajului, unii structuraliști atribuie *structurilor* și *sistemelor* privilegiul exclusiv al exprimării și îi consideră pe oameni ca simple instrumente vorbitoare ale acestora. Sensul conceptului de e, ca desemnând un schimb de mesaje analizabile fizic, a fost dezvoltat de *cibernetică* și *teoria informației*. Semnificațiile mesajului vehiculat în procesul c. sunt studiate de *semiotică*, iar sistemul de *semne* prin care se realizează e între oameni face obiectul *semanticii*.

COMUNICAȚIE DE MASA (MASS MEDIA), termen care desemnează totalitatea mijloacelor tehnice de comunicare în masă a informațiilor (poștă, telegraf, telefon, radio, televiziune, carte, cinema, presă etc). C. de m. au o aplicare din ce în ce mai intensă și în învățământ (radiotele-viziune, cinematografia școlară). Contribuția acestor mijloace la culturalizarea maselor este în genere pozitivă, dar dacă nu se sprijină pe efortul activ și perseverent al insului spre adâncirea și extinderea cunoștințelor, apare primejdia limitării lui la cunoștințe superficiale de nivelelementar și mediu, la o cultură-standard. Pe de altă parte, calitatea și finalitatea e de m. depind de natura intereselor materiale și ideologice ale celor care le stăpânesc

și folosesc. În lumea dominată de capitalism, e de **m.** sunt puse în serviciul manipulării maselor muncitoare, al „narcotizării” conștiinței lor politice, democratice și revoluționare. Menținându-se la un nivel cultural scăzut și întreținând o permanentă tendință spre diversiune, grevate de efectele comercializării lor, **c.** de **m.** constituie, de fapt, instrumentul unei civilizații a „consumului”, al dominației ideologice a burgheziei. În lumea socialistă **c.** de **m.** se află în stăpânirea maselor muncitoare. Ele constituie mijloacele răspândirii culturii înaintate, revoluționare, ale ridicării continue a nivelului de conștiință revoluționară socialistă a *maselor populare*, participante la creația istorică conștientă a civilizației comuniste. „Programul de măsuri pentru aplicarea hotărârilor Congresului al XI-lea al partidului și ale Congresului educației politice și al culturii socialiste în domeniul muncii ideologice, politice și cultural-educative” acordă, pe bună dreptate, o atenție deosebită îmbunătățirii activității mijloacelor de informare de masă în vederea sporirii contribuției lor la educarea politico-ideologică și culturală, creșterea conștiinței socialiste a maselor la transpunerea în practică a principiilor și normelor eticii și echității socialiste, formarea omului nou, la dezvoltarea dragostei de patrie și partid, a frăției dintre oamenii muncii români, maghiari, germani și de alte naționalități. Mijloacele de informare de masă, se arată în Programul de măsuri, vor asigura o mai bună reflectare a activității politice, economice, sociale și culturale a țării, precum și a evenimentelor de peste notare; ele își vor spori gradul de combativitate și își vor asigura o mai strânsă legătură cu viața, activitatea și preocupările oamenilor muncii.

COMUNISM, formațiune socială caracterizată prin proprietatea socială asupra mijloacelor de producție, având două faze, *socialismul* și **c.** propriu-zis, care se deosebesc prin gradul diferit de dezvoltare a forțelor de producție, de maturitate a relațiilor de producție și a celorlalte relații sociale, de organizare grupală și instituțională a societății, precum și prin nivelul atins în dezvoltarea conștiinței sociale.

K. Marx și F. Engels au scris despre cele două faze ale noii orânduiri, socialismul și e, dar și în dezvoltarea acestora se poate vorbi

azi de mai multe etape. Astfel, în țara noastră, o etapă superioară în construcția socialistă este făurirea *societății socialiste multilateral dezvoltate*, care înseamnă maturizarea și dezvoltarea socialismului în toate sferele vieții sociale în vederea creării condițiilor obiective și subiective pentru trecerea treptată la faza comunistă. Construirea socialismului și a **c.** este rezultatul acțiunii legilor sociale obiective, având un caracter necesar și se înfăptuiește prin activitatea conștientă a maselor populare sub conducerea partidului comunist. Ca stadiu superior al noii formațiuni sociale, **c.** se caracterizează prin proprietatea comunistă unică asupra mijloacelor de producție; un înalt nivel al dezvoltării forțelor de producție pe baza științei și tehnicii înaintate, o productivitate ridicată a muncii sociale, fiind realizate astfel condițiile pentru crearea unui belșug de bunuri materiale, a unui sistem complex de servicii sociale și pentru înfăptuirea principiului comunist de repartitie: „De la fiecare după capacități, fiecăruia după nevoi”. În *Programul Partidului Comunist Român* se precizează că acest principiu are în vedere un grad ridicat de mecanizare și automatizare a proceselor de producție, un nivel înalt de dezvoltare a conștiinței sociale, o temeinică pregătire profesională, un larg orizont cultural, un nivel superior de exigență și dăruire revoluționară din partea tuturor membrilor societății; toate acestea vor permite fiecăruia să-și îndeplinească datoria de a da, în domeniul său de muncă, maximum pentru societate, pentru asigurarea progresului ei neîntrerupt. Totodată, repartitia după necesități presupune ca fiecare să consume atât cât este necesar, determinat în mod științific, excluzându-se atât risipa, cât și acumularea peste necesarul satisfacerii depline a cerințelor sale materiale și spirituale. **C.** este o societate fără da în care se realizează egalitatea și omogenitatea socială deplină a tuturor membrilor societății (**poporul muncitor unic**), se șterg deosebiri esențiale dintre oraș și sat, dintre munca fizică și cea intelectuală. Realizarea relațiilor socialo comunisto presupune, de asemenea, un înalt nivel de dezvoltare a conștiinței morale care, alături de pregătirea profesională și orizontul superior de cultură și spiritualitate al tuturor membrilor societății, va potența transformarea muncii într-o cerință vitală a oamenilor, dezvoltarea multilaterală, armonioasă în

personalității umane, participarea activă și conștientă a întregii populații la conducerea treburilor obștești. C. va cunoaște și mutații profunde în structura organizatorică a societății. În locul statului, care în calitate de instrument iese din clasă, va dispărea din ansamblul instituțiilor sociale, vor apărea organisme centrale ale societății, cu misiunea de a organiza, conduce și planifica producția, întreaga activitate socială, de a asigura repartizarea conform principiilor c.; unitățile de producție și teritoriale vor fi administrate în mod democratic cu participarea tuturor membrilor lor, asigurându-se rotația periodică în funcțiile de conducere a oamenilor muncii în raport cu aptitudinile și calitățile lor profesionale și morale. C. este scopul final al luptei clasei muncitoare, al activității partidului său revoluționar, între cele două trepte ale orânduirii comuniste – după cum se arată în Programul P.C.R. – nu există un zid despărțitor, astfel încât, încă în socialism, se înfăptuiesc unele dintre principiile fundamentale ale treptei superioare, comuniste. În România, o împletire tot mai strânsă a caracteristicilor celor două trepte ale societății c. se realizează încă în etapa dezvoltării multilaterale a socialismului, etapă în care poporul nostru este plenar angajat.

COMUNISM ȘTIINȚIFIC, v. SOCIALISM ȘTIINȚIFIC.

con

COMUNISM UTOPIC, v. SOCIALISM UTOPIC.

COMUNITATE, termen prin care se definesc în științele sociale particulare noțiuni diferite: a) grupă de oameni trăind într-o anumită localitate sau arie geografică; b) colectivitate încheată prin tradiții, relații economice și administrative comune, factori psihici și particularități ale vieții spirituale comune. Sociologia pune însă accentul pe ideea structurii și proceselor sociale ale comunităților, ceea ce permite analiza lor din punctul de vedere al relațiilor, al psihologiei sociale, al mobilității și al stilului lor de viață. Unii teoreticieni consideră c. drept societăți tipologic mai simple, deseori premergătoare și cronologic societății. În acest sens, e. s-ar opune societății prin caracterele sale structurale proprii, fiind denumită „societas” de L.H. Morgan, „Gemeinschaft” de F. Tönnies, „societăți cu solidaritate organică” de E. Durkheim etc. în sociologia modernă,

problema **c.** e tratată în cadrul teoriei *societății* sau în acela al teoriei *grupelor sociale*.

CONCEPT (lat. *conceptum* „cugetat”, „gândit”) 1. (în filosofie) Formă de cunoaștere în care se constituie rezultatele abstractizării, susceptibilă de o continuă perfecționare prin ridicarea progresivă a gândirii de la concret la abstract, prin reprezentarea din ce în ce mai concentrată și condensată a realității obiective în continuă transformare. Termenul de **c.** (*Begriff*) preluat de K. Marx din filosofia clasică germană, unde avea un sens idealist (**c.** fiind considerat ca preexistând, în stare pură, existenței materiale), a fost reelaborat de pe poziții materialist-dialectice. După K. Marx, **c.** este o receptare constructivă și tot mai profundă în gândire a realității, modul activ, creator în care gândirea își însușește *concretul* cu multiplele sale determinări. 2. (în logică) Nume întrebuințat pentru acele *noțiuni* care reflectă însușirile esențiale, necesare și generale ale unei clase de obiecte și care se disting de alte noțiuni printr-un mare grad de generalitate (de ex.: *materie, spațiu, inferență* etc. sunt **e**, în timp ce *bărbat blond, navetist, școlar tuns* sunt simple noțiuni). V. *noțiune; termen*.

CONCEPTUALISM (în scolastica medievală), poziție filosofică inaugurată de Abélard și care reprezintă o încercare de compromis între *nominalism* și *realism*. Ca și nominalismul, **c.** nega existența generalului în lucrurile individuale, întrucât ceea ce există realmente sunt numai lucrurile individuale, dar recunoștea posibilitatea noastră de a forma noțiuni, pe care le numea „concepte” și cu ajutorul cărora obținem o cunoaștere generală, imediată, despre un număr nelimitat de indivizi. Dictonul caracteristic pentru **c.** era *universalia post rem*, adică generalul nu este în lucruri, ci după lucruri, deci doar în minte. V. și *cearta universalilor*.

CONCEPȚIE DESPRE LUME, ansamblu de reprezentări și de idei despre natură, societate și gândire, despre om și despre locul omului în univers; înțelegere și apreciere de către om a. sensului vieții și activității sale, asensului istoriei și a destinului uman. În sens larg, **e.d.l.** cuprinde ansamblul convingerilor și idealurilor filosofice, științifice, social-politice, juridice, morale, artistice, religioase ale oamenilor.

Într-un sens mai îngust, termenul desemnează concepția despre viață și atitudinea față de viață (individuală și socială) a oamenilor. Raportarea omului la lumea înconjurătoare nu se realizează numai prin practică, ci și prin concepție, pentru că omul nu numai că acționează asupra lumii, ci și gândește asupra ei. De aceea, raporturile sale cu lumea înconjurătoare, cu societatea, locul său ca ființă rațională și ca agent transformator în univers sunt probleme caracteristice și centrale ale e.d.l. În funcție de gradul de profunzime al reflectării și al cugetării constructive, de modalitatea motivării atitudinii implicate în actul reflexiv și explicativ, se poate distinge o e.d.l. comună, empirică (spontană, naivă) și una teoretică, sistematică (fundamentată științific), care a asimilat principii filosofice și valori științifice. C.d.l. are un caracter istoric. Ea reprezintă o reflectare sui-generis a particularităților existenței sociale a individului, a locului acestuia în sistemul concret al relațiilor sociale. De aceea, în e.d.l. se pot distinge elemente sau trăsături specifice epocii proprii, îndeosebi unei anumite formațiuni sociale și unor stadii sau etape de evoluție ale acesteia. În funcție de structura socială și economică, distingem, de asemenea, elemente ale e.d.l. comune poporului sau națiunii, precum și membrilor fiecăreia din clasele sau grupurile sociale ale acestora. Un rol esențial în configurarea e.d.l. îl are, în societățile antagoniste, poziția de da» să c.d.l. a clasei muncitoare, în expresia sa consecvent științifică, este marxismul. C.d.l. a individului cuprinde, pe lângă componentele comune, proprii comunității sau grupului, și elemente predominant sau strict personale. Variațiile personale ale e.d. l. sunt determinate de particularitățile existenței individuale, de condițiile specifice de instrucție, educație și activitate ale individului, precum și de particularitățile psihice și de tipul temperamental al acestuia. C.d.l., datorită faptului că elementele sale constitutive își pun amprenta asupra structurii *personalității*, care se manifestă sub forma *convingerilor*, are un rol activ în raport cu existența socială, influențând și orientând în mod hotărâtor activitatea teoretică și practică a oamenilor, în această lumină, apare cu claritate pentru epoca noastră, necesitatea muncii instructive și politice-educative, în spiritul concepției marxist-leniniste despre lume și viață.

CONCLUZIE, elementul ultim din structura unei *inferențe*, și anume o *judecată* nouă care rezultă din alte judecări date, numite *premise*, și al cărei adevăr depinde de adevărul premiselor. De ex. Reptilele sunt oviparo, iguanele sunt reptile, deci iguanele sunt ovipare” (concluzia). După caracterul derivării *c.* din premise, inferențele se împart în necesare și probabile.

CONCORDANȚA RELAȚIILOR DE PRODUCȚIE CU CARACTERUL FORȚELOR DE PRODUCȚIE, *lege* generală a dezvoltării sociale, descoperită de Marx. Ea reflectă interacțiunea obiectiv-necesară și dinamică a celor două laturi ale *modului de producție*, ca și consecințele lor asupra procesului dezvoltării sociale. Unui anumit nivel al dezvoltării *forțelor de producție* îi corespund *relații de producție* de un anumit tip. Atâta timp cât această concordanță se realizează ca un *echilibru* dinamic, relațiile de producție contribuie la dezvoltarea forțelor de producție. Forțele de producție, elementul determinant și cel mai mobil al modului de producție, se dezvoltă însă mai repede, iar relațiile de producție rămân (sau tind să rămână) în urmă, nu mai corespund caracterului forțelor de producție, frânând dezvoltarea acestora; contradicția astfel apărută dintre cele două laturi de bază ale modului de producție tinde spre conflict. În societățile antagoniste, restabilirea concordanței are loc în ultimă instanță prin *revoluția socială*, care înlocuiește o formațiune socială inferioară prin alta, superioară. *Revoluția socialistă*, înlăturând proprietatea privat-capitalistă și instaurând proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producție, creează relații de producție noi, socialiste (corespunzătoare caracterului social al forțelor de producție), relații de colaborare și ajutor reciproc care îndeplinesc un rol accelerator în dezvoltarea forțelor de producție. În *socialism*, cerințele legii concordanței sunt îndeplinite conștient și continuu de către societate pe baza studierii și cunoașterii necesităților obiective ale dezvoltării sociale în diferitele ei etape. După cum arată tovarășul Nicolae Ceaușescu, pe întreaga durată a procesului construcției socialismului este necesar să se studieze în permanență *contradicțiile* (neantagoniste) care apar în cursul acestui proces, spre a le rezolva adecvat și la timp, împiedicându-se astfel agravarea și trecerea lor în

stadiul de conflict, să se acționeze cu consecvență în direcția perfecționării conducerii și planificării, creării unei concordanțe cât mai depline între forțele de producție și relațiile de producție. Concordanța dintre relații și forțe de producție în socialism nu se manifestă ca o suprapunere sau identificare mecanică, nici ca un echilibru rigid sau o *armonie* definitivă a acestora, ci printr-un *proces* dinamic, în care, prin *interacțiunile* lor, relațiile și forțele de producție se stimulează reciproc, asigură înaintarea societății socialiste spre comunism.

CONCRET 1. (în filosofie) Categorie filosofică opusă *abstractului*, reprezentând unitatea multiplelor determinări, însușiri, laturi ale obiectelor sau fenomenelor. „Concretul este concret pentru că reprezintă sinteza unei serii de determinări, deci unitatea în cadrul diversității” (K. Marx): Materialismul dialectic distinge un *c. senzorial*, intuitiv, care surprinde numai laturile exterioare, fenomenale ale obiectelor și un *c. logic*, care exprimă sinteza determinărilor fenomenale și esențiale ale obiectelor, redându-l în întreaga lui complexitate, în dezvoltarea lui reală și necesară. C. logic cuprinde deci concretul senzorial, cât și abstractul ca moment al realizării lui, fiind rezultatul adâncirii continue a cunoștințelor noastre și al verificării lor în practică. 2. (în logică) Caracteristică a acelor *noțiuni* care, prin conținutul lor, reflectă anumite însușiri ca fiind realizate, ca aparținând efectiv unui obiect (de ex. noțiuni ca principial, roșu etc. sunt concrete, în timp ce principialitatea, roșeața sau calitatea de a fi roșu sunt abstracte). 3. (în psihologie) Calitate a acelor noțiuni cărora le corespunde o *reprezentare* concretă, o imagine senzorială (de ex., noțiunile casă, școală, măr etc. sunt concrete, iar *spațiu, timp, număr natural* etc. sunt abstracte). V. și *abstract*.

CONCRETISM, v. BEISM.

CONCRETIZARE, operație a gândirii opusă *abstractizării*, care constă în legarea *generalului* de experiența senzorială, în îndreptarea gândirii de la un *gen* spre *speciile* acestuia.

CONDILLAC, Étienne Bonnot de (1715 – 1780), filosof luminist francez, abate. A dezvoltat *senzualismul* materialist al lui Locke, îndreptându-l împotriva *raționalismului* idealist (Descartes, Leibniz

ș.a.). C. a explicat întreaga activitate a psihicului prin *senzații* și combinații de senzații. El a făcut însă concesii *agnosticismului*, declarând esența lucrurilor incognoscibilă și a admis, în spirit dualist, existența unei *substanțe* spirituale. Prin laturile pozitive ale concepției sale, el a exercitat o influență notabilă asupra materialiştilor francezi din sec. 18. C. a avut contribuții îndeosebi în elaborarea ideii de *calcul logic*, în analiza *limbajului* și a rolului formativ al acestuia în cunoaștere, depășind astfel sfera problematicei specifice filosofiei franceze a „luminilor”. Op. pr.: „Încercare asupra originii cunoștințelor omenești” (1746), „Tratat despre senzații” (1754, trad. rom. 1962).

CONDIȚIE, v. CONDIȚIONARE.

CONDIȚIE UMANĂ, categorie folosită mai întâi de *creștinism* (păcatul ca trăsătură generică a ființei umane), cu o largă circulație în *Renaștere* (Montaigne) și care, în filosofia contemporană, desemnează fie ansamblul caracteristicilor comune tuturor oamenilor, fie modul lor specific de a fi și de a se integra în lumea naturală și socială. Noțiunea de cu înlocuiește, după unii gânditori (G. Marcel), conceptele considerate ca abstracte de *esență umană* sau *natură umană* proprii filosofiei sec.

18, prin asumarea unei încărcături concret-istorice. În *existențialism*, e.u. se opune integral „naturii umane” prestabilite, potrivit tezei că „existența precede esența omului”; conflictul dintre *destin* și *libertate* (ca *facticitate* totală) relevă caracterul „*absurd*” al e.u. *Psihanaliza* determină cu tot printr-un conflict, dar între realitate și „fantasmă”, aceasta din urmă înțeleasă ca un scenariu imaginar în care subiectul este prezent, într-un mod mai mult sau mai puțin deformat, datorită proceselor de apărare a eului și modului de manifestare a pulsioniilor inconștientului. C.u. face obiectul dezbaterilor *Școlii de la Frankfurt*, care dezvăluie critic efectele alarmante ale *frustrării* și *alienării* omului în *societatea industrială dezvoltată*, lăsând însă în umbră soluția social-economică radicală și preconizând răspunsuri utopice și ineficace. Concepția lui Marx despre om respinge orice abordare idealistă, aistorică și asocială ac.u., esența omului fiind definită ca „ansamblu al relațiilor sociale”. Combătând concepțiile despre o condiție sau o „natură umană” abstractă a omului,

Marx subliniază istoricitatea concretă, caracterul determinat social, dar și activ, determinant al cu; prin intermediul *practicii* sociale (îndeosebi a practicii productive și a practicii revoluționare) omul transformă natura, societatea, condițiile sale de existență și, prin aceasta, se transformă pe sine însuși.

CONDIȚIILE VIETII MATERIALE A SOCIETĂȚII, V. EXISTENȚA SOCIALĂ.

CONDIȚIONALISM, concepție despre cauzalitate propusă de fiziologul Max Verworn. Acesta, pornind de la constatarea caracterului deseori arbitrar al distincției dintre cauze (eficiente, predispozante, esențiale, determinante, adjuvante, favorizante, ocazionale etc.) și condiții, a preconizat o metodologie uniformă, toți factorii care concură la producerea unui fenomen fiind așezați împreună. În acest fel se șterge, însă, diferența calitativă dintre legătura specifică (de ex., între bacilul Koch și tuberculoză) și cea nespecifică (de ex., între debilitate și tuberculoză). C. a fost adoptat parțial în practica medicală (unde, pentru ansamblul factorilor condiționali și cauzali se folosește expresia, mai generală, de „factori etiologici” și, recent, prin includerea și a unor factori corelați – expresia „factori de risc”); aceasta, deoarece uneori este mai ușor sau mai important să se acționeze asupra *condițiilor* decât asupra *cauzelor specifice*.

CONDIȚIONARE 1. Formă a conexiunii universale dintre obiecte și fenomene, potrivit căreia prezența sau înlăturarea anumitor factori înrăurește apariția sau desfășurarea unui *proces*. Factorul care influențează procesul respectiv se numește *condiție*. Condițiile pot fi necesare, întâmplătoare, suficient necesare, insuficient necesare. C, însoțind acțiunea *cauzei*, își pune pecetea pe manifestarea ei, grăbind sau încetinind, stimulând sau frânând apariția unui anumit *efect* (de ex., prezența unui catalizator într-o reacție chimică), în viața socială. pot fi *obiective* sau *subiective*. 2. (în neurofiziologie, etologie și psihologie) Proces de apariție a unor noi reacții, pe baza unor experiențe de viață sau de laborator, repetate, pe care le-a făcut individul respectiv. Sunt cunoscute două tipuri de e: 1) cel clasic, studiat de I.P. Pavlov (reflexe condiționate propriu-zise), în care se stabilesc”. legături temporare” prin asocierea unui excitant înnăscut cu

o situație nouă; 2) cea obținută prin întărirea comportamentelor spontane ale animalului cu ajutorul unor „satisfacții” sau „recompense” sau, invers, aplicând sancțiuni după efectuarea comportamentelor pe care dorim să le eliminăm. Skinner numește această din urmă modalitate e instrumentală sau operantă. C. de ambele tipuri (dar mai ales cel de-al doilea tip) stă la baza dresurii și a învățării, fără ca învățarea să se reducă la o c.

con

CONDORCET, Marie Jean întoine de Cântat, marchiz de (1743 – 1794), filosof luminist, matematician, economist și om politic francez, colaborator al „Enciclopediei”. C. a criticat *religia* de pe poziții deiste și s-a alăturat concepțiilor economice ale fiziocraților. În opera sa principală, „Schița unui tablou istoric al progresului spiritului omenesc” (1794), viziunii creștine despre istorie i se substituie încrederea în perfecționarea nelimitată a omenirii, determinată, după C, de progresele *rațiunii*.

CONDUITĂ 1. Manifestare exterioară, globală a personalității într-o situație dată, modalitate de acțiune a omului. C. este determinată de condițiile sociale, de experiența de viață, de educație, de gradul de cultură, de însușirile psihice ale persoanei, de caracterul și de temperamentul individului. 2. (în psihologie) Totalitate a reacțiilor psihologice într-o împrejurare determinată; se distinge de *comportament* pentru că îi adaugă o semnificație intrinsecă sau proiectată și poate fi studiată în raport cu modul de adaptare la mediu (c. instinctivă sau e inteligentă) ori (în *psihanaliză*) în raport cu ceea ce „disimulează” fondul psihic inconștient. C. *morală*, serie unitară de comportamente individuale, care concretizează, în acțiunea omului, valori, principii și norme morale determinate și care este apreciată conform concepției etice fundamentale a unei comunități umane.

CONECTOR (CONECTIV), legătură prin intermediul căreia din două sau mai multe *propoziții categorice* ia naștere o *propoziție compusă*. Analiza principalilor c. interpropoziționali se face în cadrul *logicii propozițiilor* unde studiul propozițiilor compuse se realizează prin intermediul modelului logic al *funcțiilor de adevăr*. La acest nivel, c. sunt tratați ca *operatori* logici întrucât funcția lor nu este doar aceea

de a lega două propoziții simple într-o propoziție compusă, ci și aceea de a transforma valoarea de adevăr a propozițiilor simple în valoarea de adevăr a propoziției compuse. Expresii cum ar fi „dacă... atunci...”, „și”, „sau... sau...”, „nici... nici...”, etc. reprezintă exemple de **c.** redați prin intermediul limbii naturale. V. și *operator*; *functor*; funcție logică.

CONEXIUNE GENERALĂ (sau *universală*), totalitate a formelor de legătură între obiectele și procesele din (întregul) univers. V. și *interdependență*; *interacțiune*; *relație*.

CONEXIUNE INVERSĂ, v. AFERENTAȚIE; RE ACȚIUNE; RETROACȚIUNE; FEED-BACK.

CONFIGURAȚIE (lat. *configuratio* „formă”, „structură”), formă exterioară, dar și structură interioară și exterioară a fenomenelor sau obiectelor; **c.** este analog termenului grec *morphe* sau celui german *Gestalt*. Concept apărut, inițial, în geometrie (figuri sau configurații triunghiulare), folosit în psihologie (psihologia **c.** sau structuralistă sau a Gestalt-ului – *gestaltismul*, denumită și Gestaltpsy-chologie, reprezentată de Koffka, KÖhler, Wertheimer ș.a.), iar prin extensiune, în *teoria cunoașterii* și *semiotică*. Într-un sens și mai special, conceptul de **c.** se identifică cu cel de *invariant* (în special în matematică). Astăzi, în diferite științe, **c.** are însă gensuri diferite. În teoria cunoașterii și psihologie, termenul de **c.** s-a aplicat, mai întâi, la procesul perceptiv, **c.** perceptive fiind considerate combinații de elemente perceptive structurate, în care **c.** este *mai mult* decât suma elementelor componente și reprezintă chiar *structura*, respectiv, structurarea elementelor. În semiotică, **c.** reprezintă echivalentul conceptului de clasă de *semne*, clasă de abstractizare a unor semne. Recunoașterea sau identificarea **c.** este o caracteristică a receptorilor sistemelor biologice superior dezvoltate și a unor sisteme cibernetice (tehnice). Procesul de selectare, filtrare a fluxului de *informație* de către sistemele biologice, îndeosebi de către om, se desfășoară ca elaborare a unei ierarhii de **c.** (sau de *invarianți*); învățarea se bazează pe identificarea și elaborarea de **c.** Psihologia **c.** (a formei, a structurii) reprezintă un curent caracterizat prin respingerea psihologiei asociaționiste care reducea viața psihică la o însumare a unor elemente psihice considerate ca dat fundamental. Orice activitate

psihică este înțeleasă de psihologia **c.** drept o totalitate dinamică structurată și structurantă, singura purtătoare de *sens*. În opoziție cu *asociaționismul* (absolutizarea autonomiei elementelor vieții psihice, reducerea complexelor psihice la suma acestora), psihologia **c.** absolutizează *totalitatea*, fără a recunoaște dialectica relației *parte-tntreg*, respectiv a relației sisfem-sistem parțial și subsistem-element. Făcând abstracție de această interdependență dialectică, psihologia e, în forma sa inițială, recurge la factori imateriali de structurare, deschizând calea unor interpretări ho-list-idealiste. În schimb, psihologia **c.** are meritul incontestabil de a fi contribuit la validarea ideii de totalitate, (sistemică), structură, de ireductibilitate a întregului la suma părților sale și la promovarea principiului dialectic al unității dintre structură (*Gestalt*) și structurare (*geneza structurilor, (Iestaltung)*).

CONFIGURAȚIONISM, curent de gândire răspândit în filosofia, sociologia, psihologia, antropologia socială și culturală contemporane. Promovat de Eduard Sapir, Ruth Benedict, Margaret Mead, Clyde Kluchohn, Ralph Linton ș.a., **c.** tinde să impună, prin metodele psihosocio-culturale folosite, o caracterizare, în special psihologică, a culturilor, prin care să poată fi cunoscute profilul, tipul oricărei culturi. C. extrage din ansamblul valorilor umane „valoarea focală” („spiritul”, „configurația”, „etosul”), care devine predominantă și diriguitoare, culturile constituind configurații abstracte de idei și tipuri de acțiune cu sensuri diferite (Ed. Sapir). În aplicarea metodei e se face apel la unele concepte ale filosofiei sociale”, ale psihologiei, ale psihanalizei și psihiatriei. În scopul ameliorării criticilor aduse O. pentru *subiectivismul* manifest în „intuirea” valorii focale și pentru suprasimplificarea realității culturale, Morris Edward Opler a introdus în locul valorii focale mai multe „teme”, considerate de el ca tot atât de importante pentru studierea culturii, lansând astfel „tematicismul”, variantă a **c.** După Opler, studiul omului trebuie să aibă în vedere „configurația totală în care acesta trăiește”. Fiind apreciat ca o orientare utilă în studierea culturii, **c.** i se poate reproșa caracterul său *sincronic* și faptul că nu urmărește cauzele și mecanismele social-istorice ale devenirii culturale.

CONFUCIANISM, unul dintre cele mai largi curente de idei sociale din China, apărut în condițiile formării și consolidării relațiilor feudale. S-a constituit pe baza învățăturilor lui Confucius (c. 551 – 479 î.e.n.), dezvoltate de discipolii și continuatorii acestuia. În sânul lui au luat naștere numeroase școli, printre care cele mai însemnate au fost cele întemeiate de gânditorii Dzăng-dzi și Dzî-și (sec. 5 î.e.n.), Măng-dzi (sec. 4 – 3 î.e.n.) și Sun-dzi (sec. 3 î.e.n.). Între acestea din urmă s-a desfășurat vreme îndelungată o ascutită luptă, determinată de pozițiile ideologice opuse, de orientare idealistă, respectiv, materialistă. Prin caracterul său de ansamblu, c. se prezintă mai mult ca o doctrină etico-politică decât ca un sistem filosofic propriu-zis; el a exercitat însă o influență considerabilă asupra gândirii filosofice chineze. În centrul acestei doctrine se află problema conducerii armonioase a societății și statului, condiționată de *autop perfecționarea personalității*. Atenția principală este acordată stabilirii subordonărilor ierarhice în societate și familie, potrivit principiului funcției și poziției ocupate și vârstei, de unde și accentul deosebit pus pe respectarea *tradițiilor* și cultul strămoșilor. În sec. 2 î.e.n. c. a fost canonizat, filosoful Dun Cijun-șu imprimându-i un caracter teologic-religios. În această formă el devine ideologia oficială a monarhiei birocratice-feudale chineze. Evoluția c., angajat în lupta pentru contracararea influenței creștine a *daoismului* și *budismului* (sec. 10), marchează începutul unei noi etape, aceea a *neoconfucianismului*.

CONFUCIUS (c. 551 – o. 479 î.e.n.), filosof chinez, atașat idealurilor miciei aristocrații a timpului, a cărui gândire a fost consemnată de către discipoli în cartea Lun-ți. Ontologia sa, voit sumară, e dominată de spirit religios. Natura ar fi pătrunsă de o esență divină, „cerească”, din care s-ar desprinde „natura” umană, și ea, în ultimă analiză, tot „cerească”. C. a fost mai ales etician. După el, fericirea ar depinde de ameliorarea morală, iar aceasta s-ar obține prin venerarea tradițiilor și supunerea față de împărat, față de instituțiile de stat. C. cere poporului să se supună clasei dominante, iar membrilor acesteia să ameh oreze condițiile de trai ale oamenilor muncii spre a se evita răzvrătirea lor. Elaborează noțiunea de „jăn” (omenie) care, deși poartă pecetea unei mentalități de clasă aristocratice și conservatoare,

indică, prin unele din notele ei, contururile unui gen de umanism incomplet, dar nu neglijabil. Din învățătura lui C. s-au desprins variate linii de gândire, fie filosofice, fie religioase. În raport cu condițiile istorice concrete din diferite secole, preceptele etico-politice derivate din învățătura lui C. au îndeplinit funcții variate, adesea cu sens reacționar.

CONJUNCȚIE (lat. *conjunctio* „legătură”), *conector* interpropozițional căruia, la nivelul *calculului logic*, îi corespunde un operator, caracterizat prin aceea că expresia alcătuită cu ajutorul său este adevărată numai dacă toate propozițiile componente sunt adevărate și este falsă când cel puțin una dintre componente este falsă. Proprietățile **c.** sunt: asociativitatea, comutativitatea, idempotența și contragerea. C. se află în raport de dualitate față de *disjuncția* neexclusivă și se exprimă în limba naturală, în general prin cuvântul „și”, iar în limbajul logicii propozițiilor prin semne cum ar fi...”, „/\”, „k” așezate între propozițiile conectate, sau prin litera „k” așezată înaintea acestora.

CONOTAȚIV-DENOTATIV, corelație de atribute, dezvoltate în *scolastica* medievală și reluate, cu sensuri noi, de filosofia contemporană, în special de *structuralism*. Ea deosebește, pe plan lingvistic și pe plan axiologic, limbajul literar de cel științific, precum și arta de știință în general. În timp ce limbajul științific este *denotativ*, adică direct, univoc, precis, decodat, neutru, cel artistic este *conotativ*, indirect, plurivoc, intuitiv, încifrat, ambiguu, original și, ca disponibilitate de sugestie, excedentar.

CONSECINȚĂ (lat. *consequi* „a urma”)

1. (în logică) *Concluzie* ce rezultă dintr-o propoziție sau din mai multe. 2. Urmare, rezultat, efect al unui eveniment, al unui proces etc.

CONSECVENT 1. – (în filosofie) Orice fenomen care urmează altui fenomen.

2. (în logică) Al doilea element al unei *propoziții* compuse cu ajutorul *conectorului* „dacă... atunci...” (*implicația*), tradițional numită „judecată ipotetică”. C. trimite la un fapt, o situație etc, care urmează după lucrul despre care se enunță în *antecedent*. În propoziția compusă „Dacă alerg, atunci obosesc”, propoziția categorică „obosesc”

îndeplinește funcția de **c**. În logica simbolică, în general, prin **c**. se înțelege al doilea constituent al unei implicații. V. și *antecedent; implicație*.

CONSECVENȚĂ 1. (în logica scolastică) *Implicația* și decurgerea formulelor logice una din alta pe baza implicației și a raporturilor ei cu *conjuncția* și cu *disjuncția*. În teoria e, elaborată în evul mediu, logica simbolică își găsește unul dintre antecedentele sale. 2. Caracteristică a gândirii care respectă cerințele principiilor gândirii, legile și regulile de formare și transformare într-un sistem deductiv.

CONSISTENȚĂ, calitate a unui sistem axiomatic de a nu conține o formulă oarecare în același timp cu negația ei, adică de a nu fi contradictoriu. Posibilitatea de a arăta că un sistem axiomatic este consistent este strâns legată de *completitudinea* sistemului respectiv. Dacă acest sistem este complet în sens slab, putem arăta că el se bucură de **c. simplă**, dar dacă sistemul axiomatic este complet și în sens strict, atunci el este *m-consis-lent*, ceea ce reprezintă o cerință mai strictă decât **c. simplă**. Prin **c.** unii logicieni mai înțeleg proprietatea unor expresii din calculul logic de a fi adevărate numai în unele interpretări și de a fi false în celelalte interpretări, în acest sens, expresiile consistente se numesc și expresii realizabile. V. și *inconsistență; validitate*.

CONSPIRAȚIA EGALILOR, v. BABE UF, François Noel.

CONSTANTĂ, element al limbajului formalizat, reprezentând un nume care se dă pentru un singur *denotat*, spre deosebire de *variabilă*, care se dă pentru o clasă ai cărei membri sunt denotații ei posibili. Semnele folosite pentru a reda *operatorii* logicii propozițiilor sunt exemple de **c**.

CONSTANTINE SCU, Miron (1917 – 1974), sociolog, istoric și om politic român. Profesor la Universitatea din București. A promovat cu consecvență în învățământ, în cercetarea științifică și în întreaga sa activitate concepția și metodologia materialist-dialectică și istorică. A

făcut cercetări multilaterale și complexe asupra realităților socio-umane din țara noastră, privity în determinarea lor coneret-istorică și în dinamica lor vie. Concepând sociologia ca „știință a relațiilor sociale”, capabilă să aducă o contribuție efectivă la

descifrarea, cunoașterea și prognoza dezvoltării vieții sociale și să recomande soluții în vederea adoptării *deciziilor*, C. insistă asupra profundului ei caracter interdisciplinar. Adept al unei perspective istorice largi în abordarea teoretică a realității sociale, el s-a delimitat principial de pozițiile structuralist-funcționaliste, a respins punctul de vedere potrivit căruia obiectul istoriei ar fi individualul și accidentalul și a afirmat existența legăturii organice între științele istorice și sociologice ca științe ce studiază deopotrivă generalul și concretul. Progresul sociologiei se prezintă astfel ca un proces dialectic, o confruntare permanentă între teorie, metodă și realitate, acestea condiționându-se și influ. (întindu-se reciproc, ca o dezvoltare ce poate fi explicată numai prin principiile teoretice și metodologice ale concepției lui Marx. Op. pr.: „Cauzele sociale ale răscoalei lui Iloria” (1940), „Din istoria Transilvaniei” (2 vol., 1959 – 1963, în colab.), „Destrămarea monarhiei austro-ungare” (1964, coord.), „Brève histoire de la Transilvanie” (1965, în colab.), „Cercetări sociologice contemporane” (1966), „Sociologia generală. Probleme, ramuri, orientări” (1968, coord.), „Istoria României” (1969, în colab.), „Histoire de la Roumanie” (1970), „Cercetări sociologice 1938 – 1971” (1971), „Introducere în sociologie” (1972).

CONSTRUCT (lat. *construere* „a construi”) (în epistemologie și logica științei), concepte, relații și structuri teoretice care integrează și explică diferitele date experimentale, descriu *legile* și *patlurnurile* obiective ale realității. C. apare la nivelul teoretic al cunoașterii, în formularea problemelor, ipotezelor, legilor și teoriilor științifice, *modelelor* explicative fundamentale ale unui domeniu determinat al realității. În literatura filosofică există o mari! varietate de interpretări ale e: *reducționismul* (care elimină c. din limbajul științei, definindu-l în termenii experienței directe), *formalismul* (pentru care c. reprezintă doar un simbol matematic, o „variabilă intermediară”, nu ceva având semnificație obiectivă), *operaționalismul* (care reduce semnificația c. la operațiile empirice de măsurare) ș.a. Pentru epistemologia materialist-dialectică, c. reprezintă o *idealizare*, un rezultat al *abstracției constructive*, neavând echivalent sau corespondent direct la nivelul *experienței*; el poate avea un referent direct (un model teoretic

conceptual, de ex.: corp figid, electron Dirac ș.a.) sau un referent indirect, un obiect sau un aspect al realului.

CONSTRUCTIVISM 1. (în filosofie) Concepție despre caracterul activ, creator al gândirii în procesul cunoașterii, în elaborarea obiectului gândirii abstracte (Kant), a *concretului logic* (Hegel, Marx), a obiectelor abstracte și ideale ale matematicii (Școala de la Marburg). C. are meritul de a fi subliniat rolul activ al *subiectului* în procesul cunoașterii, în opoziție cu concepția unilaterală a *empirismului* sau a *materialismului mecanicist*, care îi atribuie acestuia un rol pur pasiv, de simplă receptare a obiectului cunoașterii. Absolutizarea c. a dus însă și duce la *idealism* sau la *agnosticism* în măsura în care nu se admite că obiectul „construit” în procesul cunoașterii este de fapt o reconstituire, reproducere, *model* etc. al unui obiect existent independent de subiect sau, cel puțin, o treaptă, o aproximație (pe calea cunoașterii) a acestui obiect. 2. (în fundamentele matematicii) Ansamblu de concepții asupra naturii matematicii care pun un accent deosebit pe rolul *intuiției* și al activității de construcție în matematică, restrângând folosirea nelimitată a unor tipuri și reguli clasice de *raționament* și *definiție* (legea *terțului exclus*, definițiile improdi-eative obs.). Principalele! varianta ale c. matematic sunt *intuiționismul* (lui Brouwer, Heyting), *finilismul* (lui Ilil-bert) și constructivismul lui A.A. Markov.

CONȘTIENT, v. SPONTAN ȘI CONȘTIENT.

CONȘTIENTIZARE 1. (în psihologie)

Descoperire de către noi înșine a ceea ce suntem sau a ceea ce facem în mod spontan, automat. C. motivațiilor adânci ale acțiunilor și simțămintelor noastre eliberează *comportamentul* individual de dominația oarbă a pasiunilor și instinctelor, de reacțiile necontrolate și îi conferă acestuia libertatea și raționalitatea, stăpânirea de sine. 2. (în filosofie) Reflecție asupra lumii și a cauzelor determinante ale fenomenelor ei, asupra locului și rolului nostru în lanțul *cauzalității* universale și descoperirea, prin acesta, a *legilor* obiective ale *necesității* naturale și sociale, a căilor de folosire a acțiunii acestor legi în interesul *omului*. C. este, așadar, și pe plan psihologic și pe plan filosofic, saltul pe care omul îl face, pe baza înțelegerii cauzalității, de la necesitate la *libertate*, atât în viața sa individuală, cât și în viața sa

socială, participarea sa conștientă la creația istorică. C. este un proces care se manifestă atât în micile detalii ale vieții cotidiene cât, și în marile acțiuni revoluționare. V. și *spontan și conștient*.

CONȘTIINȚĂ (lat. *cum* „cu” și *scientia* „știință”) 1. Forma cea mai înaltă de reflectare psihică a realității, proprie numai oamenilor, produs al activității creierului uman, sub acțiunea condițiilor sociale. C. a apărut la om datorită procesului *muncii*, care a determinat constituirea unor *relații sociale* între oameni și necesitatea *comunicării* cu ajutorul limbii. Este necesar să se diferențieze categoriile de *c. socială* și *c. individuală*.

c. socială se formează și se dezvoltă în decursul istoriei societății, reprezentând reflectarea existenței sociale a oamenilor. *C. individuală* se formează și se dezvoltă în decursul ontogenezei fiecărui om, reprezentând reflectarea propriei sale existențe, a condițiilor specifice individuale de viață, activitate, educație. Prin educație, *ti. socială* intervine în formarea *e. individuale*, imprimând manifestărilor acesteia un sens general, corespunzător cerințelor necesității istorice, de clasă. Reflectarea conștientă presupune *raționalitate*, reprezentarea anticipativă a rezultatelor viitoarelor acțiuni, *intenționalitate*, dirijarea activității spre atingerea anumitor *scopuri*, orientarea spațio-temporală diferențiată, creați vitate, selecție critică, autoexigență și *responsabilitate* față de actele proprii etc. 2. Categorie filosofică opusă categoriei de *materie* (existență naturală și socială) în cadrul *problemei fundamentale a filosofiei*, definită în concepția materialismului dialectic și istoric ca factor secundar, derivat, produs istoric al acestora.

CONȘTIINȚĂ DE CLASĂ, parte a *conștiinței sociale* care reflectă *existența socială* a unei clase determinate și care exprimă interesele și țelurile ei. C. de *c.* cuprinde *ideologia* unei clase (teoriile și concepțiile economice, politice, morale, artistice, filosofice etc.) și *psihologia* ei (sentimentele, mentalitățile, stările ei de spirit colective), în forma cea mai înaltă, *c. de c.* este expresia pe plan teoretic și politic a comunității de interese și a solidarității membrilor aceleiași *clase sociale*, a rolului ei în societate, a relațiilor ei cu celelalte clase, cu puterea de stat existentă. Dintre toate clasele sociale cunoscute, numai proletariatul

poate ajunge la o **c. de c.** cristalizată într-o formă științifică; aceasta este teoria revoluționară despre lume și societate elaborată de Marx. Ridicarea proletariatului la nivelul **c. de c.** proprii are loc pe calea introducerii în mișcarea muncitorească spontană a *socialismului științific* de către partidul comunist. În socialism, pe temelia relațiilor economice și politice socialiste, **c. de c.** revoluționară a proletariatului se transformă și se dezvoltă treptat prin formarea *conștiinței socialiste* și comuniste.

CONȘTIINȚĂ DE SINE, reflectare în conștiința *persoanei* umane a propriei sale existențe fizice, psihice, sociale, a actelor, sentimentelor, gândurilor, a motivațiilor sale comportamentale. Fiind specific umană, **c. de s-**a apărut în procesul *muncii*, în cadrul *relațiilor sociale* dintre oameni, omul cunoscându-se pe sine însuși în cadrul acestor relații și definindu-se pe sine ca *personalitate* în raport cu ceilalți oameni, delimitându-și propriul „Eu” de întreaga sa ambianță. C. de a. colectivă, de grup, sau comunitară (de clasă, națională) reprezintă reflectarea în conștiința membrilor acestora a propriei lor existențe comune, a intereselor și năzuințelor lor colective.

CONȘTIINȚĂ FALSĂ, **v.** FALSĂ CONȘTIINȚĂ.

CONȘTIINȚĂ MORALĂ, formă a *conștiinței sociale* constituită din ansamblul concepțiilor, reprezentărilor și sentimentelor oamenilor, referitoare la relațiile lor reciproce, ca și la relațiile față de poporul sau de colectivitatea din care fac parte, privite îndeosebi în lumina categoriilor fundamentale de *bine* și de *rău*. Convingerile, ideile și atitudinile morale sunt fundamentale de anumite valori morale și se exprimă în *principii* și *norme* de comportare. Reflectând în mod mijlocit *existența socială* și, în mod direct, raporturile morale dintre oameni, cm. este determinată istoricește de schimbările ce se petrec în societate, constituie domeniul unei permanente lupte între morala claselor dominante și cea a maselor asuprite (în orânduirile bazate pe exploatare), între *nou* și *vechi* (în socialism și comunism). Cm. sintetizează, pe fiecare treaptă a dezvoltării istorice, principalele cuceriri ale *progresului* moral și, în afara unor principii simple, general-umane de comportare (reguli elementare de conviețuire), își schimbă calitativ conținutul preceptelor și concepțiilor odată cu

trecerea de la o orânduire la alta. Structura cm. este relativ constantă, cuprinzând un sistem ierarhizat de valori morale care fundamentează principiile și normele morale proprii societății respective (reunite uneori într-un *cod moral*), reprezentări determinate despre calitățile morale și despre *idealul* moral al timpului. Caracterul apreciativ și normativ față de realitate și, îndeosebi, față de atitudinile și comportamentele oamenilor, constituie cea mai importantă particularitate a cm. Ea este în strânsă interdependență cu alte forme și laturi ale conștiinței sociale și în special cu conștiința politică și conștiința juridică. Valoarea și principiul fundamental ale cm., în capitalism, este *individualismul*, care frânează afirmarea funcției sociale esențiale a moralei (*solidaritatea*) și care constituie un obstacol în calea progresului social? 11 socialism și comunism crește deosebi «le mult influența cm. care, fiind în concordanță cu cerințele dezvoltării materiale și spirituale a societății, constituie unul dintre factorii stimulatori ai progresului social.

— *Conștiința de sine morală*, ansamblu al ideilor, convingerilor și sentimentelor individului, potrivit cărora acesta își stabilește deliberat și își evaluează de sine stătător atitudinea în diferite împrejurări ale vieții și care exprimă răspunderea morală personală pentru acțiunile și comportarea sa. Conștiința de sine morală constituie reflectarea cerințelor obiective morale în subiectul etic și exprimă atitudinea activă a acestuia față de împrejurările sociale. În opoziție cu concepțiile etice idealiste care susțin *autonomia* absolută a conștiinței de sine morale, etica marxistă subliniază caracterul ei concret-istoric, determinarea ei, în ultimă instanță, de către condițiile obiective de existență, ca și de către cm. colectivă în care se reflectă aceste condiții. Etica socialist-științifică respinge și negarea materialist-vulgară a conștiinței de sine morale, bazată pe teoria fatalistă a necesității absolute care ar înlătura orice *libertate* a omului și, în consecință, răspunderea pentru faptele sale. Dezvoltarea cm. și a conștiinței de sine morale în socialism se sprijină pe existența relațiilor sociale socialiste și este condusă conștient prin vastă activitate cultural-educativă desfășurată de partidul comunist și orientată spre traducerea în viață a *Codului principiilor și normelor*

muncii și vieții comunistilor, ale eticii și echității socialiste, sinteză a cerințelor fundamentale proprii cm. În etapa actuală a societății socialiste.

CONȘTIINȚA POLITICA, ansamblu de reprezentări, stări de spirit, concepții, convingeri cu privire la sfera raporturilor politice. Politicul (*suprastructura politică*) cuprinde în sfera sa *relațiile* între clase, între partide, între partide și clase, între națiuni, respectiv între națiune și naționalitățile conlocuitoare, între indivizi și stat (*relații de opoziție, de subordonare sau de participare la activitatea statului*). Cp. exprimă aceste relații, precum și *instituțiile* politice care mijlesc obiectivarea conștiinței în *activități politice-practice*. Cp. are caracter de clasă, reprezentând o reflectare concentrată, esențializată a economicului, a *condițiilor vieții materiale ale societății*, a intereselor materiale fundamentale ale claselor. Cp. cuprinde unitar un domeniu al *psihologiei* (*sociale*) politice (*care include stările de spirit cu caracter politic, sentimentele politice, mentalitățile etc.*) și un domeniu al *ideologiei* politico (*din care fac parte teoriile politice, convingerile politice fundamentate teoretic, concepțiile politice cu caracter sistematic, doctrinele politice etc.*). Ideologia politică, concepțiile politice sistematizate sunt cuprinse în obiectivele, programoleși statutele partidelor politice, ale diferitelor organizații politice. Ca *formă a conștiinței sociale*, **c.p.** reflectă direct *existența socială* și exercită o puternică înrâurire asupra conștiinței juridice, conștiinței economice, conștiinței morale, filosofiei, mijlocind corelația dialectică, reciprocă, dintre viața materială și viața spirituală a societății în ansamblul ei. Cp. are o influență puternică asupra *practicii* sociale, îndeosebi prin rolul ei în *lupta de clasă*; intensitatea și formele luptei de clasă în societățile antagonice depind în mare măsură de nivelul de cristalizare **ac.p.** a diferitelor clase sociale. În socialism crește considerabil rolul și amploarea activităților politice a maselor, fapt pentru care partidul comunist acordă o mare importanță acțiunii de educare politico-ideologică a acestora. Programul P.C.R., adoptat la Congresul al XI-lea, hotărârile Congresului educației politice și al culturii socialiste precum și Programul de măsuri pentru aplicarea în practică a sarcinilor în domeniul muncii ideologice, politice și

cultural-educative stabilite la aceste congrese acordă o deosebită importanță formării și dezvoltării conștiinței maselor, punând un accent principal pe cultivarea unei cp. revoluționare, socialiste, condiție a dezvoltării *conștiinței socialiste* în ansamblul ei, factor de sporire a ritmurilor creației istorice conștiente a maselor. În ultima vreme, alături de termenul cp., circulă și termenul de *cultură politică*, împrumutat din limbajul antropologiei culturale de către sociologii și politologii funcționaliști americani, cu referire la ansamblul cunoștințelor, valorilor și credințelor politice care fundamentează un sistem politic sau, într-o accepțiune mai restrânsă, la sistemul politic așa cum s-a interiorizat în cunoștințele, credințele și atitudinile membrilor acestui sistem. Relevând ceea ce particularizează cultura politică raportată la celelalte componente ale culturii și exprimând elementele comune ale c.p. ale unui popor (etosul național, psihologia politică națională, valorile politice fundamentale ale unui popor), expresia *cultură politică* este utilizată de gânditorii sociali nemarxiști și pentru a escamota caracterul de clasă al c.p. În societățile capitaliste sau în curs de dezvoltare. Eliberată de această tentă ideologică, expresia poate fi însușită și utilizată alături (dar nu în loc) de conceptul de c.p.

CONȘTIINȚĂ SOCIALĂ, categorie fundamentală a materialismului istoric, care desemnează ansamblul reprezentărilor, mentalităților, cunoștințelor, ideilor, concepțiilor oamenilor și în care se reflectă existența lor socială. C.s. reprezintă viața spirituală a societății care reflectă viața ei materială. Această reflectare se realizează în diferite forme ale conștiinței sociale (politică, juridică, filosofică, morală, artistică, științifică, religioasă) și la nivele diferite (comun și teoretic, psihologic și ideologic). Dezvoltarea e.s. este guvernată de anumite legități: determinarea conștiinței sociale de către existența socială, independența relativă ac.s. față de existența socială, acțiunea ei inversă asupra acesteia din urmă, interacțiunea formelor e.s. și altele. V. și *existența socială și conștiința socială; formele conștiinței sociale; ideologie; psihologia socială*.

CONȘTIINȚĂ SOCIALISTĂ, treaptă istorică superioară a conștiinței sociale a oamenilor, conștiința *intereselor, scopurilor* și

idealului care animă pe oamenii muncii în etapa istorică a construirii socialismului. C.s. marchează procesul de unire a activității maselor populare cu *socialismul științific*, fapt care semnifică trecerea acestora de la acțiunea spontană la creația istorică conștientă a socialismului și comunismului. Ea se manifestă pe toate planurile vieții spirituale, în calitate de *conștiință politică*, conștiință juridică, *conștiință morală*, conștiință artistică, conștiință științifică, conștiință filosofică materialist-dialectică, atingând un nivel și o sferă de cuprindere nemaicunoscute în istoria dezvoltării *conștiinței sociale*. Una dintre particularitățile principale ale structurii e.s. este dispariția religiei și a oricărei înstrăinări ideologice din câmpul vieții spirituale a oamenilor – proces istoric complex și de durată, dar care se desăvârșește în procesul dezvoltării multilaterale a socialismului și al trecerii la comunism. În locul conștiinței înstrăinate, în socialism capătă o pondere hotărâtoare dimensiunea științifică a vieții spirituale a oamenilor, ridicarea nivelului de competență profesională, a gradului de cunoaștere și de cultură. pe temeiul principiilor filosofiei materialist-dialectice, fiind o trăsătură specifică ac.s. Aceasta având în vedere că socialismul este prima orânduire din istoria omenirii care solicită acțiunea conștientă și planificată a maselor populare, a constructorilor ei. În cadrul vastului program al făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate, Congresul al XI-lea al P.C.R. și Congresul educației politice și al culturii socialiste au trasat un amplu sistem de acțiuni cultural-educative concretizate în „Programul de măsuri” pentru aplicarea hotărârilor acestor congrese, în domeniul muncii ideologice, politice și cultural-educative, în vederea ridicării nivelului e.s. a întregului popor.

CONTA, Vasile (1845 – 1882), filosof materialist român, promotor al *evoluționismului* și *ateismului*. A studiat la Iași, apoi în Belgia, unde a aderat la Internaționala I. A fost profesor de drept civil la Universitatea din Iași, deputat și ministru al instrucțiunii publice într-un guvern liberal. *Materialismul* lui C. este o expresie a ideologiei elementelor radicale ale burgheziei românești din a doua jumătate a sec. 19 și marchează momentul maturizării gândirii materialiste premarxiste din țara noastră, al constituirii ei într-un sistem filosofic

original. C. considera că lumea este de natură materială, *psihicul* un produs al *materiei* superior organizate, o funcție a creierului, și că *lumea* este într-o continuă schimbare și metamorfozare. C. a încercat să realizeze o sinteză materialistă a marilor descoperiri făcute de științele naturii în sec. 19, elaborând o teorie generală a *evoluției*, pe care a intitulat-o „teoria undulației universale”. Cu toate notele sale mecaniciste (asemuierea evoluției cu o undă, având o curbă ascendentă și una descendentă, generalizarea principiului fizic al acțiunii și reacțiunii etc), concepția lui C. asupra evoluției conține și elemente dialectice (ex. ideea că lupta forțelor interne constituie motorul dezvoltării în natură și recunoașterea „formelor neevolutive”, a mișcărilor bruște, violente, a *revoluțiilor*). În felul acesta, evoluționismul lui C. este superior *evoluționismului plat* spencerian. În explicarea evoluției naturii vii, C. este un darvinist de nuanță haecke-liană. Propagând un *determinism* riguros, denumit de el „fatalism”, C. susține că mișcarea și transformarea din univers se supun unor legi „fixe și naturale”. Determinismul lui C. are în ansamblu un caracter metafizic, deoarece el confundă *necesitatea* cu *cauzalitatea*, excluzând *întâmplarea*. C. include în sfera determinismului nu numai fenomenele fizice, ci și pe cele psihice și sociale, clasificând legile în: fizice, chimice, biologice, sociologice. La baza determinismului psihic el pune actul reflex. Cunoașterea, privită ca o reflectare a realității, este explicată de C. în chip materialist, dar» mecanicist, prin „întipăriri” de gradul I (senzațiile și percepțiile) și de gradul II (gândirea). C. susține relativitatea *adevărului*, dar admite existența unui fond de „adevăruri trainice” (stabile). După C, filosofia și arta au misiunea de a anticipa în problemele cunoașterii și ale dezvoltării sociale. Concepția lui C. cu privire la determinismul social se sprijină pe ideea rolului determinant al mediului *geografic* în dezvoltarea unei națiuni, idee preluată de la A. Comte și H. Th. Buckle, precum și pe ideea că evenimentele istorice sunt supuse unor condiții și legi obiective. Astfel, constatând periodicitatea „crizelor comerciale”, C. O interpretează ca un rezultat necesar al „ordinii actuale economice”. În domeniul sociologiei, C. a suferit influența lui H. Spencer, adoptând necritic teoria organicistă. C. a combătut de pe

poziții luministe credințele religioase, afirmându-se ca ateist militant. Filosofia materialistă a lui C, și în special *ateismul* său, au exercitat o influență însemnată în cultura noastră, contribuind la crearea unui climat favorabil răspândirii ideilor socialiste. *Op. pr.*: „Teoria fatalismului” (1875 – 1876), „Teoria undulațiunii universale” (1876 – 1877), „încercări de metafizică” (1879, în ediție franceză „Introducere în metafizică”), „Bazele metafizicii” (postum, 1890). Lucrările sale filosofice s-au tipărit și în limba franceză la Paris, Bruxelles și Iași, bucurându-se de apreciere și dincolo de granițele țării.

CONTEMPLATIVITATE (*Caracter contemplativ*) (lat. *contemplaſio* „observare”, „examinare”, „contemplan”) 1. Trăsătură caracteristică a filosofiei materialiste premarxiste, una din principalele limite ale acesteia în general, ale gnoseologiei sale în special, constând, în esență, în neînțelegerea rolului *practicii* atât sub raport antropologic, cât și sub raport, gnoseologic. Materialismul contemplativ privește omul numai ca *subiect* care percepe în mod pasiv *lumea*, iar *realitatea* numai ca obiect al contemplării, fără să țină seama de activitatea prin care omul, subiectul, transformă lumea. Fără luarea în considerare a acestei activități nu poate fi înțeles nici *obiectul*, căci obiectul cu care are de-a face omul este, el însuși, în bună măsură, lumea (sau natura) „umanizată”, transformată prin activitatea umană, nici *subiectul*, omul, care se creează și pe sine, transformând lumea, nici procesul cunoașterii ca raport între subiect și obiect, căci tocmai transformând lumea omul descoperă *legile* și esența acesteia. Considerând ca *esență* a *omului* contemplarea teoretică, filosofia contemplativă s-a mărginit la „interpretarea” lumii sau și-a pus drept sarcină schimbarea acestei interpretări, a *conștiinței*, nu și schimbarea lumii înseși (a societății, a relațiilor obiective în cadrul cărora trăiește omul). Caracterul contemplativ al vechiului materialism a constituit obiectul criticii lui Marx, în special în „Teze despre Feuerbach” și în „Ideologia germană”. Totodată, Marx și Engels au susținut că momentul activ al subiectului, actul de participare la transformarea lumii, nu exclude momentul de contemplare, de interpretare a acesteia, ci, dimpotrivă, presupunându-l, îl include și îl completează, îl desăvârșește. 2. În filosofia indiană, **c.** constituie motivul principal al

celebrului poem filosofic *Bhagavad Gîta*. Disputa dintre virtuțile active și cele contemplative, care formează nucleul ideatic al poemului, înclină către legitimarea superiorității celor din urmă. Această prevalență a **c.** este prezentă și în doctrina lui Sakia-Muni – în *budism* – și a influențat concepțiile unor gânditori europeni de seamă. 3. La Aristotel, **c.** capătă un caracter eminamente etic. Fericirea este bunul suprem pentru că este dorită pentru ea însăși și nu în vederea altui lucru. Întrucât fericirea este însă o activitate conformă cu virtutea, iar virtutea cea mai mare a omului, specifică acestuia, este activitatea teoretică, fericirea supremă pentru om constă în contemplarea rațională. Totuși, e, ca virtute *dianoetică* (a rațiunii), nu este opusă activității practice. Dimpotrivă, Stagiritul afirmă totodată că, întrucât viața fericită este o viață conformă virtuții, ea se caracterizează printr-o practică „de muncă serioasă și nu de jocuri vesele”; recreația „nu este un scop, fiindcă ea este numai în vederea activității”.

(„Etica nicpmahică”). V. și *acțiune*; *praxis*; *acțiune umană*; *practică*.

CONTINGENȚĂ, termen sinonim cu cel de *întâmplare*; desemnează opusul (și totodată corelatul) necesității, care se produce prin acțiunea unor *cauze externe*, rezultanta încrucișării unor lanțuri necesare diferite dar care se situează în exteriorul fenomenelor, posibilitatea de a avea sau de a nu avea loc fără a afecta esența acestora, în sens peiorativ, **c.** e sinonimă și cu *hazardul*, care se află în opoziție radicală cu *necesitatea*. Cu acest înțeles ea apare în textele filosofilor neospiritualiști, ale *existențialismului* etc. V. și *necesitate și întâmplare*.

CONTINUITATE ȘI DISCONTINUITATE, termeni polari, care exprimă structura unitar contradictorie a *materiei*, la toate nivelele ei de organizare, de mișcare în *spațiu și timp*. *Continuitatea* reprezintă distribuția și succesiunea neîntreruptă a elementelor și proceselor care structurează sistemele materiale în dinamica lor în spațiu și timp, punând în evidență omogenitatea și ineputizabilitatea structurală a lumii materiale la toate nivelele ei de organizare. *Discontinuitatea* este opusul *continuității*, reprezentând distribuția discretă, întreruperile în succesiunea elementelor și proceselor care structurează sistemele

materiale în dinamica lor spațio-temporală și punând în evidență neomogenitatea și variabilitatea structurală a materiei la diferitele ei nivele de organizare. Orice obiect și proces constituie o unitate dialectică a **c.** și **d.** Fizica contemporană, studiind distribuția în spațiu și timp a materiei, îndeosebi prin teoria particulelor elementare și teoria *cuantică* a câmpului, fundamentează un model profund dialectic asupra structurii materiei, potrivit căruia materia la toate nivelele ei de organizare fizică se constituie din forme atât continue (**câmpuri**), cât și discontinue (**particule**) de organizare, inseparabil legate între ele. Dialectica materialistă, sprijinită pe argumente din toate științele, pune în evidență faptul că mișcarea realității se constituie, de asemenea, ca o unitate a **c.** și **d.**, exprimată de unitatea schimbărilor cantitative și a celor calitative. Salturile calitative duc la întreruperea *continuității* în dezvoltare, dar nu și la anularea ei, noua calitate apărută constituindu-se pe baza preluării elementelor viabile din sânul vechii calități (de ex., biologia a pus în evidență corelații dialectice între **c.** și **d.** sub forma unității dintre ontogenie și filogenie, dintre ereditate și variabilitate etc.). Unitatea dintre **c.** și **d.** se manifestă și în procesul formării și dezvoltării *cunoașterii* și al *culturii* umane în cadrul relației dialectice dintre *tradiție* și *inovație*. *Continuitatea* existenței se bazează pe indivizibilitate, *invariantă*, conservare, în timp ce *discontinuitatea* se bazează pe divizibilitate, *variabilitate*, *transformare*.

CONTINUU, (**în matematică, științele naturii și filosofie**) grup de concepte, într-o anumită măsură deosebite, dar strâns legate între ele, și folosite în analiza infinitului matematic, a spațiilor abstracte, a legăturii dintre spațiu și timp etc. în unele ramuri ale matematicii (**geometrie, analiză, topologie**), **c.** reprezintă o mulțime neîntreruptă de puncte (**numere**), de ex.: **c.** dreptei reale, **c.** numerelor reale. În teoria *relativității* se vorbește despre **c.** quadri-dimensional „spațiu-timp”. În *teoria mulțimilor*, **c.** denumește puterea unei mulțimi echivalentă cu mulțimea numerelor reale. În matematica intuiționistă (**v. intuiționism**) se introduce un concept complet nou al e, înțeles ca „mediu al devenirii libere” (Brouwer). Noțiunile denumite prin termenul **c.** au o deosebită valoare filosofică, apărând în multe

momente importante ale istoriei filosofiei și științei (Aristotel, Galilei, Leibniz, Newton, Kant), fiind implicate în analiza structurii universului, în cercetarea problemei infinitului, în analiza mecanismului și istoriei procesului de cunoaștere. V. *continuitate și discontinuitate; terțiul exclus; viitorii contingenți*.

CONTRACTUL SOCIAL (sau *teoria contractualistă*), concepție idealist-raționalistă care explică originea și natura *statului* (uneori și a *societății*) printr-o convenție pe baza căreia oamenii, renunțând benevol, total sau parțial, la drepturile lor „naturale” în favoarea unui organ suprem, dobândesc din partea acestuia asigurarea drepturilor lor „civile”, întrucât acesta își ia obligația de a le apăra viața, securitatea și proprietatea. Elemente de gândire contractualistă au apărut încă în gândirea politică chineză (la Motzi) și greacă (Epicur), în lucrările unor autori din sec. 16 (de ex., spaniolii M. Salmonius și J. Mariana, scoțianul G. Buchanan). Doctrina e.s. este însă caracteristică pentru exponenții ideologici ai burgheziei în ascensiune, care au elaborat-o sistematic, punând-o în slujba luptei împotriva feudalismului și bisericii. (J. Althusius, H. Grotius, B. Spinoza și mai ales Th. Hobbes, J. Locke și J.-J. Rousseau). Subliniind natura contractualistă, deci omenească, a statului, ei se ridicau împotriva concepției teologice care-l socotea creație a divinității. Ei presupuneau existența unei „stări naturale” originare, pe care și-o imaginau însă în chip diferit. De altfel, chiar ideea e.s. vine să justifice, în funcție de contextul social-istoric specific, în optica fiecărui autor, obiective diferite: Th. Hobbes pune accentul pe autoconservare, pace și securitate, fundamentând necesitatea unui stat autori: tar investit cu putere absolută; J. Locke evidențiază libertatea și proprietatea, întemeind legitimitatea monarhiei constituționale, pe când J.-J. Rousseau sublinia libertatea și egalitatea, ca baze ale unui guvernământ republican și democratic, întemeiat pe principiul suveranității poporului. De asemenea, Spinoza și Rousseau trăgeau concluzii radicale, proclamând dreptul poporului la revoluție în cazul în care puterea de stat n-ar respecta contractul, transformându-se în despotism. Teoria e.s., a avut, în sec. 17 – 18, un rol politic progresist, întrucât s-a opus concepției teologice a statului „de drept divin” și a

pregătit și/sau justificat revoluțiile burgheze. V. și *solidarism*.

CONTRADICȚIE 1. (în filosofie) Categorie care exprimă starea lăuntrică a structurii tuturor obiectelor și proceselor și anume relația de coexistență, de unitate și în același timp și de *opoziție* a laturilor și tendințelor contrarii, interne, proprii *esenței* acestora. C. constituie forța motrice fundamentală a mișcării și *dezvoltării*. Dialectica materialistă postulează teza *universalității* e; dedublarea unicului (unitarului) în contrarii, care se presupun și se exclud reciproc, însoțește dinamica obiectelor și proceselor de la apariția până la dispariția lor, trecând prin diverse stadii (de ex. de la *deosebire* la *opoziție* și – în anumite condiții – la conflict) și este proprie tuturor proceselor și obiectelor din natură, societate și gândire. C. se instituie ca stare incipientă, ca tensiune virtuală a fenomenelor chiar și înainte de manifestarea deosebirilor dintre contrariile interne ale acestora (Lenin). Pe temeiul acestei universalități ac, dialectica materialistă consideră c. ca esență a dialecticii, ca lege generală a structurii și devenirii fenomenelor. În procesul devenirii lor, contradicțiile nu se anihilează, nu dispar, ci se rezolvă. Rezolvarea c. echivalează, de regulă, cu schimbarea calitativă a obiectului și procesului, cu apariția unei noi unități de confrării. Universalitatea contradicțiilor presupune *specificitatea și varietatea lor*. C. există în chip specific în diferite forme de mișcare a materiei, în obiecte și procese diferite, contribuind la determinarea specificului lor calitativ. Cercetarea științifică a specificului c. permite dezvăluirea deosebirilor calitative dintre fenomene și elaborarea metodelor corespunzătoare pentru rezolvarea fiecărei c. În parte, îndeosebi a contradicțiilor de ordin social. Sub aspectul varietății lor, se pot clasifica următoarele tipuri de e: fundamentale și nefundamentale, principale și secundare, interne și externe. C. *fundamentală* este c. care definește în totalitate natura și esența unui obiect sau proces, proprie acestuia pe întreaga durată a existenței sale; ea determină sau influențează toate celelalte c. ale obiectului sau ale procesului respectiv. C. *principale și secundare* se clasifică în raport cu însemnătatea rolului lor pentru procesul dezvoltării și urgența soluționării lor într-o etapă dată, delimitată precis, a dezvoltării obiectelor sau fenomenelor; ele există și

acționează pe fondul **c.** fundamentale. Determinarea lor pe plan social are o mare însemnătate în elaborarea strategiei și tacticii partidelor marxist-leniniste. *C. interne și externe* sunt **c.** care acționează în strânsă legătură și care au un rol diferit în procesul dezvoltării. *C. interne* au loc înăuntrul aceluiași obiect sau fenomen (de ex. **c.** dintre asimilație și dezasimilație în cadrul organismului), în timp ce *e. externe* au loc între obiecte sau fenomene diferite (de ex., e. dintre organism și mediu). Deosebirea dintre aceste două feluri de **c.** are un caracter relativ și, ca atare, nu trebuie absolutizată, în opoziție cu teoria *echilibrului*, care consideră greșit că izvorul schimbărilor calitative ale unor fenomene sau procese aflate în stare de relativ echilibru s-ar afla în factori externi, materialismul dialectic subliniază rolul determinant al **c.** *interne* în procesul dezvoltării; **c. externe** acționează prin intermediul celor interne, iar influența lor poate fi eficientă numai atunci când ea concordă cu direcția rezolvării **c. interne**. Tipologia *C.* îmbracă aspecte specifice în cadrul fiecărei forme de mișcare. Particularități aparte comportă legea **c.** În viața socială, în cadrul căreia se pot distinge două tipuri specifice de *e.*: antagoniste și neantagoniste. *C. antagoniste* se stabilesc între clase, grupuri și forțe sociale cu interese fundamentale diametral opuse (de ex. e. dintre iobagi și feudali, dintre proletari și burghezi, dintre monopoluri și întreaga națiune, în lumea capitalistă). *C. antagoniste* sunt legate de relațiile de producție bazate pe exploatare, fiind forța motrice fundamentală a formațiunilor întemeiate pe acest tip de relații. Ele se adâncesc continuu, dând naștere unei stări conflictuale, adesea foarte acute. *C. antagoniste* se rezolvă prin revoluții sociale, care înlătură vechile relații de producție, determinând trecerea la o formațiune socială superioară. În perioada de trecere de la capitalism la socialism, **c. antagoniste** dintre clasa muncitoare aliată cu țărănimea muncitoare, pe de o parte, și clasa capitaliștilor, pe de altă parte, sunt rezolvate prin desființarea proprietății capitaliste asupra mijloacelor de producție și a claselor exploatatoare și prin construirea bazei economice și a suprastructurii socialiste. *C. neantagoniste* sunt generate de interese de ordin secundar între clase, grupuri și forțe sociale cu interese fundamentale comune. În diferite orânduirii sociale, **c. neantagoniste** se manifestă

într-un mod specific și au un conținut diferit. Ele acționează ca forță motrice fundamentală în formațiunile întemeiate pe relații de colaborare și de ajutor reciproc între membrii societății. C. neantagoniste se manifestă și în perioada de trecere de la capitalism la socialism. O c. neanta-gonistă din perioada de trecere este c. dintre clasa muncitoare, legată de proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producție, și țărănimea muncitoare, care mai rămâne legată un timp de mica proprietate funciară. Această c. se rezolvă prin cooperativizarea agriculturii. C. neantagoniste sunt specifice în societatea socialistă (de ex., rămânerea în urmă, în anumite etape, a unor laturi ale relațiilor de producție față de forțele de producție sau invers; c. dintre baza economică și unele laturi ale suprastructurii ideologice sau instituționale; c. dintre elementele înaintate și cele înapoiate ale societății etc). În condițiile socialismului, aceste c. se rezolvă, de regulă, în mod conștient, prin măsurile luate de către partidul marxist-leninist și de către statul socialist, cu sprijinul și participarea activă a oamenilor muncii, în vederea eliminării treptate a cauzelor care le determină, prin perfecționarea sau schimbarea elementelor, laturilor, instituțiilor care au rămas în urmă, s-au perimat și nu mai corespund dezvoltării. După cum a arătat tovarășul Nicolae Ceaușescu, important este ca rezolvarea adecvată a c. neantagoniste, în socialism, pe baza dezvoltării și studierii lor temeinice și la timp, spre a preveni transformarea lor în antagonisme, să se desfășoare pe fondul unității multilaterale a societății, al coincidenței intereselor fundamentale ale membrilor ei și al consolidării și perfecționării continue a relațiilor socialiste în toate sferele vieții sociale. De asemenea, e necesar să se țină seama și de faptul că acțiunea diferitelor tipuri de c. este simultană, conexată dialectic în cadrul unor procese sociale vii, de o mare complexitate, care nu îndreptățește subaprecierea unora sau supraaprecierea altora. Luarea în considerație a acțiunii *tuturor* tipurilor de c. Și adoptarea, la timp, a măsurilor pentru soluționarea acestora constituie o garanție a evitării erorilor în activitatea practică a partidului revoluționar al clasei muncitoare, a statului socialist. Studiarea e, a tipurilor, caracteristicilor și mecanismului lor, a felului specific și concret istoric în care ele

acționează de la țară la țară și de la etapă la etapă, are o covârșitoare însemnătate teoretică și practică-operatională în elaborarea strategiei și tacticii partidelor comuniste și muncitorești, a politicii lor interne și externe, în știința conducerii vieții sociale. 2. (în logică) Raport care există între *speciile* unui *gen* atunci când genul nu are mai mult de două specii (de ex., vertebrat-nevertebrat, organic-anorganic). Fiind date două *noțiuni*, A și B, între ele există raport de **c.** dacă și numai dacă, oricare ar fi obiectul **x**, el nu poate face parte în același timp și din același punct de vedere atât din *sfera* lui A cât și din *sfera* lui B, dar nici nu poate lipsi (în aceleași condiții) din *sfera* ambelor. La nivelul propozițiilor categorice, raportul de **c.** se stabilește între propozițiile universale și cele particulare de calitate deosebită. În *logica simbolică* raportul de **c.** apare între o propoziție oarecare „P” și negația ei „— ți”, astfel încât „P” și „— ți” nu pot fi nici adevărate și nici false în același timp și din același punct de vedere. V. *contrarii*; *unitatea și lupta contrariilor*.

CONTRAFACTUAL 1. (Referitor la enunțurile categorice) Fals în fapt. 2. (Referitor la enunțurile condiționale) Falsitatea antecedentului; această falsitate nu este explicit formulată, ci este implicită, fiind sugerată de context. De ex. enunțul „Dacă un vas ar fi căzut, el s-ar fi spart” ne sugerează că vasul nu a căzut. Enunțurile condiționale contrafactuale se consideră a fi în mod normal adevărate, putând exprima o mare parte din *cunoștințele* noastre. Atenția filosofilor a fost atrasă de acest tip de enunțuri din mai multe motive: **a)** situația lor logică este neclarificată: legătura dintre antecedent și consecvent nu poate fi explicată nici pe baza logicii extensionale, nici apelând la un gen de modalități ireductibile; **b)** analiza lor ar clarifica o serie de probleme conceptuale din filosofia științei: definirea legii științifice, construcția unor teorii adecvate ale confirmării, înțelegerea unor particularități ale conceptelor teoretice și ale experimentului ideal; **c)** istoric, doctrina *fenomenalismului* și alte viziuni de *reducționism* s-au întemeiat pe acest tip de enunțuri pentru a se dispensa de enunțurile care se refereau direct la obiectele fizice, la *entitățile* teoretice etc.

CONTRAPOZIȚIE, tip de inferență imediată (nemijlocită) care, în cazul propozițiilor categorice de forma „8 este P”, se realizează prin

obversiune și *conversiune*. Dacă propoziția inițială este de tipul „Toți S sunt P”, prin obversiune se obține „Niciun S nu este non- $\bar{P}$ ” și apoi prin conversiune, „Niciun non- $\bar{P}$ nu este S”, ceea ce este **c. parțială** a propoziției inițiale. Dacă obvertim și **c. parțială**, obținem **c. totală**, adică: „Toți non- $\bar{P}$ sunt non-S”. De reținut că ordinea obversiune-conversiune este obligatorie în realizarea **c.** Și că propozițiile categorice particular-afirmative nu au **c.** În logica simbolică prin **c.** se înțelege o proprietate fundamentală a *implicației*, exprimată prin formula:

$$(A - B) - (B A)$$

a cărei semnificație este redată de enunțul: „*Dacă A este adevărat, atunci este adevărat și B, rezultă că dacă e fals B, atunci și A este fals*”.

con

CONTRARIETATE (*relație sau raport de c*), raportul existent între noțiunile *specii*, în cadrul noțiunii *gen*, cu condiția ca numărul noțiunilor specii să fie mai mare decât două (de ex. speciile de culori în cadrul genului culoare). Dacă speciile unui gen sunt în număr de două, atunci între ele există un raport de *contradicție*. Două noțiuni oarecare, A și B, se află în raport de **c.** dacă și numai dacă, oricare ar fi obiectul **x** pe care îl alegem, el nu poate face parte, în același timp și sub același raport, din același punct de vedere, atât din sfera lui A, cât și din cea a lui B, dar poate lipsi (în aceleași condiții) din sfera ambelor, în cazul propozițiilor categorice, raportul de e. se stabilește între propoziția universal afirmativă SaP și cea universal negativă de forme Se°. Două propoziții oarecare sunt în raport de **c.** dacă și numai dacă ele nu pot fi adevărate, dar pot fi false, în același timp și din același punct de vedere. V. și *opозиție*.

CONTRARI, laturi, însușiri sau tendințe ale obiectelor și proceselor, opuse unele altora. C. se exclud reciproc, iar *opозиția* dintre ele reprezintă conținutul și izvorul intern al *dezvoltării* oricărui obiect sau proces. C. constituie o *unitate*; existența unei laturi este condiția existenței laturii contrare și invers (ex. pozitiv și negativ, asimi-lație și dezasimilație, exploatați și exploataitori etc). Unitatea **c.** este relativă, condiționată, trecătoare, deoarece în procesul dezvoltării laturile

contrare determinate, care caracterizează obiectele și fenomenele, sunt înlocuite cu altele noi, ceea ce atrage după sine schimbarea calitativă a obiectelor și fenomenelor, deci formarea unor noi unități de **c.** Lupta e. este absolută, căci caracterizează atât dezvoltarea oricărui obiect și proces, cât și schimbările lor calitative. Caracterul permanent, *absolut* al luptei **c.** determină caracterul absolut al *mișcării* și dezvoltării din natură, societate și gândire. V. și *contradicție*; *unitatea și lupta contrariilor*.

„CONTRIBUȚII LA CRITICA ECONOMIEI POLITICE”, operă teoretică a lui K. Marx, publicată în 1859. Lucrarea cuprinde o analiză a mărfii, a formei valoare, a procesului schimbului și a banilor, care va fi reluată și dezvoltată de Marx în secțiunea I din primul volum al „Capitalului”. „Prefața” expune pe scurt, într-o pagină devenită celebră, esența concepției materialiste a istoriei, iar „Introducerea” conține o expunere teoretică a metodei dialecticii, sub aspectul ridicării de la abstract la concret, aplicată ulterior de Marx în „Capitalul” și în alte lucrări. „Introducerea” acestei opere este considerată drept „Discursul asupra metodei” a lui Marx în care este precizată poziția sa epistemologică cu privire la dialectica procesului cunoașterii științifice ca reproducere ideală, conceptuală (concretul logic), istoricește perfectibilă a complexității reale (concretul real-obiectiv) cu ajutorul unei succesiuni de operații categoriale de *analiză* și *sinteză*, de conceptualizare, relevând însemnătatea principiului istoricității pentru epistemologia științelor sociale. V. și *abstract*; *concret*.

CONȚINUT, (în logică) totalitate a notelor unei noțiuni. În **c.** noțiunii de „om” se cuprind notele de ființă bimană, bipedă, rațională, făuritoare de unelte etc. C. noțiunii este determinant în raport cu *sfera* acesteia.

CONȚINUT ȘI FORMĂ, categorii filosofice corelative care desemnează trăsături, laturi organic legate ale obiectelor și *proceselor*. *Conținutul* desemnează totalitatea elementelor constitutive esențiale, care caracterizează și condiționează existența și schimbarea unui obiect sau fenomen; ansamblul interacțiunilor și proprietăților care asigură funcționalitatea acestora. Mai precis, categoria *conținut* are următoarele semnificații principale: a) *totalitate a elementelor*

constitutive ale unui *sistem*; **b)** totalitate a caracteristicilor interne ale unui obiect sau fenomen; **c)** totalitate a relațiilor și proprietăților unui obiect sau fenomen care le conferă acestora capacitatea de a se institui ca obiect al reflectării (**reflectat**), în acest sens, toate sistemele lumii materiale pot fi reflectate în plan cognitiv prin intermediul noțiunii, judecății, teoriei etc. *Forma* desemnează modul de existență, de organizare și de structurare a elementelor constitutive ale unui fenomen. Ca și categoria *conținut*, categoria de *formă* are, la rândul ei, trei semnificații mai importante: **a)** *structură* a unui sistem, adică totalitate a relațiilor existente între elementele lui; **b)** *înfățișare* exterioară, aparentă a unui obiect sau fenomen; **c)** *construcție* conceptuală care reflectă un conținut (un sistem de obiecte sau fenomene), în mod mai mult sau mai puțin adecvat, înfățișarea exterioară, atât în cazul categoriei *conținut* cât și al aceleia de *formă*, este cea mai îndepărtată de accepția filosofică a termenilor. Ca structură internă, forma este corelată cu *esența*. Deși între *esență* și *conținut* există o strânsă legătură, între ele pot apărea totuși și deosebiri semnificative. Asemănător conținutului, *esența* se referă la totalitatea proprietăților interne ale unui fenomen dar, în timp ce ea cuprinde doar proprietățile fundamentale, necesare existenței determinate a fenomenului, *conținutul* desemnează totalitatea, atât a proprietăților esențiale, cât și a celor neesențiale. De aceea, categoria *conținut* este mai bogată decât cea de *esență* întrucât cuprinde, pe lângă elementele necesare și generale, și pe cele particulare și singulare. Pe de altă parte, conținutul este mai sărac decât *esența* întrucât în cadrul său necesarul și generalul coexistă unitar, nediferențiat, cu accidentalul și particularul. C. și **f.** se află în raporturi de unitate indisolubilă, se presupun reciproc, corelația lor fiind o condiție a existenței obiectului, în istoria filosofiei, categoriile de **c.** Și! au fost adeseori opuse metafizic, izolate una de alta; unii filosofi (**de ex. Aristotel**) au conceput *forma* ca supremul principiu activ iar conținutul ca entitate pasivă; în teoria kantiană a cunoașterii, „forme de gândire” reprezintă unitatea de ordonare apriorică a multiplicității senzoriale (**care formează conținutul**). În realitate, în cadrul unității lor dialectice, *conținutul* este factor primordial, determinant, iar *forma* este modul de

manifestare a conținutului, cadrul în care acesta capătă concretețe. Astfel, caracterul și nivelul forțelor de producție determină tipul relațiilor de producție, baza determină suprastructura, în interacțiunea dintre **c.** și **f.**, forma joacă un rol activ, grăbind sau frânând dezvoltarea conținutului ca mod de existență al acestuia. Dialectica **c.** și **f.**, care are un rol hotărâtor în dezvoltarea fenomenelor, se manifestă pe mai multe planuri: **a)** *conținutul* se schimbă totdeauna mai repede decât *forma* (de ex. forțele de producție se dezvoltă mai repede decât relațiile de producție), fapt care atrage după sine o anumită rămânere în urmă a formei în raport cu conținutul și, ca urmare, un anumit raport de contradicție între ele; restabilirea concordanței dintre **f.** și **c.** se efectuează prin înlăturarea formelor învechite, care frânează dezvoltarea conținutului; în acest sens, adecvarea continuă a formelor politico-organizatorice, instituționale la conținutul social-material în mișcare este o importantă condiție a progresului societății socialiste; **b)** *forma* manifestă o independență relativă față de *conținut*, același conținut poate îmbrăca mai multe *forme*; **c)** de asemenea (îndeosebi în viața socială), *conținutul* nou poate folosi forme vechi, adaptându-le scopurilor sale. O expresie caracteristică a corelației dintre **c.** și **f.** O constituie trecerea uneia dintre aceste categorii în cealaltă: ceea ce într-un anumit sistem poate fi considerat *formă*, într-un sistem mai cuprinzător (sistem supraordonat, învăluitor) devine *conținut*. Relațiile de producție, de ex. constituie o *formă* în raport cu forțele de producție, dar ele devin un *conținut* în raport cu suprastructura politică, juridică, cu ideologia pe care le generează.

CONȚINUT ȘI FORMĂ ÎN ARTĂ, categorii estetice corelative, constitutive ale operei de artă. *Conținutul* rezidă în *semnificațiile* specifice cuprinse în opera de artă și care caracterizează atitudinea estetică a creatorului față de realitatea materială sau spirituală. *Forma* este modul specific de expresie și structurare a *conținutului* în funcție de ramura de artă în care se încadrează opera, de materialul artistic folosit (cuvânt, marmură, culoare, timbru instrumental etc), ca și de procedeele de tehnică artistică și de stilul original al creatorului de artă. Între **c.** și **f.** În a. există o unitate dialectică, inovația presupunând

modificarea nu numai a laturii formale, ci realizându-se în indisolubilă legătură cu revoluționarea conținutului. *Conținutul* artistic nu poate fi despărțit de *forma* operei de artă (decât, cel mult, în scopuri analitice). În artă, *forma* are un rol însemnat într-în opera de artă ajunge la o existență autentic artistică și autonomă numai integrându-se vieții *formelor*. Forma este însă expresia unui *conținut* social, filtrat de un temperament, reverberat de o personalitate artistică. De aceea una din trăsăturile principale ale formei în artă este faptul că semnifică ceva, că este un *semn*.

CONVENȚIONALISM, concepție filosofică idealist-subiectivă, formulată la începutul sec. 20 de matematicianul și fizicianul francez Henri Poincaré (1854 – 1912) și dezvoltată de H. Dingler. Apariția c. este legată de interpretarea filosofică eronată a unor descoperiri revoluționare din domeniul matematicilor sec. 19 și, în special, al geometriilor neeuclidiene ale lui Lobacevski, Bolyai și Riemann. Potrivit e, *axiomele* geometriei, ca și *legile* naturii în genere, nu ar fi decât *simboluri* sau convenții, create de oameni în mod arbitrar, din motive de comoditate a gândirii, și care nu ar reflecta *realitatea obiectivă*. În opoziție cu e, concepția materialist-dialectică arată că axiomele, legile și orice alte abstracții științifice au un conținut obiectiv, determinat pe baza *practicii* social-istorice a omenirii. V. și *instrumentalism*; *operaționalism*.

CONVERGENȚĂ 1. Caracter a două sau mai multe traiectorii care se reunesc într-un punct (de ex., în optică c. razelor luminii). 2. (în matematică) *Seria convergentă*, termen care corespunde acelei serii a cărei sumă tinde spre o limită finită când numărul termenilor crește indefinit (ex. $1 +$

— $L - 1 - 1 \dots$). 3. Ansamblu de

2 4 8

transformări având ca efect producerea unei asemănări crescânde a elementelor care se transformă. Antonim: *diferență*. 4. Tendință a mai multor serii de transformări independente și paralele de a produce același rezultat. 5. (în biologic) Fenomen evoluționist natural care duce la asemănări de formă exterioară (și uneori de structură) la specii cu trecut filogenetic diferit, dar asupra cărora s-au

exercitat influențe de mediu similare (de ex. forma hidrodinamică a peștilor și a delfinului, care e mamifer). C. este un argument puternic în favoarea selecției naturale și a corelațiilor dintre adaptare și evoluție. 6. *Doctrina* e, orientare frecventă în gândirea socială și în ideologia burgheză contemporană, care preconizează similitudinea (sau omologia) actuală a celor două sisteme social-economice și politice opuse, socialismul și capitalismul, și evoluția lor în viitor, spre un tip comun (sau mixt) de societate. Sprijinindu-se pe alte pseudoteorii sau doctrine („societatea industrială unică”, „stadiile creșterii economice”, *tehnocrația*, *dezideologizarea*, depolitizarea ș.a.) sau chiar înglobându-le, doctrina c. se prezintă drept o teorie generală cu privire la trăsăturile definitorii ale societăților contemporane avansate și la perspectivele dezvoltării lor istorice, în realitate, ea implică nivele și variante diferite de ordin: tehnologic-organizațional (J. K. Galbraith, J. Tinbergen); economic (Fr. Perroux, J. Fourastie, W. Rostow); sociologic (R. Aron); politologic (M. Duverger, R. Lowenthal) și ideologic (R. Aron, D. Bell, S.M. Lipset). De aceea, *doctrina* c. nu este unitară, ci apare ca încorporare a unor concepții eterogene, care sunt juxtapuse; eterogenitatea sa se manifestă și în *ambiguitatea* și diversitatea soluțiilor preconizate pentru societatea viitoare, ca rezultat posibil (sau dorit) al. e. sistemelor sociale. Principalul său viciu teoretic constă în aceea că, pornind de la unele similitudini reale, generate mai ales de nivelul și universalitatea *revoluției științifico-tehnice*, ale celor două sisteme, ignoră deosebiri de esență social-economice dintre acestea și conchide asupra apropierei lor în viitor, denaturând sensul istoric specific al dezvoltării fiecăruia în parte. Expresie a noii strategii ideologice a *imperialismului* contemporan, izvorâtă din poziția de „defensivă istorică” pe care acesta a fost nevoit să o adopte sub presiunea existenței obiective a lumii socialiste și a mișcării antiimperialiste, *doctrina* c. Îndeplinește diverse funcții social-politice și ideologice diversioniste: de a eluda sau șterge opoziția de esență dintre socialism și capitalism, de a asocia imperialismului capacitățile de dezvoltare multilaterală ale socialismului, de a nega socialismul ca realitate necesară a viitorului și, prin aceasta, de a abate masele de la lupta social-politică pentru

eliberarea lor și de a lipsi mișcarea revoluționară contemporană de obiectivul ei strategic fundamental: lupta pentru socialism.

CONVERSIUNEA JUDECĂȚILOR, *inferență* imediată (nemijlocită) prin care se inversează funcția logică a subiectului cu cea a predicatului unei propoziții categorice (judecată de predicție). C.j. se realizează păstrându-se *calitatea* judecății. *Cantitatea* judecății se păstrează în cazul *conversiunilor simple* (de ex. Unii filologi sunt poligloți” = „Unii poligloți sunt filologi”) și se schimbă în cazul *conversiunilor prin accident* (de ex. Toate mamiferele sunt vertebrate” = „Unele vertebrate sunt mamifere”).

COPENHAGA (*Scoala de la C*), denumire dată unui grup de fizicieni constituit la sfârșitul deceniului al treilea al sec. 20 la Institutul de fizică teoretică din Copenhaga (N. Bohr, directorul institutului, W. Heisenberg, C.F. Wei-zsäcker, P. Jordan ș.a.), care au dat inițial o interpretare pozitivistă unor probleme teoretice ale mecanicii cuantice. Cu timpul, pozițiile filosofice ale acestor fizicieni s-au diversificat: de exemplu Jordan a rămas în cadrul *pozitivismului*, iar Heisenberg și Bohr s-au apropiat de *materialism*.

COPERNIC, Nicolaus Copernicus (nume latinizat al lui Kopernik Mikołaj) (1473 – 1543), astronom și umanist polonez a cărui operă ocupă un loc de mare însemnătate atât în cadrul astronomiei cât și în cel al istoriei gândirii în general. Cercetările sale astronomice au urmărit perseverent găsirea unei imagini mai raționale a „cerului”, a *lumii*. El a înlocuit *geocentrismul* ptolemaic cu *heliocentrismul*. Deși mai păstra elemente ale vechii concepții (cerul stelelor fixe), imaginea copernicană asupra lumii a constituit o adevărată revoluție în gândirea vremurilor respective. Din punct de vedere filosofic, revoluția copernicană a fost fertilă atât prin metodologia care a stat la baza ei, cât și prin implicațiile și deschiderile teoretice mai largi pe care le-a adus cu sine. Contrariat de caracterul artificial și încălțit al vechilor sisteme ale lumii, C. a conchis asupra lipsei lor de *raționalitate*. Noua raționalitate era pentru gânditorul polonez o reflectare a *simplicității* și „clarviziunii” naturii înseși, care își atinge scopurile prin mijloacele cele mai directe, fără ocolișuri, nu produce nimic inutil și „știe” ca dintr-o singură cauză să dea naștere mai multor efecte. Din

perspectiva acestui principiu al simplității observabile nemijlocit în natură, C. deducea absurditatea ipotezei după care, precum în sistemul ptolemaic, universul întreg s-ar învârti în jurul Pământului sau o masă foarte mare ar gravita în jurul uneia foarte mici, imaginea inversă fiind mult mai plauzibilă. Alături de principiul simplității, C. invocă pe acela al *relativității* percepției mișcării în spațiu. Când se produce o astfel de mișcare, afirmă el, simțurile nu ne pot informa imediat asupra a ceea ce se mișcă – obiectul perceput sau cel care percepe. Când navigam avem impresia că malurile se îndepărtează în timp ce, de fapt, noi suntem cei ce ne mișcăm, îndepărtându-ne. Acest principiu al relativității mișcării i-a servit lui C. pentru a fundamenta mișcarea Pământului. Pe lângă instaurarea dreptului la existență al spiritului critic, revoluția copernicană, înlocuind o imagine a lumii de care era legată concepția teologică asupra vieții și a universului, a stimulat îndoielile în privința *validității* unei asemenea concepții și a deschis calea afirmării alteia noi, în concordanță cu spiritul *științei*. Prin mutarea centrului sistemului planetar de la Pământ la Soare, a fost pus în discuție și *antropocentrismul* susținut de biserică și, prin aceasta, ideea de *finalitate* a lumii, acreditată de asemenea de către *dogma* creștină. Respingerea imaginii ptolemaice a lumii, asociată până atunci explicațiilor biblice, a însemnat o breșă fundamentală, insurmontabilă în sistemul dogmaticii religioase, o separare definitivă a științei de credință. Aceste ultime aspecte aveau să fie adâncite ulterior de către Giordano Bruno și Galileo Galilei. *Op.pr.:* „Despre mișcările de revoluție ale corpurilor cerești” (1543).

156

COPIE (lat. *copia* „abundență”), reproducere exactă, imitativă. Termen folosit uneori pentru a reda conceptul de imagine sau reflectare din teoria materialistă a cunoașterii; el a pătruns și în literatura marxistă datorită traducerii cuvântului german *Abbild*, care are și sensul de imagine, oglindire, reflectare. Rezultatul procesului cognitiv nu este însă o simplă *c.* a *realității*, ci un elaborat al procesului apropierei dialectice a *subiectului* de *obiect*, o „reflectare subiectivă a realității obiective” (Lenin), cu un grad din ce în ce mai înalt de *adecvare*. Teoria realist-naivă a *reflectării* lumii prin imagini-o, se află

la antipodul teoriei *hieroglifelor* care denaturează explicarea procesului de cunoaștere în sens idealist-subiectiv, ca și al teoriei idea-list-obiective a lui Platon care considera că lucrurile reale sunt o **c.** imperfectă a unor modele ideale. V și *realism naiv; mimesis*.

COPULĂ (lat. *copula* „legătură”), element logic al *judecății* de predicăție (propoziție categorică) care face legătura între *subiect* și *predicai*, fiind redat adesea prin cuvântul „este” („sunt” M.

COREALITATE, concept care exprimă ideea alăturării a doua *realități*, a doua moduri de a fi și deci și a doua serii de *L legități* sau de *factori*, proprii fiecăreia dintre aceste realități sau moduri de existență (de ex., natura și cultura, mediul ecologic și societatea, modelul și opera de artă care îl reprezintă etc).

CORECTITUDINE, însușire a gândirii care constă într-o anumită *ordine* a ideilor, constituită drept consecință a respectării *legilor* logice. Pentru ca gândirea să fie corectă, ideile trebuie: **a)** să fie clare și distincte (adică, în decursul argumentației, fiecare idee să-și păstreze același înțeles, precis delimitat); **b)** să nu fie contradictorii (adică din anumite idei să nu rezulte consecințe care se contrazic între ele); **c)** să fie întemeiate în înălțuirea lor

(adică în fundamentarea ideilor unele pe altele, cele ce urmează să-și găsească un temei suficient în cele ce precedă), încălcarea acestor cerințe are drept consecință apariția unor *erori logice*. **C.** se subordonează *adevărului*, întrucât nu orice *enunț* corect este și adevărat, dar orice enunț adevărat este totodată și corect. **V.** și *validitate*.

CORELAȚIE 1. Relație între doi termeni care nu pot exista unul fără celălalt (de ex. conținut-formă, pozitiv-negativ). **2.** Relație a doua fenomene sau procese între ale căror schimbări, respectiv variații de mărime există o anumită dependență (de ex. **c.** dintre părțile unui organism, **c.** dintre nivelul de trai și *productivitatea muncii*). În cele mai multe cazuri, legătura dintre variațiile mărimilor este o legătură *statistică*, care se poate manifesta foarte diferit, dar care rămâne o caracteristică a sistemelor cu o populație complexă de elemente. **C.** poate fi măsurată (în econometrie, sociologie, genetică, psihologie) prin „coeficienți de **c**” sau prin „coeficienți de asociație”. Conceptul de

c. a căpătat o semnificație deosebită odată cu revirimentul și extinderea metodelor *structurale* de cercetare în domeniul științelor naturii și al științelor sociale.

CORIDALEU, Teofil (1570 – 1646), cărturar și filosof grec neoaristotelic, ultimul și cel mai cuprinzător comentator în limba greacă al operei lui Aristotel, profesor la Atena și Constantinopole. Operele sale, tipărite sau rămase în manuscris, au folosit învățământului superior în Europa până în sec. 18, pătrunzând, mai ales prin discipolii săi, și în Moldova și Țara Românească, devenite centre ale neoaristotelismului coridalean. Contrar scolasticii medievale, C. a susținut necesitatea separării filosofiei de teologie și imposibilitatea concilierii aristotelismului cu dogma creștină. În contextul ideologic al epocii, elogiul pe care C. l-a adus filosofiei, socotind-o mijlocul pentru atingerea fericirii de către om, a avut o semnificație umanistă. *Op. pr.:* „Comentarii și întrebări asupra întregii logici a lui Aristotel” (postum, 179), „Introducere la Fizica lui Aristotel” (postum, 1779), „Oeuvres philosophiques”, 7 vol., prima serie completă de opere în limbile greacă și franceză, trad. C. Noica (vol. I și II, 1970 – 1973; vol. III-VII în pregătire).

CORNU, Auguste (n. 1888), filosof marxist francez, profesor, din 1948, la Universitatea „Humboldt” din Berlin (R.D.G.). Principalele sale lucrări sunt consacrate genezei marxismului și locului pe care îl ocupă acesta în istoria gândirii moderne. *Op.pr.:* „Karl Marx și Friedrich Engels. Viața și activitatea” (3 vol., 1955, 1958, 1962), „Formarea materialismului istoric” (1970).

COSMOGONIE (gr. kosmos „lume”, „univers” și *gonos* „origine”, „naștere”), ramură a astronomiei cu numeroase implicații filosofice, care studiază originea și evoluția în timp a corpurilor cerești. C. *planetară* se ocupă cu originea sistemului solar. În elaborarea diverselor teorii cosmogonice se înfruntă poziții materialiste (I. Kant, P. Laplace, O.J. Schmidt ș.a.) cu puncte de plecare idealiste (de ex. J. Jeans) care, la rândul lor, alimentează concepții creaționiste. C. *stelară* se ocupă cu originea și evoluția stelelor. Teoriile moderne privitoare la c. *stelară* dezvăluie caracterul dialectic al existenței materiei în univers, faptul ca apariția stelelor este un proces natural care continuă

și în prezent (V.A. Ambartsumian). Apariția și dispariția corpurilor cerești reprezintă momente ale *mișcării materiei* infinite în spațiu și timp. Prin termenul **c.** sunt desemnate totodată anumite concepții folclorice populare, mitologico-religioase sau poetice despre apariția *lunii*. Astfel de **c.** se întâlnesc la toate popoarele arhaice și exprimă implicit o anumită *concepție despre lume*. Teorii cosmogonice au elaborat și filosofi greci printre care Anaximandru, Empedocle și Anaxagora. **C.** este implicată ca viziune și în operele lui Platon, Aristotel, Leibniz, Hegel ș.a.

COSMOLOGIE (gr. *kosmos* „lume”, „univers” și *logos* „cuvânt”, „vorbit”), știință despre structura și dezvoltarea stărilor cosmice ale materiei, despre constituirea, tipologia, formele de mișcare, transformarea și dispariția obiectelor și sistemelor cosmice. În sensul cel mai larg, **c.** este știința despre principiile generale ale universului fizic, în antichitate și evul mediu această știință era denumită „fizică” sau „filosofie a naturii”; termenul **c.** a fost introdus abia la sfârșitul sec. 18 de către Ch. Wolff. Fiind inițial o preocupare cu precădere filosofică, speculativă, **c.** a început să se constituie ca disciplină autonomă abia în timpurile moderne, devenind o știință propriu-zisă abia în ultimul secol. La constituirea **c.** ca știință au contribuit esențial dezvoltarea fizicii și mecanicii, apoi apariția și dezvoltarea opticii, analizei spectrale, termodinamicii, fizicii cuantice, teoriei *relativității* și fizicii nucleare. Uneori **c.** este echivalată cu astronomia. **C.** contemporană studiază problemele distribuției galaxiilor în *spațiu*, interacțiunea și mișcarea acestora, proprietățile geometrice ale spațiului, nașterea și răspândirea elementelor chimice în cosmos etc. Teoriile cosmologice au păstrat însă o semnificație filosofică, în explicarea *structurii* și *mișcării* universului fiind implicate pozițiile filosofice fundamentale. Astfel, în interpretarea deplasării spre roșu în spectrele galaxiilor (**v. deplasarea spre roșu**) și în elaborarea unor *modele* ale universului în cadrul cosmologiei relativiste s-au înfruntat interpretări creaționiste, idealiste, cu interpretări materialiste. În teoriile asupra întregului univers trebuie să se țină seama în mod deosebit de varietatea infinită pe care o constituie universul și de imposibilitatea de a o epuiza în modele simplificatoare.

COSMOPOLITISM (gr. *kosmos* „lume”, „univers” și *polites* „cetățean”), concepție politică care neagă importanța apartenenței oamenilor la comunitățile lor statale sau naționale, considerându-i „cetățeni ai lumii”. C. a avut în diferite perioade istorice un conținut social diferit. Astfel c. antic este prima formă istorică ac, proprie elenismului și Imperiului roman, corespunzătoare fazei de criză a sclavagismului, propagată îndeosebi de stoici, de unii cinici și sofști, precum și de Cicero. În perioada de ascensiune a burgheziei, c. a cultivat idealurile umaniste, nobile, inițiate de c. antic. Fără a nega importanța comunității naționale, unele concepții cosmopolite au preconizat integrarea națiunii în umanitate, combătând izolarea națională și egoismul naționalist. C. burghez din epoca imperialismului propagă însă indiferența față de patrie (conform dictonului antic: „Unde e bine, acolo e patria”), neîncrederea în capacitatea creatoare a propriului popor, disprețul față de tradițiile și de cultura națională. Ca doctrină politică, c. contemporan promovează ideea neștiințifică și diversionistă a renunțării la suveranitatea și independența națională, lansând proiecte de creare a unui „stat” sau „guvern mondial”, care exprimă tendințele de supremație ale marilor puteri monopoliste. Marxism-leninismul opune c. *internaționalismul* proletar și *patriotismul* socialist. „Tăria internaționalismului proletar, a solidarității internaționale depinde tocmai de forța clasei muncitoare din fiecare țară, de autoritatea și încrederea de care ea și partidul ei revoluționar se bucură în rândurile propriului popor – și nu de nesocotirea și sacrificarea intereselor naționale în numele unor teze și principii aflate în contradicție flagrantă cu cerințele obiective ale vieții, cu însăși dezvoltarea istorică” (Nicolae Ceaușescu).

COSMOS (gr. *kosmos* „lume”, „univers”) 1. (în sens larg) *Lumea*, universul, *existența* luată în ansamblul ei. 2. (în sens restrâns) Universul, existența dotate cu o *ordine* rațională și opuse *haosului* (Platon, Aristotel, Leibniz, Hegel). În accepția curentă, termenul de c. este adesea folosit pentru a denumi spațiul din vecinătatea Pământului și deci sistemul solar. De structura și evoluția c. se ocupă *cosmologia*.

COUENOT, Antoine-Augustin (1801 – 1877), matematician și filosof francez, cunoscut mai ales pentru încercarea de a întemeia o

critică a cunoașterii pe baza ideii de *probabilitate*. Influențat de *pozitivismul* lui Comte și de *criticismul* kantian, C. a căutat să depășească limitele acestor două orientări filosofice. Spre deosebire de Comte, C. nu a intenționat însă construirea unui sistem, iar ideile sale filosofice sunt corelate mai strâns cu problematica științei. Ca și Kant, C. a dorit să fundamenteze o critică a condițiilor și valabilității cunoașterii, a fundamentelor obiective și subiective ale științei însăși, în opoziție cu Kant, C. a negat însă natura o *priori* a *categoriilor*, susținând că acestea sunt idei fundamentale constituite a *posteriori*, descoperite și verificate pe cale experimentală de către *știință*. În aceeași direcție, C. a afirmat că ideile noastre se orânduiesc conform fenomenelor exterioare și nu invers, iar rațiunea este capacitatea de a descoperi *ordinea* și înlanțuirea lucrurilor și de a reflecta această ordine. Totuși, în spirit kantian, C. afirmă relativitatea și limitele cunoașterii. Aceasta nu poate pătrunde până la *esența* lucrurilor; *certitudinea* constituie o limită afectată de diferite grade de *probabilitate*. Condiționarea probabilistă a cunoașterii se datorează, după C, „*hazardului*” existent în realitate, și care se naște ca urmare a intersectării a două serii cauzale independente una față de alta. Cu toate limitele sale pozitiviste și agnostice, concepția lui C. constituie una dintre încercările moderne ale filosofiei științei și a avut o mare influență asupra altor gânditori, printre care Lachelier, Boutroux, Poincaré; Bergson ș.a. *Op. pr.*: „Eseu asupra fundamentelor cunoașterii și asupra caracterelor criticii filosofice” (1851).

COUSIN, Victor (1792 – 1867), filosof spiritualist, șeful școlii eclectice franceze. Discipol al lui Royer-Collard și al lui Maine de Biran, C. critică *senzualismul* lui Condillac și în general spiritul filosofic al sec. 18, vinovat, în opinia lui, de „dezastrele” ce au urmat Revoluției franceze. C. și-a caracterizat propria filosofie ca fiind o filosofie „spiritualistă”, iar metoda drept „eclectică”. Această metodă, proprie după C. nu numai filosofiei, ci și științelor particulare, constă în adăugarea continuă a rezultatelor valide ale investigațiilor cunoașterii din care se constituie corpus-ul științei adevărate. Criteriul după care este selectată partea validă a sistemelor filosofice și din care se nutrește *eclectismul* îl constituie simțul *comun*. Admițând „natura” și

„eul” ca două *entități* distincte, C. postulează existența autonomă a ideilor care nu-și au originea în niciuna dintre ele, nefiind rezultatul nici al *senzațiilor*, nici al *reflecției*, întrucât transcend individualitatea „eu”-lui și continua variabilitate a naturii. Sinteza spiritualistă a lui C, împrumutând elemente din opera lui Platon, de la unii reprezentanți ai școlii *alexandrine* și școlii *scoțiene*, influențată de Kant, Schelling și Hegel, este lipsită de originalitate. Numele lui C. se leagă mai ales de apariția istoriei filosofiei ca disciplină în Franța. C. a tradus operele lui Platon, a publicat „Cugetările” lui Pascal și operele lui Descartes. *Op. pr.*: „Fragmente filosofice” (1826), „Curs de istoria filosofiei moderne” (1841 – 1846), „Despre adevăr, frumos și bine” (1853).

CEATYLOS (sec. 5 î.e.n.), filosof grec, discipol al lui Heraclit, care a tras concluzii relativiste și sceptice din doctrina dascălului său despre *devenirea* și curgerea universală. Spre deosebire de Heraclit, care spunea că „nu ne putem scălda de două ori în același râu”, C. a afirmat că nu ne putem scălda nici măcar o singură dată, deoarece râul se schimbă din clipă în clipă. În felul acesta, C. nega orice stabilitate a lucrurilor (chiar și pe cea relativă).

CREATIVITATE, capacitate specific umană de a inova, concretizată în *invenția* și *creația* materială sau spirituală. C. este expresia posibilităților umane de creație, prezentă încă în faze ce premERG înfăptuirea. Ea este și *măsura* trecerii posibilităților de creație în act. În ultimele decenii C. a intrat în câmpul de investigații al unei serii de discipline ca: psihologia, pedagogia, sociologia, estetica, critica literară, critica de artă, epistemologia și logica științei, praxiologia și teoria acțiunii umane etc. în intenția acestora de a contribui, în scopuri euristice, la deslușirea aspectelor generale și a celor specifice potențialităților creatoare, ca și ale procesului de *creație* însuși în diferite domenii.

CREAȚIE, proces dinamic de obiectivare umană prin care iau naștere *valorile* culturale, în anumite condiții date, istorice și naturale, obiective și subiective., C. este o specie a *muncii* și anume a aceleia care adaugă *lumii*, omului, produse sau obiecte noi, specifice, originale, materiale ori spirituale, încă inexistente, și care au darul de a contribui la transformarea mediului natural, social sau mental și, prin aceasta, la

transformarea creatorului însuși. Prin **c.** se produce schimbarea calitativă a unui fapt natural sau social „individual sau colectiv, de la un act psihic, cognitiv, la un fapt de cultură. Concepțiile privind e, natura procesului creator, facultățile spirituale care participă la el, sunt fie idealist-obiective, teologice, referindu-se la caracterul revelat, „inspirat”, supramundan, transcendent al e, fie idealist subiective, iraționaliste, voluntariste, precomzând un principiu creator abisal, inconștient, care i s-ar impune creatorului fără voia lui, fie intelectualiste, supralicitând rolul factorului rațional, deliberat, constructiv, în acest proces. Concepția materialist-dialectică și istorică despre **c.** consideră că procesul de e. este condiționat istoricește de stadiul evoluției materiale și spirituale a societății, de măsura în care *personalitatea* creatoare este conștientă de condiția și necesitatea istorică dată; el depinde de coincidența dintre acestea și *creativitatea* personalității respective. În afara factorilor sociali sunt considerați ca factori favorizanți ai **c.** și cei biologici, psihologici, educaționali, care concură la acest proces. În procesul creator se interferează, în diferite proporții și de la caz la caz, spontanul și conștientul, raționalul și afectivul, empiricul și teoreticul. C. propriu-zisă este un salt calitativ determinat de acumulări cantitative ale acestora. Conceptul de e, în sensul de zămislire demiurgică a unei realități din neant, de către un autor care este și cauza lui eficientă, are origine teologică. Denunțat de Spinoza („Etica”), de Kant („Critica rațiunii pure”), reluat de Bergson, cu acest sens, el este astăzi, din punct de vedere filosofic, perimat. C. se manifestă atât pe plan individual, cât și la scară macro-socială (mase, popoare, națiuni, instituții sau structuri de organizare socio-economică, tehnică, științifică, culturală etc). Materialismul istoric subliniază forța revoluționară, creatoare a maselor populare participante activ la creația istorică conștientă. V. și *invenție*.

CREAȚIONISM, concepție teologică potrivit căreia lumea ar fi fost creată (din nimic, *ex nihilo*) de Dumnezeu. O accepție particulară a termenului s-a cristalizat în biologie, unde el denumeste concepția potrivit căreia ființele vii, respectiv speciile de animale și plante, ar fi fost create, așa cum există ele astăzi, de divinitate (C. Linne, G. Cuvier). Variante „atenuate” ale **c.** sunt doctrinele creației 06 *aliquo*

(divinitatea sau demiurgul structurează un material preformat) și ale „creației continue” (intervenția lor este necesară și ulterior, clipă de clipă). C. biologic a fost dezmințit de *darwinism*.

CREDINȚĂ 1. Simplă opinie probabilă. 2. Certitudine afectivă, sentimentală, non-rațională care poate atinge, uneori, fanatismul. În această semnificație se înscriu și e. religioase, motivate însă prin *revelație*. În primul caz, c. reprezintă treapta inferioară a cunoașterii și se opune certitudinii științifice. În al doilea caz, c. se dă drept treapta cea mai înaltă a cunoașterii, superioară cunoașterii raționale. Fr. H. Jacobi vede în c. singura modalitate a omului de a accede spre infinit și o identifică cu sentimentul *realității*. Comentând valoarea e, Kant, ca și postkantienii, o consideră drept un act de voință, de adeziune individuală, subiectivă, care exclude îndoiala și se lipsește de rațiunile logice adecvate și comunicabile. În fapt, se are în vedere conceperea c. drept o formă de non-cunoaștere. Materialismul istoric consideră c. drept o formă caracteristică a *înstrăinării* religioase, determinată de cauzele obiective ale înstrăinării în genere.

CREȘTERE, mărire a dimensiunilor cantitative ale unui obiect sau fenomen, termenul fiind utilizat cel mai adesea în determinismul biologic, referitor la organisme. Frecvent circulă și termenul de c. *numerică*, înmulțire a elementelor (unităților) unei populații (mulțime, colectivitate). *Evoluționismul „mecanicist”* (plat) nu face deosebire între c. și *dezvoltare*, ambele fiind echivalate cu acumularea cantitativă, în concepția materialist-dialectică, c. este concepută însă ca un proces pur cantitativ, spre deosebire de *evoluție* sau de *dezvoltare* în care au loc restructurări și schimbări calitative progresive. Numeroase fenomene naturale și sociale cunosc, pentru un timp, un proces de c. *exponențială*

(în progresie geometrică), deosebit principal de c. (simplă) *aditivă* (în progresie aritmetică) dar, în cele din urmă, c. își epuizează resursele de potențare a noului (fenomen reprezentabil printr-o curbă în S, curba *logistică*) și lasă loc unui proces revolutiv, de schimbare calitativă (salt). V. și *schimbare*.

CREȘTINISM, una dintre principalele *religii* universale, cu o vechime de aproape două milenii. Numele acestei religii derivă de la

presupusul ei întemeietor și totodată divinitate: Iisus Hristos, considerat ca fiu al lui Dumnezeu și deci parte componentă a „trinității” creștine (Tatăl, Fiul și Sfântul Duh). Doctrinar, c. se sprijină pe „Biblie” dar mai ales pe cărțile „Noului Testament”. Studiul apariției cărților, considerate sfinte, ale „Noului Testament” demonstrează ideea că, de fapt, c. nu a fost întemeiat de Iisus, ci invers, că în cadrul c. s-a format treptat personalitatea acestuia. Momentul apariției organizatorice a bisericii creștine, prin unirea laolaltă a micilor unități de credincioși creștini existente încă din sec. 1 e.n., datează, după istorici, de la mijlocul sec. 2, ceea ce dezice din nou teza teologică a întemeierii bisericii de către apostoli (teză de mare însemnătate în doctrina catolică, de pildă, dujță care g-pii sunt socotiți urmașii direcți ai apostolilor Petru și Pavel). C. a. debutat ca mișcare a celor asupriți, ca o religie a sclavilor și liberților, a săracilor și a celor lipsiți de drepturi, a popoarelor pe care Roma le-a subjugat sau le-a împrăștiat. Climatul social și ideologic al cuceririi romane a creat condițiile propice constituirii și dezvoltării unei religii care să se adreseze maselor de oropsiți aparținând diferitelor popoare din întinsul Imperiu roman; o religie nelegată de specific etnic, cu un mesaj cât mai inteligibil și cu ritual cât mai simplu. Așa cum c. nu a apărut însă dintr-odată, el nu s-a manifestat nici *doctrinar*, pe un loc gol. Ideologia c. s-a format prin *sincretism* și dezice teza teologală a unicității originare a acestei religii. Terenul original al formării c. îl formează sectele iudaice din „diaspora” (căci după majoritatea specialiștilor locul de apariție a acestei religii nu a fost totuși Palestina), în ideologia cărora „Mesia”, mântuitorul, devine o divinitate mai spiritualizată. Pe lângă aceasta, se amplifică contactele cu cultele popoarelor păgâne și filosofia greacă. Filosoful evreu Filon din Alexandria, numit de Engels „părintele creștinismului”, este un adept al filosofiei grecești târzii. Alături de concepția iudaică, monoteistă, el transformă Logosul grec în Fiul lui Dumnezeu, figură centrală ac, cu rol de intermediar între Dumnezeu și lume. Dar în c. intră și alte elemente neiu-daice, de cult și de ordin doctrinar, în această epocă în care spiritul mesianic apare și în unele culte păgâne. Printre influențele vădite ale cultelor păgâne, istoricii menționează, de pildă, credința în viața de apoi, învățătura

despre moartea și învierea lui Hristos „(implicit ritualul pascal), cultul Maicii Domnului, cultul crucii etc. C. nu reprezintă însă o simplă îmbinare a unor elemente de dogmă și cult preexistente ci, odată constituit, devine o religie cu un profil propriu, original. Ca ideologie religioasă a maselor de asupriți din Imperiul roman, **c. timpuriu** (sau *primitiv*) manifesta un spirit revoluționar, protestatar, dar limitat de însăși natura sa religioasă, în curând însă din ideologia creștină vor dispărea elementele contestate, mai ales odată cu transformarea **c.** În religie oficială de stat de către împăratul roman Constantin cel Mare. Dogmatica creștină are la bază ideea „trinității” divine, compusă din Dumnezeu-Tatăl, Fiul și Sfântul Duh. Dar învățătura despre Sfânta Treime introduce o nouă contradicție în monoteismul biblic. Pe de altă parte, înseși manifestările divinității devin și mai contradictorii. Prin ideea păcatului și a mântuirii, dogmă centrală ac, figurii tradiționale a lui Dumnezeu i se alătură ipostaza de zeu milos, iertător, dar, concomitent, această figură mai păstrează și o serie de atribute ale lui Iahve cel atotputernic, aceea de războinic și pedepsitor. La rândul său, Iisus Hristos, „Dumnezeul-om mântuitor”, care izbăvește lumea de păcate și în fața căruia ar dispărea orice bariere dintre oameni (etnice, de clasă etc.) va reprezenta, de-a lungul veacurilor, un izvor continuu de divergențe teologice, datorite în primul rând contradicțiilor pe care această doctrină le conține în sine. Reflectare religioasă specifică, dar continuă a istoriei lumii profane, **c.** Își dezvoltă contradicțiile sale ideologice odată cu evoluția și transformarea lui în religie dominantă. Astfel, de pildă, odată cu lărgirea rândurilor comunității creștine și adoptarea noii religii de către clasele dominante, etica creștină și ideologia socială a acestei religii vor suferi consecutiv influența determinantă a ideologiei sclavagiste, feudale și capitaliste. Principiile dreptății și ale iubirii de oameni – esențiale în dogmatica creștină – își pierd vigoarea din timpurile **c. timpuriu** și se constituie într-o etică speculativă, cu caracter de clasă, disimulat. Odată cu evoluția și răspândirea **c.**, se dezvoltă tot mai mult cultul noii religii; persecuțiile inițiale la care au fost uneori supuși creștinii iau sfârșit iar biserica creștină devine ea însăși o forță persecutoare de-a lungul veacurilor; doctrina este din ce în ce mai riguros și mai rigid sistematizată; pătura

clerului se dezvoltă tot mai mult, devenind o puternică forță socială în slujba puterilor politice dominante. Datorită trecutului său istoric, de amestec continuu în problemele sociale și ale culturii, ca și datorită schimbării condițiilor istorice, progresului culturii laice, în prezent e. este în mod deosebit afectat de criza, spiritului religios. În prezent, tendințele de modernizare se manifestă cel mai intens tocmai în cadrul religiei creștine. De-a lungul istoriei sale, c. a cunoscut un număr imens de schisme, erezii, secte etc, ceea ce a contribuit la caracterul deosebit de pestriț al hărții dogmatice a c. actual: existența a zeci și sute de culte și secte. Cele mai importante sciziuni în interiorul c. au fost însă două: mai întâi, sciziunea dintre biserica de Apus și cea de Răsărit (desăvârșită formal în anul 1054); ea a dus la apariția bisericii romano-catolice și a celei greco-ortodoxe; în al doilea rând, *Reforma* situată istoric în Europa Centrală și de Nord, la începutul sec. 16 și care a dus la apariția bisericilor protestante (luteranismul, calvinismul, anglicanismul, prezbiterianismulete); protestantismul a reprezentat cadrul de apariție a unor culte (baptiștii, anabaptiștii, qua-kerii, adventiștii, penticostalii etc). Biserica romano-catolică (în greacă *katholikos* „universal”) se consideră succesoare a apostolului Petru și deci direct fondată de Hristos. Își spune romană pentru a sublinia supunerea ei exclusivă față de papa de la Roma, căruia i se recunoaște o autoritate infailibilă în problemele credinței. La rândul ei, biserica greco-ortodoxă, ai cărei credincioși se află mai ales în Orientul Apropiat și în Europa Orientală, își spune ortodoxă pentru a releva că urmează doctrina moștenită de la apostoli și primii părinți ai bisericii creștine, iar greacă mai mult ca o particularitate istorică și lingvistică și în opoziție cu cea catolică (latină). Deosebiriile dintre aceste biserici sunt organizatorice, de cult, dar și dogmatice. Astfel, de pildă, pe când ortodoxismul admite proveniența Sfântului Duh numai de la Dumnezeu-Tatăl, catolicismul admite această proveniență nu numai de la Dumnezeu-Tatăl, ci și de la Dumnezeu-Fiul, catolicismul conține doctrina despre purgatoriu etc. în ceea ce privește protestantismul, el s-a ridicat mai ales împotriva autorității papale și a organizației bisericești medievale, iar toate bisericile influențate de Reformă au ca doctrină de bază mântuirea prin grația divină, considerată ea însăși un

dar al lui Dumnezeu. Teologia protestantă pune un accent esențial pe mântuirea individuală și dă o mare dezvoltare, îndeosebi în calvinism, teoriei *predestinării*. Pe fondul existent al numeroaselor deosebiri doctrinare între bisericile protestante și cultele neoprotestante, toate aceste biserici și organizații religioase militează pentru o simplificare a cultului. C, ca ideologie religioasă specifică, s-a interferat, de-a lungul istoriei sale, cu alte forme ale ideologiei (arta, filosofia, științele umanistice etc.) în scopul răspândirii, prin ele, a misticii și dogmelor sale. În evul mediu, el a generat curente și mișcări ideologice cu caracter tutelar. Între sec. 2 și 8 s-a dezvoltat *patristica*, doctrină teologico-filozofică elaborată de „părinții bisericii”, prin care s-au pus bazele dogmaticii și cultului creștin, cu o ramură latină (occidentală) și una greacă (orientală), între sec. 4 și 15, în cadrul societății bizantine, s-au constituit doctrine teologico-filozofice în care granița dintre teologie și filosofie era imperceptibilă și care exprimau, de fapt, tutela exercitată de teologie asupra celorlalte forme ale conștiinței sociale. Între sec. 9 și sec. 14 s-a dezvoltat *scolastica*, învățământul și filosofia predate în școlile din țările Europei medievale, dominate de catolicism, în cadrul căreia un rol principal l-a avut doctrina lui Toma D’Aquino, *tomismul*. De-a lungul evului mediu, c. se prezintă ca o doctrină care îmbină *optimismul* mistic și escatologic (crența în supraviețuirea și nemurirea sufletului într-o „viață de apoi” a „celor drepecți”) cu *pesimismul* existențial (dogma păcatului originar și a damnațiunii inexorabile a omului) și *ascetismul* ca etică a ispășirii prin căință, umilință, mortificare și sacrificiu. Ca atare, viziunea filozofică a c. poate fi regăsită în întreaga artă și literatură influențată de ea, până în epoca modernă. C. a inspirat multe dintre orientările și curentele de idei ale *fideismului* și s-a repercutat în gândirea unor filozofi și scriitori romantici și neoromantici, în opera lui Pascal, Kirkegaard, Dostoievski și alții, considerați ca precursori ai *existențialismului* religios contemporan. Alte curente filozofice contemporane de inspirație creștină sunt *personalismul*, *neotomismul* și *teologia dialectică*, a căror influență este în declin. V. și *teologie; religie*.

CRITERIU, semn datorită căruia se poate distinge adevărul de fals, binele de rău, frumosul de urât etc. Și se pot elabora *judecări de*

valoare. Aproape toți filosofii au fost și sunt căutători ai **c.** adevărului și deci ai semnului distinctiv al acestuia. Stoicii acceptau existența **c.** În timp ce scepticii o negau. Aristotel considera drept e. al adevărului (**ca** și Leibniz, mai târziu) principiul contradicției, iar Epicur, evidența actului percepției. Empiriștii (de ex., Hume) consideră că semnul certitudinii rezultă din „sentimentul de realitate”, care însoțește cunoașterea. Raționaliștii (de ex., Descartes și Spinoza) văd **c.** adevărului în „sentimentul evidenței”. La Kant, el este întruchipat în mod aprioric de către formele intuiției sensibile – spațiul și timpul – și de către cele douăsprezece *categorii* ale intelectului. Pentru *pozitivismul logic*, **c.** adevărului îl constituie nu concordanța dintre *cunoștințe* și realitatea obiectivă, ci „principiul coerenței” dintre propozițiile care alcătuiesc un sistem teoretic. Neokantienii din Școala de la *Baden* au absolutizat și ei caracterul autonom și suprasensibil al **c.** odată cu întregul sistem al valorilor din care ele decurg. Iraționaliștii recur la „oracolele” *inconștientului*, instinctului, pasiunii, *intuiției*, *trăirii*, *comprehensiunii* etc. ca instanță de recunoaștere a adevărului. Reprezentanții *pragmatismului* reduc **c.** adevărului la cel al utilității. *Teologia* consideră ca sursă și piatră de încercare a adevărului *revelația*. Ceea ce e specific concepțiilor idealiste și iraționaliste despre **c.** adevărului este plasarea lui exclusiv în domeniul conștiinței. Astfel, concepțiile menționate nu pot oferi un **c.** obiectiv, întrucât *cunoașterea* este o relație între *conștiință* și *realitatea obiectivă*. Materialismul dialectic și istoric demonstrează condiționarea istorică, materială, social-politică ac, dependența lui de interesele, aspirațiile și idealurile diferitelor grupe sociale care îl elaborează, odată cu tabelele lor proprii de *valori*. Totodată el consideră că sursa și **c.** de verificare a adevărului este *practica social-istorică* (*praxisul*). Totuși materialismul dialectic nu absolutizează acest **c.** nici în sensul că el ar fi unicul, nici în sensul că ar oferi adevăruri absolute. Practica socială, pe de o parte, nu poate oferi condiții pentru verificarea tuturor cunoștințelor existente la un moment dat, iar, pe de altă parte, se află ea însăși într-o continuă dezvoltare, are un caracter relativ, determinat, concret istoric. D... aceea, pe lângă **c.** practicii sociale se folosesc și alte **c.** precum: concordanța cu *principiile logice*, cu *legile naturii* și anumite sisteme de

invarianți etc.

„CRITICA PROGRAMULUI DE LA GOTHA”, lucrare scrisă de K. Marx în 1875, în care sunt discutate și criticate tezele proiectului de program alcătuit de conducătorii social-democrației germane în vederea Congresului de unificare de la Gotha (1875) și sunt dezvoltate tezele *comunismului științific* formulate în lucrările anterioare ale lui Marx și Engels și, în special, doctrina despre societatea comunistă: necesitatea perioadei de tranziție de la capitalism la comunism, necesitatea și natura *statului* în această perioadă, ca stat al *dictaturii proletariatului*, fazele societății comuniste, repartitia produsului social în comunism, în „C.p. de la G.”, Marx fundamentează necesitatea obiectivă a celor două faze ale societății comuniste: faza socialistă și faza comunistă propriu-zisă. El arată că în prima fază principiul repartitiei este: „De la fiecare după capacități, fiecăruia după muncă”. În a doua fază, când munca nu va mai fi un mijloc de întreținere, ci „prima nevoie vitală”, când nivelul înalt al productivității muncii va da posibilitatea creării unui belșug de produse, societatea va putea înscrie pe stindardul ei: „De la fiecare după capacități, fiecăruia după nevoi”.

CRITICĂ ȘI AUTOCRITICĂ, metodă de analiză și de apreciere a activității, opusă spiritului idilic-apologetic, suficienței de sine necritice, obiectivismului și criticismului nihilist. În societatea socialistă principiul *c. și a.* prescrie dezvoltarea intransigentă a deficiențelor, stagnărilor, a oricăror fenomene negative, indiferent de poziția celui ce este răspunzător pentru aceste neajunsuri și propunerea unor soluții; el presupune, totodată, analiza de sine exigentă, recunoașterea deschisă a lipsurilor proprii și căutarea căilor de îndreptare. *C. și a.* reprezintă una dintre formele sociale pe care le îmbracă lupta dintre *nou* și *vechi*, o manifestare specifică a acțiunii legii universale a *unității și luptei contrariilor* în societatea socialistă. După lichidarea *antagonismelor* de clasă, *c. și a.* devin în mod necesar un factor fundamental al combaterii rămănelor în urmă, ca și al sesizării la vreme și rezolvării *contradicțiilor neantagonice* proprii acestei societăți. *C. și a.* constituie un principiu al funcționării democratismului socialist și o *normă* etică de comportament pentru fiecare individ. *C. și a.* sunt o manifestare a *partinității* și presupun

atributele esențiale ale acesteia, printre care spiritul *obiectivității* și *responsabilității*, atitudine constructivă, principială etc. Ascunderea deliberată a lipsurilor sau practica persecutării celor care le dezvăluie, „atitudinea pragmatică față de realitate, tendința de a releva numai ceea ce este convenabil unor interese de moment fac imposibilă elaborarea unei politici științifice” (Nicolae Ceaușescu). Înștiința, în toate domeniile creației de valori spirituale, libertatea criticii, promovarea luptei de opinii reprezintă o condiție esențială a progresului cunoașterii.

cri

CRITICISM 1. (în sens larg) Tendință majoră în cultura modernă, manifestată ca preferință pentru delimitare, autonomizare și justificare, afirmare a raționalității și a individualității. „Un element de discernământ, de «critică» este de la început constitutiv spiritului nou” (M. Florian). 2. (în sens restrâns) Denumire generică a orientării inaugurate de Kant în filosofie, care consideră „critica cunoașterii” (analiza valorii și limitelor funcțiilor cognitive umane, realizată ca întemeiere a teoriei cunoașterii ca disciplină filosofică autonomă) drept condiție prealabilă a oricărei cercetări filosofice. C, în sensul kantian, se opune „dogmatismului” raționalist bazat pe amestecul între planul metafizic (filosofic) și cel teologic, precum și scepticismului rezultat din absolutizarea de către Hume a mărginirii empiriste, afirmând autonomia metafizicii (filosofiei) în raport cu știința, morală, religia etc. În acest sens, c. se impune ca modalitate sistematică fundamentală de exprimare a procesului autonomizării valorilor în cultura modernă, iar Kant apare ca „filosoful culturii moderne” (Rickert). Principiul autonomizării valorilor, în interpretarea autonomistă a neokantienilor din Școala de la *Baden* și Școala de la *Marburg*, care au supralicitat *apriorismul* și *transcendentalismul* e. kantian, a accentuat implicațiile agnostice ale acestuia. 3. (După A. Riehl) „Criticismul filosofic” nu se reduce la c. kantian, ci este o modalitate de întemeiere a științei pozitive în genere, o epistemologie general-valabilă. Din expunerile istorice ale c. rămâne valabilă „*ideea critică*”, de fapt ideea necesității supunerii domeniului de cercetare unui examen multilateral și a întemeierii, justificării oricărei elaborări

teoretice veritabile, în acest sens c. este, în filosofie, mai mult afirmarea unui spirit de exigență și rigoare și a unui principiu de reconstrucție teoretică.

CRIZĂ 1. Moment culminant în dezvoltarea *contradicțiilor* (economice, politice, ideologice) specifice societăților presocialiste (de ex., c. comunei primitive, c. sistemului sclavagist, c. societății feudale, c. sistemului capitalist etc), care marchează evoluția acestor contradicții fie spre o atenuare temporară sau parțială, fie spre agravare și spre o restructurare radicală a societăților respective, spre transformarea lor calitativă (ex., c. economică, c. politică, c. revoluționară etc). C. de creștere, moment istoric în care dezvoltarea socială progresivă întâmpină dificultăți de pe urma insuficienței maturizării a forțelor sociale, obiective și subiective, purtătoare ale progresului. C. culturii, ansamblu de fenomene caracteristice culturilor aflate în declin (lipsa sau întunecarea perspectivei, deruta ideologică, carențe de conținut, eclectismul și relativitatea ierarhiei valorice, pesimismul, scepticismul și amoralismul, excesul formalist etc). C. culturii, de fapt, c. de perspectivă istorică, se desfășoară pe fondul general al c. sistemului social respectiv, ca parte integrantă a acesteia, în filosofie, conceptul de c. a apărut la sfârșitul sec. 19 și s-a impus în secolul nostru, caracterizând impasul creat în teoria cunoașterii și în ontologie de imposibilitatea explicării pe baza conceptelor tradiționale clasice, a noilor descoperiri științifice (radioactivitatea, teoria relativității, fisiunea nucleară, fizica particulelor elementare, mecanica cuantică, specificitatea determinismului microcosmic etc.) și denumit generic „criza din fizică”. C. de perspectivă se manifestă și în filosofia culturii, fiind preluată de așa-numitele „filosofii ale crizei” (*neoromantismul german, neospiritualismul francez, „filosofia vieții”*, reprezentativă fiind, din acest punct de vedere, în special ramura ei spaniolă – Unamuno și Ortega Y Gasset –, *existențialismul* etc), sumă a interpretărilor idealiste, fetişizante, antropolo-giste a fenomenelor de *înstrăinare*, proprii culturii și folosirii tehnicii în societățile capitalismului dezvoltat. Creațiile „crizei”, în măsura în care exprimă autentic și uneori critic impasul conștiinței alienate, constituie, și ele, valori, documente culturale autentice. 2. În domeniul studierii naturii anorganice,

organice și a materiei „vii”, se folosesc expresiile: momente de e, perioade critice, puncte sau praguri critice, pentru a se marca granița trecerii de la schimbări cantitative, neesențiale, la transformări calitative, structurale.

CROCE, Benedetto (1866 – 1952), critic, istoric și filosof italian. În filosofie s-a situat, în esență, pe pozițiile *neohegelianismului*. A fost influențat de Labriola și de Sanctis. Adoptând identificarea filosofiei cu știința istoriei, făcută de Vico, C. a acordat istoriei un loc privilegiat în ansamblul științelor. A elaborat o variantă originală a *dialecticii* idealiste, substituind *triadelor* hegeliene diade. S-a manifestat ca un adversar al dialecticii revoluționare marxiste. C. a acordat un loc esențial *intuiției* în procesul *creației* artistice. El considera că creatorii de artă nu trebuie să se angajeze din punct de vedere politic și filosofic, personalitatea artistică avându-și rădăcina exclusiv în *conștiința morală*. Nutrind o profundă credință în *rațiune*, el a dus o polemică ascuțită împotriva curentelor artistice iraționaliste, a teoriei „artei pentru artă”, a futurismului, decadentismului. Cu toate acestea, concepția sa despre artă, acordând un rol preponderent intuiției și disociind până la autonomizare totală esteticul de filosofie și politică, a încurajat unele tendințe estetizante. Prin analiza „formelor spiritului”, C. a evidențiat unele particularități ale *autonomiei* culturii și ale interacțiunii formelor acesteia. Op. pr.: „Materialismul istoric și economia marxistă” (1900), „Estetica privită ca știință a expresiei și lingvistică generală” (1902, trad. rom. 1970), „Filosofia spiritului” (4 vol., 1902 – 1917), „Istoria ca gândire și acțiune” (1939).

CUANTICĂ (*mecanică c.* sau *mecanică ondulatorie*), ramură a fizicii teoretice care studiază legile fenomenelor atomice ce n-au putut fi încadrate în reprezentările clasice ale mecanicii newtoniene și ale teoriei maxwelliene a câmpului electromagnetic. În descrierea adecvată a acestor fenomene, un rol fundamental l-a avut ipoteza cuantelor (M. Planck, 1900), conform căreia emisia și absorbția luminii are loc în porții (cuantice) de energie, $E = h\nu$ (unde ν este frecvența radiației și h constanta lui Planck). Ipoteza c. a fost apoi utilizată pentru explicarea efectului fotoelectric (Einstein, 1905) și a spectrelor atomului de hidrogen (atomul lui Bohr, 1913). Între 1924 și 1927 a

fost elaborată *mecanica c.* ca teorie cu principii fizice noi și aparat matematic specific (L. de Bro-glie, W. Heisenberg, P. Dirac, M. Born, N. Bohr ș.a.). După cum a prevăzut teoretic L. de Broglie în 1924 și s-a dovedit experimental în 1927, particulele atomice au o natură duală, corpuscular-ondulatorie. Ca a-tare, în *mecanica c.* nu are sens noțiunea de traiectorie a particulei, întrucât nu există simultan valori bine determinate ale impulsului și poziției, fapt exprimat în principiul de nedeterminare (*incertitudine*), respectiv în *relațiile de nedeterminare* stabilite de Heisenberg. De aceasta se leagă rolul special al procesului de măsurare în *mecanica c.*, acest proces exercitând asupra obiectului o influență care nu poate fi neglijată. Starea unui sistem cuantic este descrisă printr-o funcție de undă. Cu ajutorul funcției de undă se pot calcula valorile posibil de obținut pentru diversele mărimi ale sistemului cuantic în condiții determinate și probabilitățile cu care ele pot fi găsite la măsurare. *Mecanica c.* generalizează astfel principiul clasic al *determinismului* prin introducerea metodei *statistice* și a considerațiilor *probabiliste*. *Mecanica c.* a fost obiectul unor analize gnoseologice ample privind rolul principiilor *cauzalității* și *determinismului* în cunoaștere, al aparatului de măsură în configurarea relației dintre subiect și obiect în cunoaștere, al *valabilității* și limitelor conceptelor clasice în microfizică și al *posibilităților* cunoașterii științifice. Interpretările subiectiviste, agnostice și indeterminate, promovate mai ales de adepții *neopozitivismului*, conform cărora *mecanica c.* infirmă principiul *determinismului* și face imposibilă delimitarea dintre *subiect* și *obiect* în procesul cunoașterii și semnifică o limitare principală a puterii umane de cunoaștere s-au dovedit treptat ca nefundamentate. Un rol important în găsirea semnificației reale a *mecanicii c.* În câmpul cunoașterii științifice l-au avut fizicienii și filosofi de orientare materialist-dialectică. V. și *complementaritate*.

CUANTIFICARE ȋlat. quantum „cât” și *facio* „fac”) 1. (în logică) Operația determinării, în logica clasică, a sferei *subiectului* și *predicativului* judecării cu ajutorul introducerii termenilor „toți” („fiecare”, „oricare”) și „unii”; în *logica simbolică* (matematică) *c.* denumește operația de aplicare a expresiilor logice ale *operatorilor*

numiți cuantificatori sau *cuanlori*. Cuantificatorii (universal și existențial) dau caracterizarea cantitativă a domeniului de obiecte la care se referă expresia cuantificată. 2. (în sens metodologic, în teoria științei) Operația de introducere a conceptelor cantitative în limbajul științific, trecerea, în studiul unui fenomen, de la conceptele calitative și clasificative la conceptele cantitative. Uneori, pentru a se deosebi de *c. logică*, această operație se mai numește *c. numerică* sau *metrizare*. Deși nu este o operație logică, *c. numerică* este totuși o operație conceptuală, proprie științelor cantitative; ea nu trebuie confundată însă cu *măsurarea*, care implică operații empirice, de laborator. În sens strict, *c. numerică* înseamnă introducerea unei corespondențe funcționale între gradele unei proprietăți și numere. C. în știință conduce la o rafinare și precizare a conceptelor, la constituirea unei descrieri precise a domeniului respectiv de realitate, ea întemeiază *clasificarea* precisă, formularea unor ipoteze și *teorii* exacte; din punct de vedere metodologic, *c.* este premisa unui test riguros al *ipotezelor* științifice, constituind condiția aplicării *experimentului* modern.

CUANTOR, *operator* logic care se aplică expresiilor logice pentru a se determina cantitativ domeniul de obiecte (sau domeniul *predicatelor*) la care se raportează o *propoziție*. C. *universal* semnifică faptul că un predicat se afirmă despre toți indivizii din domeniul de obiecte, iar *c. existențial* semnifică faptul că există cel puțin un obiect din acest domeniu căruia îi aparține predicatul dat.

CULTURĂ, totalitate a produselor materiale și spirituale ale muncii omenești, rezultate ale activității oamenilor de transformare conștientă a mediului lor natural și social, ale dezvoltării și perfecționării omului. Termenul era folosit de romani în înțelesul originar de cultivare a pământului, de acțiune nemijlocit transformatoare a naturii, sens care s-a păstrat în limbile romanice pentru desemnarea îndeletnicirilor legate de cultivarea pământului și creșterea animalelor. La Cicero și Horațiu, iar apoi în epoca modernă, termenul a dobândit tot mai mult înțelesuri noi, referindu-se cu precădere la efortul de educație, de formare spirituală, de cultivare și dezvoltare a facultăților sufletești. În gândirea modernă, conceptul de *c.* a devenit unul dintre cele mai complexe și mai controversate. Ca

înțeles fundamental, legat și de sensul original menționat mai sus, **c.** ia naștere și se definește în opoziție cu *natura*, naturalul – opoziție valabilă nu numai pentru **c.** exterioară, obiectivă, dar și pentru cea interioară, subiectivă, deoarece omul însuși, în alcătuirea sa specifică, este o unitate dintre biologic și spiritual, dintre natural și cultural. Grație omului „*natura* devine **c.** În timp ce prin **c.** omul dobândește adevărata sa *natură umană*. **C.** este detașare de natură, etapele **c.** sunt etape ale umanizării, ale ridicării spirituale a omului. **C.** cuprinde ansamblul fenomenelor social-umane care apar ca produse cumulative ale cunoașterii și, totodată, ca valori sintetice. *Practica* însăși este o premisă obligatorie și bază ac, dar ea nu se integrează ca atare în sfera acesteia, ci numai prin caracterul său cumulativ și creativ, susceptibil de generalizare și transmitere în timp și spațiu. **C.** nu este posibilă la scara adaptării spontane, biologice; ea presupune prefacerea conștientă a lucrurilor pe baza înțelegerii și folosirii însușirilor și legilor prin raportarea rezultatelor cunoașterii la nevoile sau la aspirațiile omului, prin aprecierea critică a acestor rezultate, ca *valori*, în funcție de interesele social-umane, interese care în societățile scindate în clase au caracter de clasă. În atitudinea culturală a omului față de lumea naturală și socială se disting două laturi: una explicativă, care ține seama de cauzele lucrurilor așa cum sunt, „fără niciun adaos din afară”, și alta valorificatoare, care raportează realitatea și reflexele sale subiective la nevoi și scopuri generale. Un moment-cheie al constituirii **c.** este *creația* (momentul creativ). Creația este factorul cel mai dinamic al procesului cultural. Valorile culturale se realizează ca atare, există ca valori și chiar se desăvârșesc, își amplifică potențialul formativ-cultural prin circulație și integrare în modurile de viață și de muncă ale oamenilor, în universul spiritual al gândirii și simțirii lor. **C.** este un sistem deschis dar integrat și coerent de valori. La scară individuală sau socială, gru-pală sau națională și chiar internațională, în conlucrarea oamenilor aparținând unei generații și în succesiunea generațiilor, în universul obiectiv și în cel subiectiv al existenței umane se manifestă efectul *feed-back* al **c.** Este o mișcare de aparentă întoarcere de la planul axiologic la cel ontologic al existenței umane deoarece prin acest proces se dezvoltă conștiința și sensibilitatea

oamenilor, receptivitatea lor culturală, îmbogățindu-se totodată înseși valorile culturale în funcție de nivelul de dezvoltare culturală a societății și de criteriile sale de *valorificare*, de exigențele *idealului* cultural al epocii. Reflectând *existența socială*, **c.** fiecărei *formațiuni sociale* are caracteristici constante, determinate de *ideologia* claselor dominante, dar se modifică treptat odată cu dezvoltarea formațiunii respective. Față de existența socială, **c.** are o autonomie relativă, în sensul că, pe diferite trepte, preia și. continuă să dezvolte valori create anterior, precum și în sensul că fiecare formă a conștiinței sociale se dezvoltă conform unor legități specifice, care presupun de asemenea menținerea unor valori ale trecutului (*concepții științifice, opere de artă etc. cu un conținut durabil*). Între existența socială și *formele conștiinței sociale*, care pot fi concepute și ca forme ale e, se stabilește o legătură mediată, indirectă, prin care **c.** poate fi mai mult sau mai puțin receptivă la cerințele existenței sociale și poate acționa, la rândul ei, în sens invers, în direcția influențării acesteia. Istoria **c.** are o strânsă legătură cu activitatea creatoare a maselor populare, cu acumularea unor importante valori produse de acestea. Formarea comunităților naționale s-a oglindit și în planul e, aceasta căpătând un pronunțat specific național. Dialectica dezvoltării **c.** contemporane relevă raporturile dintre *național și universal*, specificul național în **c.** fiind o modalitate a universalității și totodată o condiție a viabilității și integrării valorilor culturale naționale în circuitul valorilor universale. În socialism, dezvoltarea culturală are loc pe cale conștientă, prin *revoluția, culturală*, parte integrantă a procesului revoluționar general de construire a noii orânduiri. În centrul **c.** socialiste, al creației și al selecției valorilor culturale se află concepția revoluționară despre lume și viață a partidului comunist. C. socialistă constituie un factor formativ și dinamizator al maselor constructoare ale noii orânduiri sociale. După cum se arată în Programul P.C.R., adoptat la Congresul al XI-lea, procesul cultural este în socialism cu atât mai intens și necesar, cu cât trecerea la etapa făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate și a înaintării României spre comunism impune creșterea continuă a rolului factorului conștient, conducerea vieții spirituale! de către partidul comunist, participarea activă, orientată conștient, a

maselor și a personalităților la creația istorică. V. și *civilizație; cultură și civilizație*.

CULTURĂ DE MASĂ, expresie controversată și folosită în accepții diferite, dintre care mai răspândite sunt: cultura maselor, adică întreaga cultură cu care masele vin în contact, într-un fel sau altul, prin participare creatoare sau prin asimilare („consum”); cultura care se difuzează prin mijloacele tehnice ale *comunicației de masă*; un domeniu distinct al culturii, o realitate socio-culturală specifică de norme, modele, mesaje, procedee, atitudini, reacții, valori deosebite de creațiile denumite „culte”; c. de m. nu se referă la tehnica comunicării și culturalizării, ci este însăși culturalizarea privită sub raportul conținutului, calității și caracterului larg cuprinzător al publicului căruia i se adresează. Dacă admitem permanența acestui fenomen în evoluția societății umane, rădăcinile sale adânci în istorie, așa cum ne propun unii autori, este cert că, sub forma sa actuală, fenomenul c. de m. este corelat, derivat și implicat cu necesitate de *revoluția științifică-tehnică*, de intensificarea participării maselor la creația istorică conștientă, de ritmurile înalte ale industrializării și de procesele de democratizare. Ideea c. de m. precum și întreg ansamblul de acțiuni și forme instituționale menite să o realizeze în practică au apărut ca un rezultat al accesului crescând al maselor la o viață social-politică și culturală conștientă. Tocmai aceasta explică virulența unor reacții critice conservatoare, în spiritul teoriei *elitelor*, la adresa c. de m., apreciată ca pseudocultură sau subkultură, având ca efecte de ordin spiritual standardizarea și uniformizarea spirituală, aplatizarea și degradarea gusturilor. În perspectiva concepției filosofice și a politicii culturale marxist-leniniste a P.C.R. și a statului socialist român, e. de m. este cultura privită în dinamismul său, în funcționalitatea și desfășurarea virtuților sale formative și educative, la scara întregii societăți, ca o modalitate de bază în ridicarea nivelului de *civilizație și conștiință socialistă* a întregului popor. În epoca contemporană, c. de m. nu se mai situează la antipodul unei așa-zise culturi de elită, ci este complementară culturii specializate. Distincția nu mai este atât de nivel de accesibilitate cât mai ales de profil, de amplitudine și de structură în raport cu interesele spirituale și cu nevoile sociale pe care

cele două modalități culturale le satisfac, între mase ca subiect creator de cultură și mase ca obiect al operei de culturalizare nu există contradicții decât în condițiile în care produsele muncii nu servesc ca instrument al propășirii materiale și spirituale a maselor muncitoare, ci pentru desfătarea, luxul minorității exploatare, ca și pentru manipularea, de către acestea, a maselor, în interesul menținerii regimului de exploatare. În socialism, c. de m. nu stânjenește nici dialogul direct, nici diferențierea persoanelor și afirmarea unor personalități în curs de formare care recepționează cultura și participă la crearea și îmbogățirea sa. V. și *revoluție culturală*.

CULTURĂ ȘI CIVILIZAȚIE, raport între cei doi termeni, considerat ca principala modalitate de definire reciprocă, una din temele cele mai controversate în gândirea modernă. Principalele puncte de vedere conturate în această problemă: a) concepția spengleriană, potrivit căreia civilizația reprezintă faza de decădere prin care trece inevitabil orice cultură în evoluția sa ciclică, stadiul de dezagregare și moarte fatală a culturilor; b) concepțiile idealist-spiritualiste, neoromantice, apropiate de cea a lui Spengler, care fac din civilizație nu o vârstă a culturii, ci o dimensiune a acesteia. Astfel, cultura este redusă la valorile de tip tradițional (artă, literatură, mit, religie, filosofie etc), la tot ceea ce se înscrie în universul spiritual al omului, în timp ce civilizația este redusă la totalitatea fenomenelor economice, tehnice, științifice și politice, care comportă modernizare, transformarea radicală a structurilor tradiționale. Aceste două concepții se caracterizează îndeosebi prin postularea unei opoziții arbitrare cultură-civilizație, prin ruperea creativității spirituale de mecanismele instituționale, de cadrele sociale și formele ei obiective – faptele de civilizație. Pozițiile de principiu ale acestor atitudini precum și soluțiile preconizate, deși diferite, se caracterizează, în majoritatea cazurilor, printr-o nelegitimă asimilare a crizei unei orânduiri cu criza civilizației în general; c) tendința, larg răspândită, de a subordona civilizației toate cuceririle și bunurile tehnico-materiale, considerate însă într-o perspectivă strict utilitaristă și hedonistă. De aici iddea de „civilizație a plăcerii sau desfătării” care ar trebui perfecționată, purificată, prin inocularea unei etici și a unei filosofii creștine. Adepții

acestei orientări idealiste pretind că civilizația înseamnă exclusiv stăpânire asupra naturii, iar cultura, exclusiv dominație de sine, activitate conformă unor principii etice (pe primul plan este ridicat, adesea, principiul religios), care guvernează universul sufletesc al omului; d) unele controverse au loc mai ales în chestiuni de terminologie, problema ideologică fiind redusă la una lingvistică, de sensibilitate a limbii. În timp ce unii autori și unele limbi preferă termenul *civilizație*, care ar include atât cultura materială cât și pe cea spirituală, alții manifestă preferință pentru termenul *cultură*. O deosebire cât de cât clară de conținut între cei doi termeni nu ar exista. Interpretarea marxistă, care respinge teza idea-list-metafizică a rupturii dintre cultură și civilizație ca două realități diametral opuse sub raportul calității axiologice, fără a cădea însă în greșeala identificării lor totale sau a reducerii civilizației la aspectele și structurile materiale, tehnice și instrumentale ale culturii, reține următoarele momente de distincție și interferență a celor două concepte: 1) *cultura* este un proces de umanizare a naturii, un dialog activ între ea și lume în care accentul este pus pe dimensiunea interioară, pe exercitarea aptitudinilor și energiilor spirituale, lăuntrice. Cultura, chiar științifică, presupune un proces de interiorizare, de personalizare, ea poartă pecetea unei personalități; eroul sau personajul dramei culturale este personalitatea creatoare și receptoare de valori; 2) *civilizația* este un mod de existență a culturii, sensul activ și funcțional al culturii, domeniul *acțiunii*, al eficacității și al pozitivului. Omul este nucleu și principiu de constituire a culturii ca și a civilizației (adică a culturii active, a culturii devenită civilizație). Cultura rezultă din distanța ce-l separă din ce în ce mai mult pe om de natură, civilizația rezultă din integrarea omului în societate; 3) prin cultură, omul cunoaște și valorizează natura (în sens larg) pe care o raportează la scopurile și nevoile sale; prin civilizație omul transformă realitatea socială, devine creator de societate. Cultura este prin definiție creație și efort personal; civilizația este prin definiție operă colectivă, efort socializat. Geneza culturii presupune o mișcare de la natural la spiritual, de la social și obiectiv la personal și subiectiv. Civilizația presupune o mișcare inversă, de la personal-subiectiv la

social-obiectiv; 4) determinismul social-obiectiv acționează asupra culturii prin intermediul unor verigi de ordin spiritual cum ar fi *ideologia*, care-și pune amprenta pe specificul și orientarea faptelor de cultură. Același determinism acționează asupra civilizației prin intermediul anumitor sisteme suprastructurale la scară socială și a anumitor categorii la scară individuală, în sfera *comportamentului*; 5) cultura este alcătuită, *largo sensu*, din două cicluri: a) ciclul creației și constituirii valorilor; b) ciclul circulației și realizării valorilor. Acest al doilea ciclu este tocmai civilizația, adică cultura în acțiune. La scară socială sau individuală (a comportamentului) civilizația este totdeauna o manifestare exterioară, o acțiune concretă, o prezență umană în ordinea valorilor sociale active. Criteriile sale sunt totdeauna culturale, fie că e vorba de o cultură științifică, de una artistică sau de una morală. Tocmai raportarea la valoare, inerentă culturii, conferă faptelor de civilizație o anume dimensiune estetică, ceea ce presupune echilibru, armonie, ritm, ponderație, concordanță între gândire și gest, între sentiment și acțiune, între formă și conținut; 6) funcția civilizatoare a culturii la scară socială se realizează prin sistemul de învățământ de toate gradele, prin toate modalitățile instituționale care asigură pătrunderea valorilor culturale în toate celulele vieții sociale și umane și transformarea societății într-o societate cultivată și civilizată; 7) înțelesul politic al conceptului de civilizație se referă la mecanismul fundamental prin care se realizează sensul activ, funcțional, al culturii. Organizarea politică a societății a constituit un factor de a geneză și de progres al civilizației. În nicio societate, și cu atât mai mult în socialism, integrarea valorilor culturii în întregul *praxis* social, nu se petrece de la sine, spontan; sunt necesare anume condiții, între care, pe primul plan, se situează sistemul relațiilor sociale dintre oameni, precum și formele și metodele de organizare a acestor relații. Relațiile de producție, ca structură socială fundamentală, precum și alte structuri sociale reprezintă cadrul social indispensabil al oricărui tip de civilizație, dar nu fac parte, ca atare, din conținutul acesteia. În schimb, principiul organizării sociale, prin finalitatea sa umană, nu poate lipsi din definirea conceptului de civilizație. Forța și solidaritatea civilizației depinde de măsura în care o societate dată, dispunând de

un patrimoniu cultural mai mult sau mai puțin bogat, creează sisteme de organizare și instituții adecvate cu ajutorul cărora transformă valorile culturale în fapte de viață, adică în fapte de civilizație, căci civilizația nu este în fond decât societatea care și-a asimilat și asimilează continuu valorile culturale de care are nevoie sau, altfel spus, cultura pătrunsă în toate compartimentele vieții sociale. V. și *civilizație; cultură*.

CULTUROLOGIE, știință generală despre *cultură și civilizație*, individualizate prin manifestări și legități proprii. Deși nici până astăzi termenul ca atare nu este unanim recunoscut, apare tot mai frecventă tendința de statuire a unei discipline proprii care să studieze cultura și civilizația ca domenii distincte, dintr-o viziune riguros științifică. Liniamentele științifice autonome ale c. tind a se profila în sfera disciplinelor sociale, în concert cu unele discipline particulare ale culturii deja constituite (*antropologia socială și culturală, sociologia culturii, etnologia*) și cu modalitatea filosofică de abordare a culturii și civilizației (*filosofia culturii, axiologia*). Această tendință a început a se face simțită încă de la sfârșitul sec. 19 și începutul sec. 20, prin E.B. Tylor, care, tratând cultura ca un fenomen distinct, a ridicat problema unei „științe a culturii”, prin H. Rickert, care separa un domeniu al culturii (al „treilea regn”) de domeniul valorilor și de cel al realității, distingând „științele culturii” de științele naturii, prin L. Frobenius, care a vrut să elaboreze o „teorie științifică a culturilor”, prin A.L. Kroeber, care s-a referit în unele eseuri la o „știință a culturii” și prin R.H. Lowie, care s-a pronunțat asupra necesității unei „științe distincte” a culturii. Termenul a fost folosit pentru prima dată de către W. Ostwald în 1909 – *Kulturwissen-schaft* („Bazele energetice ale științei culturii”) și în 1915 – *Kulturologie* (articole grupate în „Sistemul științelor”, Houston-Texas), distingând c. de sociologie. Peste 30 de ani, independent de Ostwald, L.A. White lansează termenul *Culturology* (în studiul „Problema înrudirii terminologiei” apărut în „American Anthropologist”, vol. 41, 1939). El pledează în favoarea recunoașterii fenomenului cultural ca „domeniu distinct” (format din „obiecte și evenimente dependente de simbolare”) care impune pentru investigarea lui o știință distinctă. În lucrările „Știința culturii” (1949,

1969) și „Conceptul sistemelor culturale” (1975) L.A. White tratează pe larg problema legitimității c. Și demonstrează necesitatea includerii ei în rândul științelor sociale și umane. Deși orientarea teoretică a unora dintre precursorii sau fondatorii c. era autonomistă, ca știință nouă, întemeiată pe metode specifice de cercetare, c. reprezintă un domeniu care preocupă într-o măsură crescândă pe cercetătorii marxiști ai culturii V. și *antropologie socială și culturală; etnologie; filosofia culturii*.

CUNOAȘTERE, proces complex de dezvăluire a esenței obiectelor și fenomenelor, de însușire, apropiere, reproducere mentală (modelare) a *realității obiective* de către *subiectul* cunoscător, individual și colectiv. Marx a dezvăluit că baza întregului proces al c. este *practica social-isto. răca*, deoarece ea constituie izvorul, forța motrice fundamentală, criteriul de verificare și scopul c. Ca și practica, pe care o servește nemijlocit sau mijlocit, c. este un proces social-**istoric**; atât pe plan individual, cât și pe plan social-istoric, ea se realizează treptat, înaintând de la perceperea *fenomenului* la sesizarea esenței tot mai profunde. În termeni cibernetici, c. constă în procesul de elaborare succesivă a unor „modele interne” ale sistemului reflectant (subiectul individual și colectiv al cunoașterii), formulate în limbaj de comuniune interumană, ale oricărui alt sistem real distinct de el (reflectat) cu care se află în interacțiune practică, precum și ale lui însuși sau ale oricărui alt sistem ideal (întrucât acesta este materializat într-o formațiune lingvistică). „Modelele interne” se corectează și se optimizează pe baza /eed-ftac/c-ului obținut de sistemul reflectant (subiect al cunoașterii), în raportul său cognitiv cu sistemul reflectat (obiect al cunoașterii), cu privire la verificarea, confirmarea valorii sale cognitive. Natura contradictorie a realității determină și caracterul dialectic contradictoriu al c. acesteia. Activitatea de c. a omului reprezintă un proces dialectic de unitate a cunoașterii senzoriale și raționale, empirice și teoretice. C. *empirică* este reflectarea obiectului în procesul interacțiunii nemijlocite (sau mijlocite de instrumente și aparate) a subiectului cu obiectul, metodele ei specifice fiind *observația, descrierea* etc. Pe această treaptă are loc culegerea datelor care fixează manifestările exterioare ale obiectului.

C. *teoretică* este un proces de adâncire a cunoașterii prin intermediul gândirii, pătrunderea în esență, sesizarea legăturilor interne, a cauzelor și a legilor care guvernează structura obiectului. Ea are loc pe baza prelucrării datelor obținute de **c. empirică** prin metode ca *analiza și sinteza, inducția și deducția* etc. Cunoștințele dobândite în procesul de **c.** se structurează și se fixează în forme specifice de *reflectare: senzații, percepții și reprezentări*, proprii **c. senzoriale**; *noțiuni, categorii, judecăți, raționamente*, în *ipoteze, teorii*, sisteme teoretice etc, proprii **c. raționale**. Dialectica procesului o. a fost redată de V.I. Lenin în „Caiete filosofice” prin formula: „De la intuirea vie la gândirea abstractă și de la ea la practică, aceasta este calea dialectică a cunoașterii adevărului, a cunoașterii realității obiective”. Dezvăluind *cognoscibilitatea* lumii și modalitățile realizării ei, filosofia marxistă a combătut totodată denaturările idealiste agnostice și materia-list-vulgare ale procesului e, a criticat unilateralitatea metafizică a *empirismului*, care exagerează rolul inducției, al treptei senzoriale, empirice și a *raționalismului*, care exagerează rolul deducției, al gândirii abstracte. *Limba* și diferitele sisteme de semne fixează și obiectivează rezultatele e, generalizându-le la scară socială și transmițându-le generațiilor ulterioare. C. este o reflectare aproximativ exactă a realității, rezultatele ei, verificate practic, fiind *cunoștințe* autentice, adevărate (*adevăr obiectiv*), realizabile procesual (prin intermediul unor *adevăruri relative*), astfel încât puterea omului de a pătrunde în esența lucrurilor este nelimitată. Se distinge de asemenea o **c. comună**, care se identifică cu modalitatea obișnuită, spontană, general-umană de reflectare a realității și o **c. științifică**, sistematică controlată și specializată pe diverse domenii. C. științifică contemporană se distinge printr-o serie de trăsături: îndepărtarea ei în măsură tot mai mare de **c. comună** și de „*bunul-simț*”, înfrângerea automatismelor mintale derivate din experiența cotidiană, matematizarea crescândă, utilizarea unor metode noi (*modelarea, axiomatizarea, formalizarea* etc.) V. și *teoria cunoașterii; adevăr; teorie și practică*.

— C «*artistică*», formă specifică de e, realizată prin crearea sau prin contemplarea (*receptarea*) operei de artă. Ea are ca obiect specific

realitatea raportată la om și în care acesta este prezent în mod actual sau potențial și o formă specifică de structurare: imaginea *artistică*, în care se înfăptuiește unitatea între individual sau particular și general, între concret și abstract. C. *artistică* se exprimă în limbajele specifice ale diferitelor arte.

CUNOȘTINȚĂ, *informație* sau sistem de informații dobândite în procesul *cunoașterii* comune sau sistematice (științifice), în strânsă concordanță cu cerințele practicii. În sensul cel mai general, termenul c. desemnează totalitatea achizițiilor procesului de cunoaștere umană la un moment dat, a cărei superioară și sistematică expresie o constituie *știința*. În sens restrâns, termenul c. se referă la informațiile științifice asupra unui domeniu particular al realității. C. cunosc un proces continuu de îmbogățire atât în extensiune cât și în intensiune, odată cu dezvoltarea procesului de cunoaștere și a *practicii* umane, prin care sunt aduse în câmpul investigației noi domenii ale realității, noi obiecte și fenomene, odată cu pătrunderea tot mai adâncă în *esența* acestora. C. pot fi clasificate după mai multe criterii, deși uneori distincția dintre acestea este relativă. Din punct de vedere al originii, c. pot fi: „sensibile”, rezultat al contactului senzorial nemijlocit cu sursa lor; „conceptuale”, adică c. obținute pe cale mijlocită, deductivă. Primele mai sunt denumite și c. intuitive, iar cele din urmă se mai numesc și c. discursive. C. se mai clasifică în „pozitive” sau „negative”, după cum reflectă obiecte reale (atom, lumină), sau lipsa acestora (ignoranță, imponderabilitate). Ele mai pot fi „clare”, „confuze” sau „obscure”, după gradul de *veridicitate* cu care reflectă obiectul la care se referă. Înrudită cu această clasificare, și cea mai importantă, este aceea care distinge între c. „adevărate” de c. „false” și în selectarea cărora intervine noțiunea de *criteriu* al adevărului. V. *cunoaștere*; *adevăr*.

CURBĂ LOGISTICĂ, v. CREȘTERE.

CUSANUS, Nicolaus (1401 – 1464), gânditor progresist din epoca *Renașterii*, reprezentativ pentru tranziția de la gândirea teologică la gândirea științifică modernă. Născut în Germania, a trăit în Italia, unde a devenit cardinal. A fost adept al toleranței religioase și al reformării bisericii. C. a opus *dogmatismului* scolastic cunoașterea

experimentală și a cerut ca la baza studiului naturii să stea matematica. Prin teoriile sale despre „coincidența opuselor” (*coincidentia oppositorum*) și despre „ignoranța conștientă” (*docta ignorantia*), el se apropie de înțelegerea unității contrariilor, susținând totodată caracterul infinit al procesului cunoașterii. C. este un precursor al teoriei heliocentrice. Concepțiile sale l-au influențat pe G. Bruno.

CUTIA NEAGRĂ (engl. *black-box* „cutie neagră”), metodă de cercetare proprie *ciberneticii* (Ross, Ashby) și *informaticii*, aplicabilă ori de câte ori este vorba de un *sistem* despre care nu se știe, la început, decât ce mărimi de „intrare” sau de „ieșire” posedă el, structura sa internă fiind doar parțial sau deloc cunoscută. Metoda e.n. permite urmărirea în ansamblu a mecanismului desfășurării unor procese, chiar dacă structura internă a unor anumite etape sau verigi intermediare este, pentru moment, necunoscută sau în mod direct inaccesibilă; ea face posibilă elaborarea unor *ipoteze* de lucru sau *modelarea* etapelor sau a verigilor respective, facilitează cunoașterea și verificarea lor. C.n. și-a găsit multiple aplicări, printre care și în psihofiziologie, prin crearea reflexelor condiționate, modelarea structurii sistemului nervos central ș.a.

CUVIER, Georges (1769 – 1832), zoolog și paleontolog francez, cunoscut prin lucrările sale de anatomie comparată, paleontologie și de clasificare a lumii animale. A formulat legea *corelației* organelor, pe baza căreia a reconstruit structura unor vertebrate fosile. Meritele științifice ale lui C. sunt umbrite de concepția sa antievoluționistă, creaționist-fixistă și catastrofistă în baza căreia el explica dispariția unor grupe de animale și apariția altora prin teoria cataclismelor. V. și *catastrofism*.

CUVÂNT 1. Una dintre unitățile fundamentale ale *limbii* și *vorbirii*, care constituie obiect de cercetare pentru diferite discipline (filosofie, logică, psihologie, lingvistică, fiziologie ș.a.). Din punctul de vedere al uneia dintre principalele sale funcții, *comunicarea*, c. reprezintă cel mai mic segment semnificativ al fluxului vorbirii; din punctul de vedere al celeilalte funcții, *generalizarea*, el constituie o formă de fixare a *cunoștințelor* despre diferite *clase* de obiecte,

obținute în *practica* social-istorică; în acest plan, **c.** apare ca substi-tuent al claselor respective în diverse operații ale activității de gândire și vorbire, ca un caz particular al *semnului*. Aspectul fonologie al e, în vorbire, se prezintă analizei la mai multe nivele: ca fragment al fluxului vorbirii despărțit prin pauze; ca unitate a „controlului fonologie” în procesul imitării interioare a rostirii directe, în timpul perceperii ei, ca o „cuantă” a *conștientizării* vorbirii de purtătorul ei ș.a. Semnificația **c.** comportă mai multe componente: *pragmatic*, care corespunde raportului dintre **c.** Și situația utilizării lui (*semnal* al semnalului); *semantic*, dezvăluind relația dintre **c.** Și *semnificat*, conținutul lui obiectual, raportarea lui obiectuală (*corelatul lingvistic al noțiunii*); *sintactic*, corespunzător relațiilor dintre cuvinte în fluxul vorbirii. Spre deosebire de semnificație (*obiectivă și constantă la toți purtătorii limbii*), *sensul c.* este condiționat de motivațiile individuale sau de grup, legate de felul activității desfășurate, ceea ce justifică consemnarea coloraturii emoționale ac, întrucât aspectul semantic reține nu numai reflectarea intelectuală a realității, ci și atitudinea pragmatic-afectivă față de ea. 2. (în filosofia antică greacă) Una dintre numeroasele semnificații ale Logos-ului, întâlnită la „*natur filozofi*” (Anaxagoras, Democrit, Xenofan ș.a.) și la sofști (Prota-goras, Gorgias ș.a.). De remarcat că această semnificație nu reține numai aspectul verbal al e, ci îl desemnează drept purtătorul unității indisolubile dintre gândire și limbă, unitate care ajunge până la deplina lor identificare. 3. (în sens mitologic) Realitatea însăși a lucrului denumit. O asemenea reprezentare se întemeiază pe particularitatea conștiinței mitologice de a nu opera dihotomia dintre e. și realitatea desemnată, de a privi *semnificatul* și *semnificantul* într-o unitate nemijlocită, inseparabilă, ceea ce a dus, în cazul unor populații primitive, la apariția așa-numitei „magii a c”. (tabuurile lingvistice, incantațiile ș.a.) potrivit căreia posesorul numelui este în același timp și posesorul lucrului însuși.

CVIETISM (lat. *quies* „liniște”) 1. (în sens restrâns) Concepție etică religioasă, inițiată în 1675 de teologul spaniol Miguel Molinos și condamnată de biserică. Preconizează contemplația mistică totală, subordonarea absolută a omului față de „voința divină”, renunțarea la

orice efort, negând importanța practicilor rituale și a „faptelor bune” în vederea „mântuirii”. 2. (în sens larg) Orice concepție care recomandă dobândirea liniștii sufletești prin adoptarea unei atitudini pasive și contemplative față de lume (*neoplatonismul, budismul* etc).

D

D'ALEMBERT, Jean le Rond (1717 – 1783), filosof luminist și matematician francez, colaboratorul principal al lui Diderot la „Enciclopedia franceză”. A încercat să schițeze istoricul apariției și dezvoltării cunoașterii omenești și să facă o clasificare a științelor. În concepțiile sale filosofice D'A. a fost inconsecvent dualist, evitând afirmarea deschisă a concepțiilor sale *ateiste*. În gnoseologie a înclinat spre *senzualismul* lui Locke și a criticat teoria carteziană a *ideilor înnăscute*. Corespondența sa, publicată postum, dezvăluie un adversar declarat al ideologiei, dogmaticii și instituțiilor religioase. *Op. pr.*: „Tratat despre dinamică” (1743), „Discurs preliminar la «Enciclopedie»” (1751), „Elemente de filosofie” (1759), „Despre desființarea iezuiților în Franța” (1763).

DAO (chineză „drum”, „cale”), una dintre cele mai importante categorii ale filosofiei clasice chineze, cu sensuri și semnificații multiple, constituite într-un îndelungat proces de abstractizări succesive, a cărei interpretare a polarizat confruntarea de idei dintre liniile filosofice fundamentale. Începând din sec. 5 – 3 î.e.n., *d.* devine o noțiune tradițională în filosofie, mai cu seamă în *daoism*, unde desemnează, inițial, izvorul tuturor lucrurilor, apoi (Lao-Tzi, Sun-Tzi, Van Ciun ș.a.), calea *devenirii* lor naturale, *cauza primă* a tot ce există, *lege* universală a *mișcării* și schimbării lumii, independentă de voința divină sau omenească. Sub impulsul unor tendințe idealizante și chiar mistificatoare, *d.* este conceput ca o esență abstractă, principiul ideal (cel mai bine exprimat prin „neființă”, „non existență”), respectiv, ca o „cale” divină. Alături de sensul ontologic („cale”, *legitate*), *d.* este interpretat și în sens etic, ca „normă etică”, sau logic, fie ca „argument” în general, ca „logică”, fie – în plan speculativ – ca o noțiune care desemnează unicul, universalul.

DAOISM (TAOISM), una dintre direcțiile principale ale filosofiei antice chineze, inaugurată de Lao-Tzi (sec. 6 î.e.n.) și bazată pe

noțiunea de *dao*. În cadrul d. s-a manifestat un curent materialist (Lao-Tzi, Iang Ciu, iar mai târziu Sun-Tzi, Van Ciun ș.a.), care a interpretat noțiunea de *dao* în sensul de *ordine* universală proprie fenomenelor naturii, vieții sociale și gândirii omenești, și un curent idealist (Cian-Tzi, Van Bi ș.a.), care a interpretat aceeași noțiune ca pe un principiu ideal speculativ sau ca o „cale divină”. În sec. 1 – 3 e.n. s-a constituit d. religios, care a conceput noțiunea de *dao* ca un principiu divin, accesibil oamenilor numai printr-un extaz mistic.

DARVINISM, concepție evoluționistă elaborată de Ch. R. Darwin, după care speciile se transformă treptat unele în altele prin interacțiunea următorilor factori: variabilitatea, ereditatea, suprapopulația, lupta pentru existență și selecția naturală. Variabilitatea individuală, care oferă material pentru acțiunea selecției, apare ca rezultat al corelației dintre organism și mediu, dintre modificările condițiilor de mediu și acțiunea factorilor interni specifici organismului. Ereditatea fixează variațiile și face posibilă acumularea lor în cursul generațiilor. Darwin admite, deși inconsecvent, ereditatea caracterelor dobândite, teză care va fi respinsă de către **neodarwinism**. Suprapopulația este creșterea excesivă a numărului de indivizi ai unei specii în raport cu mijloacele de trai. Lupta pentru aceste mijloace dintre indivizii speciilor apropiate (interspecifică) sau dintre indivizii aceleiași specii (intra-specifică) duce la supraviețuirea „celor mai ap. Ți” (H. Spencer), care se reproduc preferențial. Selecția naturală acționează totodată și prin mijlocirea factorilor abiotici din mediu (Darwin pune accentul pe factorii biotici). Selecția duce astfel la trierea formelor mai bine adaptate și la accentuarea în curs de generații a caracterelor adaptative; ea orientează deci chiar variațiile neorientate. D. a constituit una dintre marile descoperiri care au favorizat dezvoltarea unei concepții dialectice despre natură și care au pregătit apariția *materialismului dialectic*. D. a dat lovituri hotărâtoare concepțiilor creaționiste și fixiste, ca și *finalismului*, explicând cauzal apariția și dezvoltarea speciilor, mutațiile calitative care se produc în lumea vie, în procesul adaptării organismului la mediu. Rolul d. În sprijinirea *ateismului* a fost uriaș; în schimb, antidarvinismul are o coloratură net idealistă și chiar religioasă. D. constituie azi

fundamentul științelor biologice și al practicii agrozootehnice și o componentă esențială a gândirii dialectice. Printre oamenii de știință care au dezvoltat și propagat **d.** se numără E. Haeckel, Th. Huxley, frații Kovalevski, K.A. Timireazev, L.V. Miciurin ș.a.; la noi în țară **d.** a fost îmbrățișat de Gr. Ste-fănescu, Gr. Cobălcescu, V. Conta, D. Brândză, N. Leon, D. Voinov, E. Racoviță ș.a. În acțiunea de răspândire a **d.** În România, un important rol, l-a avut revista „Contemporanul”. V. și **neodarwinism; Darwin.**

DARWINISM SOCIAL, curent sociologic apărut în a doua jumătate a sec. 19, care încearcă să explice dezvoltarea socială și raporturile dintre oameni prin extinderea mecanică asupra vieții sociale a legilor biologice ale luptei pentru existență și ale selecției naturale, descoperite de Darwin ca legi proprii lumii plantelor și animalelor. **D.s.** desconsideră deosebirea calitativă dintre fenomenele biologice și cele sociale, neagă *legitatea* obiectivă specifică a dezvoltării societății și încearcă, pe această bază, să prezinte unele antagonisme și convulsii sociale specifice orânduirilor bazate pe exploatare, îndeosebi capitalismului, drept fenomene „conforme naturii” și, prin urmare, veșnice. În plan politic, **d.s.** a lansat concepții reacționare, încercând să justifice ideea inegalității sociale și a necesității ierarhiilor pe baze rasist-elitiste, împotriva democrației (privită ca „sinucidere a omenirii”), a cultivat apologia violenței și a războiului, fiind unul dintre izvoarele teoretice ale *fascismului*. Variantă a *organicismului*, **d.s.** este înrudit cu *malthusianismul* și *rasismul*. Principalii săi exponenți au fost H. Spencer, W. Bagehot, B. Kidd (Anglia), E.A. Lange, O. Ammon și L. Woltmann (Germania), L. Oum-płowicz și G. Ratzenhofer (Austria), G. Vacher de Lapouge (Franța), W.G. Sumner, F.H. Giddings și Th. N. Car-ver (S.U.A.), M. Vaccaro (Italia).

DARWEN, Charles Robert (1809 – 1882), biolog englez, întemeietorul biologiei științifice și al *evoluționismului* științific cu privire la lumea vegetală și animală. În urma observațiilor geologice, biologice, paleontologice și etnografice făcute în timpul expediției în jurul lumii pe vasul „Beagle”, D. a ajuns la importante generalizări teoretice referitoare la evoluția geologică a Pământului și la procesul de evoluție a lumii vii. Lucrarea de bază în care și-a expus concepția

evoluționistă este „Originea speciilor prin selecție naturală, sau păstrarea raselor favorizate în lupta pentru existență” (1859, trad. rom. 1957), completată de lucrarea „ Variația animalelor și plantelor sub influența domesticirii” (1868, trad. rom. 1963), bogată în demonstrații cu privire la evoluția speciilor pe baza selecției artificiale, în lucrarea „Descendența omului și selecția sexuală” (1871, trad. rom. 1967), D. demonstrează științific, pentru prima dată, originea animală a omului, infirmând misticismul creaționist și dovedind posibilitatea explicării lumii vii prin cauze naturale. Prin concepția sa evoluționistă, D. a fost un materialist și un dialectician spontan, a exercitat o puternică influență asupra gândirii moderne. V. și *darwinism*.

DAT 1. (în ontologiile materialiste) Realitate exterioară subiectului și independentă de el. 2. (în gnoseologia nemarxistă) Obiect al cunoașterii conceput în mod contemplativist, ca neprocesual, preconstituit față de raportul său cu subiectul. 3. (în gnoseologia pozitivistă) Rezultat al observației, considerat ca imediat, neinfluențat de procedurile și nivelele teoretice ale cunoașterii, de intervenția activă a structurilor subiectului, pe baza căruia se constituie și se justifică întreaga cunoaștere științifică. 4. (în intuiționism, fenomenologie, existențialism ș.a.) E-sență la care subiectul accede prin intuiție, fără mijlocirea structurilor rațional-discursive.

DATORIE, expresie de cea mai înaltă generalitate a obligațiilor morale ale omului față de clasă, patrie, societate, precum și față de familie, prieteni, tovarăși; categorie fundamentală a *eticii* ca disciplină normativă. Concepțiile etice premarxiste considerau *d.* drept o categorie imuabilă, fundamentată de „poruncile divine”, de conștiința morală autonomă și invariabilă (*v. imperativul categoric*) sau de „*natura umană*”, ori o anulau potrivit doctrinei *amoralismului* absolut. Conceperea abstractă a *d.* ca expresie a opoziției funciare între obligațiile izvorâte din conștiința individuală și cele impuse de grup, clasă sau societate a întemeiat tragismul „conflictului între datorii” sau al „crizelor de conștiință”. Etica marxistă consideră că *d.* este rezultatul reflectării cerințelor sociale în conștiința morală, al transformării normelor morale (în care se exprimă aceste cerințe) în obligații interioare ale individului... Conflictul între *d.*, deși uneori resimțit

dureros de către *personalitate*, nu mai dă naștere, în socialism, la situații „fără ieșire”, deoarece relațiile de colaborare și întrajutorare desființează baza obiectivă a contradicției dintre individ și societate, îndeplinirea sau neîndeplinirea **d.** este criteriul aprecierii morale a omului-Morala comunistă presupune o înaltă conștiință a **d.**, îndeosebi a **d.** obștești. V. și *responsabilitate*.

DAVID de Dinan (**Dinant**) (sec. 12 – 13), filosof scolastic, reprezentant al unui materialism inspirat din materialismul grec, după cum considera adversarul său Toma d'Aquino. În realitate, este vorba de un *panteism* deschis către *materialism*. Ceea ce există, susținea D., este alcătuit din inteligență (**nous**), din care rezultă sufletul; din materie (**hyle**), din care rezultă corporalitatea și din Dumnezeu (**theos**), din care rezultă esențialitatea. Învățătura lui D. a fost condamnată de biserică în 1210 și în 1215.

DECEMBRIȘTI, revoluționari ruși, de origine nobiliară, participanți la mișcarea împotriva absolutismului țarist și iobăgiei, care au organizat la Petersburg răscoala armată de la 14 (**26**) decembrie 1825 (de unde și denumirea de **d.**). Concepțiile filosofice și sociale ale **d.** (I.D. Iakușkin, V.F. Raevski, V.K. Kiuhelbeker ș.a.) se situează în cadrul *luminismului*.

DECIDABILITATE, proprietate a calculelor formale de a avea o procedură efectivă de *decizie*.

DECIZIE 1. Act individual sau social (**politic, economic, militar, juridic etc**), premergător acțiunii, constând în luarea unei hotărâri determinate, întemeiate pe cunoașterea condițiilor, prevederea efectelor și pe opțiune axiologică, în raport cu anumite scopuri și idealuri. 2. *Teoria d.*, disciplină științifică complexă care cercetează cu metode matematice mecanismul și legile procesului decizional. Conceptele fundamentale ale *teoriei d.* elaborate pe baza lucrărilor lui von Neumann, Morgenstern, A. Wald, F.P. Ramsey și B. de Finetti, sunt utilitatea și probabilitatea. *Teoria d.* se ocupă cu trei genuri de **d.**: **d.** în condiții de *certitudine*, **d.** în condiții de risc și **d.** în condiții de incertitudine, în condiții de risc, cel care acționează, deși nu are complet sub control con-secințele relevante ale acțiunilor lui, nefiind astfel în stare să le prevadă exact, este totuși capabil să atribuie

probabilitate condițiilor posibile precum și consecințelor acțiunii lui. Mulți autori restrâng valabilitatea *teoriei d.* doar la domeniul economic sau cel mult la cel al *practicii*, neacordându-i vreo însemnătate în activitățile teoretice; alții, dimpotrivă, instituie modelele teoriei *d.* În structuri generale, reconstruind întreaga metodologie a științei (structura raționamentului științific, teoria științifică și valorile ei) în cadrul acesteia. S. *Problema d.* (în logica matematică) semnifică găsirea unui test efectiv (procedură de *d.*) cu ajutorul căruia să se poată determina întotdeauna într-un sistem logic dacă o formulă dată este *teoremă*. În calculul propozițiilor, *problema d.* poate fi rezolvată prin reducerea la forma normală disjunctivă sau prin *matricele* de adevăr. În calculul cu predicate de ordinul întâi, problema *d.*, așa cum a demonstrat A. Church, este insolubilă. Există totuși soluții pentru câteva cazuri particulare. 4. (în teoria jocurilor) Alegere a unei „mutări” din mulțimea mutărilor disponibile într-o anumită situație de joc, în conformitate cu strategiile disponibile în cadrul regulilor de joc admise. 5. (în sociologie, politologie) Hotărâre luată de un centru sau organ de conducere prin care se stabilește direcția și modalitatea de înfăptuire a unei acțiuni, selecționate dintr-o mulțime de acțiuni posibile, ce duc la atingerea scopurilor și obiectivelor urmărite, în raport cu un program social și cu sistemul de valori corespunzător; *d.* este un atribut al puterii. După orizontul de timp implicat și legătura cu acțiunea, *d.* se împart în strategice, tactice și operaționale. După subiectul decident, *d.* sunt unipersonale sau colective (cu diferite grade de participare). D. social-politică are un accentuat caracter ideologic, de clasă. Calitatea *d.*, eficiența ei în raport cu atingerea scopurilor și obiectivelor urmărite depinde de baza informațională care o precede (de natura și cantitatea datelor disponibile pentru decident).

DECODIFICARE, *v.* COD.

DEDUBLAREA UNICULUI, *v.* UNICUL.

DEDUCȚIE, formă de *raționament* în care *concluzia* rezultă cu necesitate din *premise*. Tipul fundamental de *d.*, realizată prin judecăți (propoziții) categorice, este *d. silogistică*, în care gândirea trece de la general (în premise) la particular sau de la un general de ordin

superior la un grad de generalitate inferior, prin subordonarea, față de *gen*, a unei *specii* pe care acesta o cuprinde. D. se mai realizează în formă ipotetică sau disjunctivă ș.a. Întregi teorii, cum sunt cele din geometrie, aritmetică etc, oferă exemple de d. În logica simbolică (matematică), d. este înțeleasă ca derivarea din anumite enunțuri date (axiome), cu ajutorul unor reguli (substituția și detașarea), a unor noi enunțuri (teoreme). În logica simbolică a fost elaborată teoria d. naturale, caracterizată prin derivarea dintr-o anumită *supoziție*, cu ajutorul unor reguli speciale, a anumitor consecințe. Caracterizată din punct de vedere gnoseologic ca mișcare a gândirii exclusiv în planul conceptelor, d. este atât analitică, cât și sintetică. Totodată d. presupune inducția, care realizează ridicarea cunoașterii de la cunoștințe factuale la concepte, de la individual la general, operație care furnizează premisele d. D. și inducția sunt astfel inseparabil legate, între ele existând o unitate dialectică. Bazele teoriei d. au fost puse de Aristotel, prin doctrina despre *silogism*, fiind apoi dezvoltate de Descartes și mai ales de Leibniz. Teoria d. s-a dezvoltat, de asemenea, pe baza cercetărilor de *logică simbolică*.

DEFINIȚIE, operație logică de delimitare a *conținutului* sau *sferei* unei *noțiuni*, sau de precizare a înțelesului unui cuvânt sau *symbol*. D. este alcătuită din două părți între care există un raport de *identitate*: definitul, adică ceea ce este definit (lat. *definiendum*) și definitorul, adică ceea ce definește (lat. *definiens*). Dacă notăm definitul cu A și definitorul cu B, structura d. este redată de formula „A = d/B”, unde semnul „= de” se citește „este identic prin definiție cu...” în d. „Clorul este un halogen de culoare galben-verzuie”, „Clorul” este definitul, „halogen de culoare galben-verzuie” este definitorul, iar „este” apare în locul semnului „= e”. Pentru a fi corectă, d. se supune următoarelor reguli: a) să fie adecvată, adică definitorul să corespundă întregului definit și numai lui; b) să nu fie, direct sau indirect, circulară, adică definitorul să nu apeleze pentru propria sa d. la definit; c) să nu fie negativă dacă poate fi afirmativă, adică să spună ce este definitul și nu ceea ce el nu este; d) să fie clară, adică definitorul să nu cuprindă termeni necunoscuți sau metafore, figuri de stil etc. Între d. și cunoaștere există o strânsă legătură: pe de o parte, d. este un mijloc

fundamental și o modalitate esențială de cunoaștere, pe de altă parte, o cunoaștere satisfăcătoare a obiectului definiției este o condiție necesară pentru construirea unei d. eficiente. În practica cunoașterii s-au statuat în timp o mare varietate de definiții, a cărei sistematizare se poate face după obiectul d. și după procedura folosită pentru atingerea scopului d. Astfel, după obiectul definiției deosebim: 1) d. reală, care arată ce este un lucru sau o clasă de obiecte; 2) d. nominală lexicală, care dezvăluie toate înțelesurile cu care un cuvânt este întrebuințat într-o limbă; 3) d. nominală stipulativă, care introduce un cuvânt, un simbol nou sau introduce un înțeles nou pentru un cuvânt vechi. D. stipulative au un caracter convențional. După metoda de definire distingem: 1) d. prin gen proxim și diferență specifică, care se mai numesc și d. per *essentiam* pentru că dezvăluie însușirile esențiale ale obiectului definit. Această procedură de definire se poate aplica numai acelor noțiuni care pot fi specii (exemplul de mai sus ilustrează tocmai această procedură unde specia clor este definită prin genul său cel mai apropiat (genul proxim) halogen, din cadrul căruia ea se distinge prin diferența specifică culoarea galben-verzuie); 2) d. genetice, care arată originea obiectului definiției și procesul prin care a luat naștere (de ex. Catârul este un animal domestic hibrid rezultat prin împerecherea măgarului cu iapa sau a armăsarului cu măgărița); 3) d. constructive, care arată felul în care, din anumite materiale și cu anumite unelte, poate fi construit un exemplu de lucru ce aparține clasei obiectului definiției (de ex. Arcul spiral plan este un arc ce se fabrică din bandă de oțel cu secțiunea dreptunghiulară sau din sârmă rotundă prin înfășurare pe o spirală Arhimede"); 4) d. operaționale, care specifică o serie de operații sau *experimente* (în sens larg) care pot fi făcute pentru a ști dacă obiectul definiției este ceea ce se spune că este, dacă un concept sau un cuvânt este corect folosit sau aplicat (de ex. „Un număr este par dacă rezultatul împărțirii sale cu doi este un număr întreg”); 5) d. enumerative, care epuizează prin înșiruire toate obiectele individuale ce participă la sfera definitului (de ex. prin județ al R.S. România înțelegem oricare din următoarele: Alba, „Arad, Bacău... și așa mai departe până epuizăm complet lista județelor țării); 6) d. ostensive, care înșiră elemente ce aparțin *extensiunii* definitului

fără a o epuiza însă, adică oprindu-se doar la câteva exemple considerate reprezentative, relevante, pentru a ne da seama ce este definitul (de ex. „Romancierul este un astfel de scriitor ca Rebreanu, Tolștoi sau Hemingway”); 7) **d.** de precizare, care arată că într-un anume context, din totalitatea sensurilor sale posibile un cuvânt va fi folosit numai cu un anume înțeles (de ex., în practica judiciară, prin libertate se înțelege „starea în care se găsește învinuitul sau inculpatul față de care nu s-a luat măsura reținerii sau arestării preventive”); 8) **d.** abreviative, care ne oferă o expresie prescurtată, mai convenabilă, în locul uneia mai complicate și mai greu de folosit (de ex. UNESCO este Organizația Națiunilor Unite pentru Educație, Știință și Cultură”); – 9) **d.** prin sinonimie, care tind să evidențieze înțelesul unui cuvânt mai puțin cunoscut sau folosit prin intermediul unui alt cuvânt care are același înțeles cu el, dar care este mai des întrebuințat (de ex. Crum-penă înseamnă cartof”). **D.** are o însemnătate metodologică deosebită, întrucât de ea depinde stăpânirea noțiunilor, a cuvintelor și operarea corectă cu noțiuni și cuvinte. Existența unei multitudini de proceduri de definire se explică nu doar prin scopul urmărit, delimitarea conceptelor sau a înțelesului cuvintelor, ci mai ales prin faptul că una sau alta din procedurile de definire nu este universal aplicabilă. Din punctul de vedere al dezideratului cunoașterii, acela de a dezvălui esența fenomenelor, nu toate definițiile pot aduce o contribuție egală. În această perspectivă, doar **d.** prin gen proxim și diferență specifică trimit direct la esența obiectului, dar ele nu sunt universal aplicabile. Un mare rol în cunoaștere au și **d.** operaționale care ajută la corelarea nivelului teoretic cu cel empiric, în direcția aplicării și verificării teoriilor științifice. Unui singur concept îi pot corespunde mai multe **d.** operaționale (de ex. temperatura” poate fi explicitată prin dilatarea gazelor, lichidelor sau solidelor ori prin efectul termoelectric) ceea ce înseamnă dezvăluirea unei multitudini de conexiuni în care există fenomenul definit. Un rol important revine de asemenea **d.** genetice, prin aceea că ne arată proveniența obiectului definiției, precum și celor constructive, care ne dau o indicație privind folosirea practică, nemijlocită a cunoștințelor. Prin urmare, chiar dacă nu trimit direct la esența lucrului definit aceste **d.** constituie un

important mijloc de cunoaștere și de aplicare a cunoștințelor. Celelalte tipuri de proceduri de **d.**, cele enumerative, ostensive, de precizare, abreviative și prin sinonimie nu vizează nici direct, nici indirect esența lucrului definit, dar importanța lor metodologică nu poate fi totuși neglijată pentru că ele ne permit, atunci când nu avem încă suficiente cunoștințe despre obiectul definiției, să distingem acest obiect și să operăm cu el în mod corect. Uneori, în situații speciale sau pe primele trepte ale însușirii de noi cunoștințe, **d.** sunt înlocuite prin diverse procedee ca: indicarea, descrierea, caracterizarea, comparația și deosebirea. De asemenea, necunoașterea regulilor **d.** sau inexistența unor cunoștințe satisfăcătoare despre un anumit fenomen au ca efect folosirea unor pretinse definiții așa cum sunt **d.** persuasive, care constau din încărcarea definitorului cu note evaluative și metafore (de ex. Căinele este cel mai bun prieten al omului"). O **d.** persuasivă poate fi cel mult un mijloc de convingere, dar în niciun caz un mijloc de cunoaștere; în plus, de cele mai multe ori, ea conduce la confuzii o altă pretinsă **d.** este cea contextuală. În sens strict, aici nu avem o **d.**, deoarece se pretinde ca sensul conceptului de definit să reiasă din contextul în care acest concept este folosit (de ex., sensul conceptului de „cultură” să rezulte din cărțile și studiile în care este întrebuințat acest concept, în întregul lor. De cele mai multe ori este însă imposibil să apelăm la o asemenea procedură. În plus, ea nu poate contribui la precizarea a ce este obiectul ce trebuie definit, la organizarea unui sistem de concepte.

DEFINIȚII OPERAȚIONALE, proceduri de interpretare a termenilor teoretici în cadrul *experienței, ipoteze* (nu convenții lingvistice) care stabilesc legătura dintre un *simbol* și rezultatul controlat al operațiilor făcute asupra obiectelor. D.o., alături de alte proceduri interpretative, ajută la corelarea nivelurilor teoretic și empiric ale cunoașterii științifice, la adăugarea unui sens *empiric* conceptelor teoretice, necesar pentru aplicarea și verificarea teoriilor științifice. Unui concept teoretic îi pot corespunde mai multe **d.o.** (de ex. temperatura” poate fi „definită” prin dilatarea termică a gazelor, lichidelor sau solidelor, ori prin efectul termoelectric), prin aceasta manifestându-se relativa independență a teoreticului de empiric.

Operaționalismul a exagerat rolul d.o. În știință, considerând că operațiile de măsurare pot singure înzestra un termen științific cu *semnificație* și confundând, astfel, o operație metodologică cu una semantică, acordând deci d.o. un rol definițional propriu-zis (semantic).

DEISM (lat. *deus* „zeu”, „Dumnezeu”) orientare filozofică-religioasă apărută în sec. 17 – 18 în Occidentul Europei, care a supus unei critici raționaliste religiile și confesiunile oficiale, instituționalizate (de ex., *catolicismul*; *protestantismul*), opunându-le o *religie „naturală”* sau „rațională”. Deiștii (Herbert de Cherbury, Locke, Toland, Shaftesbury, Voltaire, Lessing ș.a.) au respins conținutul concret al dogmelor diferitelor religii, căutând să desprindă nucleul „rațional” care ar fi comun tuturor. Acest nucleu „rațional” diferă de la un deist la altul; trăsătura generală cea mai importantă a d. este recunoașterea lui Dumnezeu numai ca o cauză primă impersonală a universului și negarea intervenției lui în desfășurarea ulterioară a fenomenelor din univers, natura dezvoltându-se potrivit legilor ei proprii. D. a reprezentat o etapă importantă a luptei de idei în filosofia și știința modernă, legată de ascensiunea burgheziei împotriva bisericii feudale, împotriva dogmatismului și intoleranței religioase, fiind adesea o formă voalată a *materialismului*.

DELLA VOLPE, Galvanno (1895 – 1968), filosof și estetician italian. După primele scrieri, influențate de G. Gentile, se apropie de marxism, ridicându-se împotriva interpretării lui „speculative – hegelianizatoare” (tânărul G. Lukács, K. Korsch etc.) și, în același timp, împotriva interpretării date dialecticii de către Croce. În scrierile sale („Logica, știință pozitivă”, 1950; „Logica, știință istorică”, 1969; „Cheile dialecticii istorice”, 1964; „Rousseau și Marx și alte studii de critică materialistă”, 1957), D.V. opune dialecticii hegeliene pe cea a lui Marx, considerată în conformitate cu demersurile gândirii științifice moderne care continuă și desăvârșește metodologia promovată de Galiêlo Galilei. În această perspectivă, filosofia lui Marx este înțeleasă ca o expresie a cunoașterii științifice, iar dialectica, drept structură fundamentală a istoricității și *practicii* sociale. D.V. a influențat gânditori marxiști ca L. Colletti, V. Cerroni, M. Rossi etc. în estetică, a

opus concepției croceene asupra imaginii artistice, ca pură intuiție, ideea că arta operează cu complexe intuitiv-logice („Critica gustului”, 1960, trad. rom. 1975). *Alte op.*: „Hegel, romantic și mistic” (1929), „Filosofia experienței la David Hume” (2 vol. 1933 – 1935), „Libertatea comunistă” (1946), „Eckhart sau despre filosofia mistică” (1952).

DEMIURG (gr. *demiurgos* „meșteșugar”, „lucrător”), denumire dată în filosofia greacă idealistă, în special de Platon, divinității ca pretins principiu rațional, organizator al Universului, ca așa-zis „arhitect” sau „creator” al acestuia. Din filosofia lui Platon ideea d. trece în *neoplatonism* și în curentele gnostice, desemnând o divinitate subordonată unui Dumnezeu suprem, care mediază între acesta și lume. Într-o accepție actuală, figurată, d. înseamnă creator de valori.

DEMOCRAȚIE (gr. *demos* „popor” și *kratos* „putere”), formă de guvernământ organizată pe temeiul principiului potrivit căruia puterea aparține poporului. În societățile împărțite în clase antagoniste, d. este, în ultimă instanță, expresia dominației claselor exploatatoare și asupraitoare aflate la putere, acest fapt determinând conținutul și limitele ei. D. *burgheză*, reprezentând un progres istoric în comparație cu formele de guvernare anterioare, proclamă egalitatea cetățenilor în fața legii, diverse libertăți democratice (libertatea cuvântului, a presei, a întrunirilor etc.), introduce unele instituții democratice ca parlamentul, votul universal etc. Ea are însă limite istorice determinate, generate de interesele menținerii orânduirii capitaliste, ale apărării și dezvoltării sistemului de exploatare și asupraire a oamenilor muncii, împiedică participarea lor reală și deplină la viața politică. și îi supune diverselor forme ascunse și rafinate de manipulare politică și ideologică, în condițiile *capitalismului* monopolist de stat, clasa muncitoare și forțele progresiste din țările capitaliste luptă pentru apărarea și lărgirea d., lupta pentru a. fiind, totodată, o parte integrantă a luptei pentru înfăptuirea *revoluției socialiste*. D. *socialistă*, întemeiată pe alianța dintre *clasa muncitoare* și *țăranimea muncitoare*, sub conducerea clasei muncitoare, baza socială a statului socialist este o democrație de tip nou, democrația muncitorească, care se sprijină pe deținerea puterii politice de către oamenii muncii, pe proprietatea obștească

asupra mijloacelor de producție, pe unitatea intereselor fundamentale ale tuturor claselor și categoriilor sociale; ea reprezintă un tip superior de **d.** Într-o societate în care se creează condițiile obiective și subiective ale egalității între oameni (în domeniul politic și social-economic, în domeniul instrucției și educației, al culturii), posibilitatea pentru toți membrii societății de a-și valorifica aptitudinile și capacitatea în toate domeniile vieții sociale. „Factorul fundamental al democrației noastre noi îl reprezintă proprietatea socialistă de stat și cooperatistă asupra mijloacelor de producție, asupra întregii bogății naționale și, pe această bază, repartitia venitului național în conformitate cu principiile eticii și echității socialiste, precum și puterea clasei muncitoare, în alianță cu țărănimea și celelalte categorii de oameni ai muncii, care asigură înfăptuirea în practică a acestor principii de bază. În aceasta constă, de altfel, deosebirea fundamentală dintre democrația burgheză – bazată pe puterea și proprietatea capitalistă, pe exploatarea oamenilor muncii, pe repartitia profund inegală a venitului național – și democrația socialistă în care nu mai există exploatare și asuprire, în care toată averea aparține poporului, iar repartitia venitului național se realizează după principiul „de la fiecare după capacitate, fiecăruia după muncă” (Nicolae Ceaușescu). D. *socialistă* este menită să asigure *maselor populare*, fără deosebire de rasă, sex sau naționalitate, participarea efectivă la conducerea *statului*, a economiei, a tuturor domeniilor vieții sociale, la viața obștească, precum și exercitarea reală a celor mai largi drepturi și libertăți. D. *socialistă* este incompatibilă cu dominația haotică a „bunului plac”, cu așa-zisa **d. „Pură”** invocată de apologetii proprietății privat-capitaliste, în care ar domni dreptul „liberei inițiative”, dar care legitimează, de fapt, manevrele întreprinse de proprietarii capitaliști în interesul stoarcerii de profituri cât mai mari din exploatarea maselor muncitoare. Obiectivul esențial al **d. socialiste** este asigurarea participării conștiente și nemijlocite a oamenilor muncii, producători și proprietari ai averii naționale, la adoptarea *deciziilor* și la conducere, la toate nivelele sistemului organizațional al societății. D. *socialistă* se realizează prin îmbinarea democrației reprezentative cu el. directă, a conducerii centrale,

unitare, cu autonomia funcțională a organelor locale, întemeiată pe principiul centralismului democratic. D. *socialistă* cuprinde atât libertățile politice: libertatea cuvântului, a presei, a mitingurilor și adunărilor etc, dreptul de a alege și a fi ales pe baza votului universal, egal și secret, cât și drepturile sociale: dreptul la muncă, la odihnă, la învățământ, la asigurarea materială a bătrâneții, în caz de boală și de pierdere a capacității de muncă, egalitatea femeii cu bărbatul în toate domeniile vieții sociale. În țara noastră, d. *socialistă* își găsește expresia în sistemul drepturilor și libertăților prevăzute în Constituția țării, în organizarea și funcționarea organelor centrale și locale ale puterii și ale administrației de stat, în organizarea și conducerea economiei (d. economică), a activității culturale, în atragerea maselor în forme variate la rezolvarea treburilor de stat și obștești (d. politică), în vederea asigurării progresului social neîngrădit. „Socialismul trebuie să fie nu numai o societate în stare să asigure o viață materială îmbelșugată membrilor săi, ci și o societate capabilă să realizeze cele mai înalte aspirații de libertate și fericire a omului pe pământ” (Nicolae Ceaușescu). În funcție de condițiile concrete din fiecare țară, d. *socialistă* parcurge un proces de dezvoltare, de perfecționare și de lărgire a bazei sale economice, politice și sociale. Programul Partidului Comunist Român, adoptat la Congresul al XI-lea, prevede, în actuala etapă a construirii *societății socialiste multilaterale dezvoltate* și a pregătirii condițiilor trecerii treptate la comunism, un ansamblu de măsuri în vederea perfecționării, în continuare, a formelor de participare directă a oamenilor muncii la conducerea treburilor publice, a tuturor organismelor sociale, în direcția diminuirii laturilor represive ale statului, în perspectiva trecerii unor funcții ale acestuia pe seama maselor populare și a întăririi rolului organizator al partidului în viața economică și socială, a trecerii treptate spre autoguvernarea liberă a poporului, spre fazele superioare ale organizării comuniste a vieții sociale, în direcția ridicării gradului de pregătire și de competență a oamenilor muncii, întăririi spiritului eticii și echității socialiste, a răspunderii fiecărui membru al societății față de îndatoririle sociale care îi revin, a creșterii nivelului de responsabilitate, de autodisciplină comunistă, asigurării climatului

obiectiv și subiectiv necesar afirmării depline a personalității umane.

DEMOCRAȚI REVOLUȚIONARI, ideologi și militanți ai *revoluțiilor burghezo-democratice*, care s-au situat în mod consecvent pe poziția luptei pentru desființarea iobăgiei și lichidarea pe cale revoluționară a rânduielilor feudale. Ca reprezentanți ai claselor și ai păturilor sociale asuprite, interesate în răsturnarea orânduirii feudale, ei au luptat împotriva liberalismului și *reformismului* burghez, înclinat să încheie tranzacții cu reacțiunea politică. Democratismul revoluționar a cunoscut o evoluție îndelungată, străbătând în dezvoltarea sa mai multe etape. Primul curent democrat-revoluționar l-au constituit iacobinii (M. Robespierre, J.P. Marat, G.J. Danton, L.A. Saint-Just ș.a.), reprezentanții aripii radicale ai revoluției burgheze de la 1789 – 1795 din Franța, partizani ai dictaturii revoluționare a maselor plebeiene, în perioada revoluțiilor burghezo-democratice din 1848 – 1849 și, în genere, între deceniile al cincilea și al optulea ale sec. 19, democratismul revoluționar s-a dezvoltat cu precădere în diverse țări mai înapoiate sub raport economic și social-politic, îndeosebi în țările din răsăritul Europei, unde s-a manifestat mai ales ca o *ideologie* a mișcării de eliberare a *țăranimii*. D. r. au avut totodată un rol de seamă în mișcarea de eliberare națională din aceste țări. Principalii d. r. din perioada revoluțiilor din 1848 – 1849 au fost: E. Arnold în Cehia, E. Dembowski în Polonia, Petőfi S. și Tinesics M. în Ungaria. Un rol important în dezvoltarea gândirii social-politice și filosofice au avut d. r. ruși (A. I. Herzen, N.P. Ogariov, V.G. Belinski, N.G. Cernîșevski, N.A. Dobroliubov), care au îmbinat ideea revoluției țărănești cu concepții socialist-utopice. După cum a arătat V.I. Lenin, d. r. ruși s-au apropiat foarte mult de materialismul dialectic, însă, datorită stării de înapoiere din Rusia, unde proletariatul se găsea abia la începutul dezvoltării sale, ei s-au oprit în fața materialismului istoric. Ideile d. r. ruși au exercitat o influență puternică asupra scriitorilor și gânditorilor progresiști din Rusia, precum și asupra unor d. r. de seamă din țările din sud-estul Europei (H. Botev în Bulgaria, S. Marković în Serbia ș.a.) După trecerea capitalismului în faza sa imperialistă, democratismul revoluționar este reprezentat îndeosebi de aripa cea mai înaintată a burgheziei naționale în revoluțiile

burghezo-democratice cu caracter antifeudal, agrar și antiimperialist din țările înapoiate ale Asiei, Americii Latine și Africii. Un d. r. reprezentativ pentru această perioadă, în care revoluția burghezo-democratică precedă și pregătește revoluția socialistă, este, în China, Sun Yat-sen (1866 – 1925). În țările române, democratismul revoluționar s-a manifestat în perioada revoluției din 1848 – 1849, reprezentând orientarea cea mai înaintată în cadrul ideologiei pașoptiste. Conducătorul recunoscut al curentului democrat-revoluționar din Țara Românească a fost N. Bălcescu. Pe platforma ideologică a democratismului revoluționar s-au situat, în cursul revoluției din țările române, Avram Iancu, Eftimie Murgu, Cezar Bolliac, Al. G. Golescu (Negru), I. Ionescu de la Brad, generalul Gh. Magheru ș.a. D. r. din Țara Românească considerau că obiectivul principal al revoluției este desființarea clăcii și împrăștierea țăranilor. Partizani fervenți ai luminării poporului, ei au militat pentru educarea maselor în spirit revoluționar, pentru ridicarea întregului popor la lupta armată împotriva dușmanilor interni și externi ai revoluției. Împietind revendicările sociale ale revoluției cu cele naționale, ei au luptat pentru obținerea independenței țării, pentru crearea statului național unitar. D. r. din Țara Românească, în special Nicolae Bălcescu și Cezar Bolliac, au preconizat unirea mișcărilor revoluționare ale popoarelor român și ungar și s-au străduit să mijlocească o colaborare între revoluționarii români și revoluționarii unguri. Pe poziții în esență democrat-revoluționare s-au situat, în Transilvania, Avram Iancu, Al. Papiu-Ilarian ș.a., iar în Banat, Eftimie Murgu. În Moldova, democrații burghezi, în frunte cu M. Kogălniceanu, V. Alecsandri, C. Negri, Al. Russo ș.a., au formulat, în timpul exilului, revendicări radicale sub influența directă a ideilor democrat-revoluționare ale programului revoluției din Țara Românească. Ideile d. r. români și ale altor patrioți pașoptiști au exercitat o înrâurire rodnică asupra gândirii lui B.P. Hașdeu, M. Eminescu, I.L. Caragiale ș.a. Ei au avut un rol de seamă în lupta pentru unirea Moldovei cu Țara Românească și în pregătirea reformelor progresiste îmfăptuite în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza. Cu tot caracterul lor înaintat, concepțiile d. r. români sunt, din punct de

vedere filosofic, în genere, tributare *idealismului*. După înfrângerea revoluției din 1848 – 1849, unii **d. r.** români au alunecat treptat pe pozițiile liberalismului și reformismului burghez. În ultimul pătrar al sec. 19, moștenitoarea și continuatoarea firească a tradițiilor de luptă ale democratismului revoluționar a devenit mișcarea muncitorească din România. În etapa nemijlocit premergătoare trecerii mișcării socialiste la marxism, curentul revoluționar-democrat, influențat de unele idei socialiste, se afirmă ca direcție a mișcării de eliberare în țările sud-estului european (**Bulgaria, Serbia, România**). „Tradiția democratică din gândirea românească, intensă activitate pe tărâm teoretic desfășurată de gânditori progresiști și revoluționari ca Nicolae Bălcescu, Cezar Bolliac, Mihail Kogălniceanu, C.A. Rosetti și alții au creat un climat favorabil răspândirii ideilor socialiste” (**Nicolae Ceaușescu**).

DEMOCRIT (c. 460 – c. 370 î.e.n.), filosof antic grec, originar din orașul Abdera (**Tracia**), reprezentant de seamă al *materialismului* și *ateismului*, adept al democrației sclavagiste. Urmând inițiativele învățătorului său Leucip, D. este principalul întemeietor al *atomismului* în Grecia. După D., lumea e formată din atomi și din vid, atomii fiind particule de materie practic imperceptibile, necreate, eterne, indivizibile, amorfe, lipsite de dinamism lăuntric, invariabile și aflate în continuă mișcare; între atomi sunt deosebiri de configurație, iar în agregatele de atonii, deosebiri între poziția și ordinea acestora; corpurile materiale ca și sufletul omenesc sunt asemenea agregate; zeii nu au niciun rol în lume, se formează și dispar ca orice lucru corporal. D. a afirmat *determinismul* și a negat *finalismul*. În **gnoseologia** sa, D. consideră că *senzațiile* vizuale sunt provocate de transporturi ale unor mulaje (**ei dola**) ce se desprind de obiecte și pătrund în ochi. Aceleași transporturi stau și la baza *rațiunii*, care singură poate pătrunde ceea ce numim *esența* lucrurilor. Spirit novator și pe planul teoriei societății, D. a afirmat că societatea evoluează spre forme superioare, și anume, sub impulsul activității materiale a oamenilor, susținând că forța motrice a istoriei a fost „nevoia”. D. a scris numeroase lucrări în toate domeniile de cunoaștere din timpul său, din care s-au păstrat doar puține fragmente.

DEMOGRAFIC (*factorul d.*), element constitutiv al societății, exprimat de densitatea populației, ritmul ei de creștere, structura și mobilitatea ei. Dat fiind că reprezintă principala forță productivă de care dispune societatea, populația este o condiție necesară a existenței și dezvoltării acesteia. De aceea, creșterea populației reprezintă un factor propulsor al dezvoltării societății, una dintre condițiile vieții materiale a societății. În condițiile formării relațiilor de producție capitaliste, unii ideologi (de ex., Wil-Jiam Petty în sec. 17) au formulat ideea, progresistă pe atunci, că densitatea populației este factorul hotărâtor al dezvoltării sociale. Un secol mai târziu, Malthus încerca, în aceeași perspectivă teoretică a *determinismului d.*, să explice mizeria maselor muncitoare prin înmulțirea prea rapidă a populației. Marx a demonstrat că suprapopulația (*relativă*) nu este rezultatul legilor biologice ale înmulțirii populației, ci un produs al dezvoltării istorice anarhice a capitalismului, orânduie în care sistemul repartiției dezavantajează masele largi de oameni ai muncii, aceștia fiind tot mai mult împinși la periferia societății și îngroșând rândurile categoriei șomerilor. Și în sociologie s-au manifestat astfel de tendințe unilaterale: unele teorii au acordat *factorului d.* rolul hotărâtor în progresul istoric (de ex., Maksim Kovalevski), altele i-au negat orice rol în această privință, considerându-l doar un efect al creșterii productivității muncii (de ex., Max Weber). În realitate, *factorul d.* nu poate fi definit prin mărimi constante nici în spațiu și nici în timp; el nu poate explica esența dezvoltării sociale, cauzele trecerii de la o formațiune socială la alta. În același timp însă, creșterea populației este o condiție esențială a dezvoltării producției, iar influența determinantă a modului de producție asupra dezvoltării sociale este mediată, în bună măsură, de densitatea populației, de ritmul creșterii și de structura de vârstă a acesteia. *Interacțiunea* dintre dezvoltarea producției sociale și creșterea populației este extrem de complexă și depinde de fiecare dată de particularitățile modului de producție ca și de nivelul și ritmul dezvoltării științei și tehnicii. Demografia, știința socială care studiază dinamica populației, structura și migrația acesteia, oferă date pentru elaborarea politicii demografice a statelor. Politica *d.* stabilește și aplică un ansamblu de măsuri cu caracter

economic, sanitar, juridic, educativ și de perspectivă, privind dezvoltarea cuantumului de populație, păstrarea unui echilibru dinamic între dezvoltarea economică și variabilele demografice (vârsta, sex, natalitate, morbiditate, mortalitate, migrație etc), determină cantitatea și calitatea investițiilor demografice. Politica demografică a statului socialist român are în vedere rezolvarea problemelor populației în strânsă legătură cu strategia dezvoltării economice și sociale, având ca obiective principale: optimizarea sporului natural al populației, asigurarea unor condiții superioare de viață, ocrotirea mamei și copilului, a familiei, valorificarea resurselor umane, dezvoltarea instituțiilor de asistență medicală, învățământ, cultură, de odihnă etc.

DEMONOLOGIE (gr. *daimon* „divinitate protectoare”, ulterior cu semnificația predominantă de „spirit răufăcător”, „diavol” etc), pretinsă știință cu caracter religios, adesea. *ocult*, care ar studia demonii. În formarea conceptului despre demoni, considerați ca existențe reale, o mare contribuție aduce, alături de superstițiile populare cu o vechime milenară, religia iudeo-creștină, bazată pe Biblie. Ca principiu al răului, noțiunea de „demon” apare inițial în Vechiul Testament dar i se conferă o importanță particulară mai ales odată cu iudaismul târziu, când demonilor li se atribuie trăsături concrete (îngerii decăzuți, ce au în frunte pe Satana etc.). Noul Testament preia aceste viziuni despre demoni, le dezvoltă și le aplică cu precădere în planul istoriei așa-numitei mântuirii a omului: demonii ar fi spirite decăzute care formează un imperiu al răului și care acționează asupra oamenilor ca izvor de ispite, ca* viciu, iar uneori ca forțe posesive care pun stăpânire pe trupul omului și sunt cauza unor boli îndeosebi mintale (epilepsia ș.a.). Cu sens figurativ, noțiunea de demon este folosită și de către moraliști și indică, de obicei, o trăsătură de caracter îngroșată; demonul ambiției, demonul inteligenței etc. De asemenea, sensuri figurate multiple a dobândit această noțiune în folclor și în limbajul comun.

DEMONSTRAȚIE, procedeu logic de întemeiere deductivă a adevărului unui *enunț*. Elementele d. sunt: a) teza de demonstrat; b) argumentele (fundamentele) demonstrației; c) modul de raționare

(procedeul demonstrației), prin care teza de demonstrat este dedusă din *argumente*. D. *apa-gogică*, raționament care, pe baza demonstrării falsității unei teze care contrazice teza %de demonstrat, conchide asupra adevărului acesteia din urmă. Ea se numește și indirectă, deoarece se înfăptuiește prin reducerea unei probleme (demonstrarea adevărului tezei) la o altă problemă (demonstrarea falsității tezei care contrazice teza de demonstrat). V. și *argumentul prin reducere la absurd*.

DE MORGAN, Augustus (1806 – 1878), logician și matematician englez, considerat, alături de G. Boole, întemeietor al *logicii simbolice* (matematice). D. M. și-a adus contribuția la dezvoltarea logicii și prin fundamentarea logicii relațiilor. Op. pr.: „Logica formală” (1847), „Despre silogism” (1864).

DENOTAT, obiectul pe care îl semnifică un anumit nume. Sin. *semnificat*.

DENOTATIV, v. CONOTATIV. DENOTAȚIE, v. SEMNIFICAȚIE.

DEONTIC (gr. *deon, deontos* „ceea ce se cade”, „ceea ce este necesar”), termen care desemnează, în general, concepte sau modalități ale discursului etic, referitoare la obligație, permisiune etc. *Deontică*, disciplină în curs de constituire la granița dintre logică și etică, și care se ocupă cu studiul aspectelor logice și structurale ale formelor de gândire normative și imperative, ca și ale sistemelor de norme și de obligații morale. D. s-a dezvoltat mai ales în ultimele decenii sub impactul *logicii simbolice*, ceea ce a condus la constituirea unui capitol special al acesteia, *logica d*. Obiectul de cercetare al *d*. îl constituie caracteristicile specifice, considerate din punct de vedere logic, ale normelor și imperativelor, în calitate de forme particulare ale gândirii; raporturile dintre norme, realitatea obiectivă și acțiunile umane; raporturile de compatibilitate sau incompatibilitate, de contradicție sau de non-contradicție dintre normele și imperativele unui sistem de morală etc. La dezvoltarea *d*. au contribuit K. Menger, A. Hofstädter, J. Jorgensen, G.H. von Wright, O. Becker ș.a. *Logica d*., ramură a logicii contemporane, care studiază relațiile logice ale conceptelor *d*. Ea se distinge de logica formală pură (sau generală) prin caracterul ei „aplicat”, iar de etică prin caracterul ei abstract,

studiind doar relațiile sintactice și semantice dintre conceptele discursului etic normativ. Dezvoltarea logicii **d.** a avut loc în strânsă interdependență cu logica modală oletică, cu logica epistemică, temporală, etc. Logica **d.** s-a afirmat ca o direcție nouă în cercetarea logică modernă după apariția studiului lui G.H. Wright „Deontologic” (1951). Majoritatea sistemelor de logică **d.** presupun vocabularul logicii propozițiilor pe care îl completează prin admiterea unui functor deontic primitiv [*o* („este obligatoriu...”) sau *P* („Este permis...”)] ce determină formule bine construite din logica propozițiilor. Alți functori **d.** sunt introduși prin definiții (interdicție, libertate, coercițiune etc). Jakko Hintikka a construit (1971) un sistem logicod. Întemeiat pe logica predicatelor și utilizarea cuantorilor. Progrese remarcabile în dezvoltarea logicii **d.** au fost realizate prin utilizarea teoriei logice a lumilor posibile (Leibniz, Carnap, Wright, Hintikka, Kripke) și a metodelor modelelor semantice. V. și logică.

DEONTOLOGIE (gr. *deon*, *deontos* „ceea ce se cade”, „ceea ce este necesar” și *logos* „știință”) 1. Cod al moralei profesionale, al principiilor și normelor morale specifice pe care le implică exercitarea unei anumite profesii. Acesta poate fi un cod scris sau transmis prin tradiție, pe cale orală și acceptat tacit de către toți practicanții unei profesii. Un astfel de cod este, pentru medici de ex., cunoscutul „jurământ hipocratic”. 2. (în doctrina etică a lui J. Bentham, cel care a folosit pentru întâia dată noțiunea) Disciplină al cărei scop ar fi evaluarea preliminară a consecințelor unei acțiuni, pentru a putea stabili, în funcție de cantitatea de plăcere sau durere pe care acea acțiune o procură, dacă ea merită sau nu să fie îndeplinită. Aici, noțiunea **d.** capătă o semnificație utilitaristă. Ulterior **d.** a fost separată de *axiologie*, prima având în vedere acțiunile ce decurg din *datoria* morală, iar ultima referindu-se la aspectul valoric al acțiunilor, la calitatea lor de a fi „bune” sau „rele”. 3. (în sens larg) Partea *eticii* care se ocupă cu studiul datoriei morale, al originii, naturii și formelor acesteia, în calitate de componentă de bază a *conștiinței morale*.

DEOSEBIRE, proprietate a obiectelor și fenomenelor de a fi diferite unele de altele, de a nu fi identice. Deosebirile pot fi esențiale sau neesențiale, în gândirea dialectică, termenul **d.** semnifică și o

modalitate de dedublare a unicului (unitarului) în laturi opuse (contradictorii și contrarii). În evoluția lor, contradicțiile trec de la deosebire la *opозиție* sau chiar la conflict sau invers (de ex, opoziția dintre valoarea de întrebuințare și valoare, caracteristică mărfii, a apărut inițial sub forma **d.**, transformându-se ulterior în stare conflictuală, provocând grave disfuncționalități în societățile capitaliste contemporane). D., pentru care se folosește uneori și termenul de *diferență*, este astfel un moment, o treaptă în evoluția *contradicției*, în acest sens, Hegel afirma că diferența în general e o contradicție în sine.

DEPENDENȚĂ FUNCȚIONALĂ, termen care exprimă raporturile de condiționare reciprocă ale elementelor sau *subsistemelor* unui *sistem*. Relațiile de **d.f.** se întemeiază pe proprietatea obiectelor sau fenomenelor de a depinde unele de altele, de a-și pune în valoare potențele numai în raport cu influențele exercitate asupra lor de obiectele sau fenomenele cu care coexistă (sistemic) în același context. Proprietatea de a influența, de a potența manifestarea altui fenomen se numește *funcție* sau rol. Atributele de funcție sau rol nu sunt *imanente* obiectelor sau fenomenelor; ele se dobândesc numai în condițiile în care acestea intră în raporturi cu alte obiecte sau fenomene. Datorită rolului deosebit pe care îl au relațiile funcționale (de **d.f.**), în dialectica sistemelor (în potențarea manifestării elementelor unui sistem și, ca atare, în dinamica de ansamblu a acestuia), o mare importanță metodologică în cercetare o are *analiza funcțională*, în efectuarea acestui tip de analiză, un aport substanțial îl are matematica. Având, printre altele, ca obiect de studiu, dependența unor mărimi variabile de influențele (acțiunea) unei sau mai multor alte mărimi variabile independente, matematica oferă modele de analiză funcțională aplicabile în toate domeniile științelor particulare ale naturii și societății. V. și *funcționalism*.

DEPLASAREA SPRE ROȘU, fenomen optic, descoperit între 1912 și 1914 de astronomul american V.M. Slipher, de deplasare a liniilor spectrale ale nebuloaselor situate în afara Galaxiei noastre (extragalactice) în direcția lungimilor de undă mai mari (spre roșu), ceea ce ar indica o îndepărtare a nebuloaselor extragalactice de

Galaxia noastră (fenomen asemănător cu efectul Doppler din acustică). Astronomul american E.P. Hubble a formulat în 1929 legea după care viteza de **d.** spre **r.** este proporțională cu distanța. D. spre **r.** apare ca o confirmare experimentală a concluziei teoretice privind „expansiunea universului”, care rezultă din analiza anumitor modele cosmologice și după care materia din „univers” a fost la un moment dat concentrată într-un spațiu restrâns și apoi a început un proces de „expansiune”. Unii gânditori de orientare idealistă au dat o interpretare creaționistă fenomenului de expansiune, susținând ipoteza unui „atom primar”, creat de divinitate în care ar fi fost concentrat inițial întreg universul. Viciul de fond al ipotezei universului în expansiune constă în extrapolarea unor legi ale structurii și dinamicii universului cunoscut (ale metagalaxiei) asupra întregului univers. Există și modele pulsatorii în care expansiunea indicată de **d.** spre **r.** apare doar ca o fază a evoluției metagalaxiei urmată de o fază de „condensare”, fazele de expansiune și de condensare succedându-se în mod periodic.

DEPRINDERE, modalitate de acțiune consolidată prin exercițiu și executată cu ușurință, având unele aspecte automatizate, dar fără pierderea controlului conștient (de ex. A. de a merge, de a citi, de a scrie, **d.** sportive etc).

DERELICȚIUNE, concept existențialist (Heidegger) caracterizând o situație de singurătate absolută, rezultată dintr-un abandon radical, dintr-o libertate ce-și apare sieși paradoxală, sortită unei lumi preexistente ei; sentiment al „aruncării” (Geworfenheit) omului într-o lume a contingențelor, a posibilităților întâmplătoare și a necesităților echivalente. D. exprimă una dintre *situațiile limită* de care se prevalează o viziune despre lume și om ireductibil antropologistă, individualist-solipsistă și pesimistă.

DE SACRALIZARE, proces opus celui de *sacralizare*, adică acțiunea prin care un obiect sau o ființă considerate, până la un moment dat, ca fiind *sacre* își pierd caracterul religios și nu se mai bucură de sentimentele de respect și de venerație, corespunzătoare stării lor anterioare. D. reprezintă o acțiune de demistificare a fenomenelor religioase, de restituire a semnificațiilor profane ale lucrurilor și ființelor, de dezalienare a reprezentării lor.

DE SC ARTE S, René" (latinizat Renatus Cartesius) (1596 – 1650), filosof și savant francez, unul dintre întemeietorii filosofiei epocii moderne. În filosofia sa, D. pornește de la „îndoiala metodică” asupra tuturor cunoștințelor, asupra datelor simțurilor și chiar asupra existenței lumii și acceptă ca unic fapt sigur, care trebuie să constituie, după el, temeiul filosofiei și al științei, vestita teză: „Mă îndoiesc, deci cuget; cuget, deci exist” *fi ubito, ergo cogito; cogito, ergo sum*). Îndoiala carteziană nu este sceptică, ci metodologică: ea vizează găsirea unui *fundament* absolut sigur al cunoașterii. Această teză a influențat însă *idealismul* de mai târziu, care i-a speculat tocmai elementele de scepticism suferite de el. Îndoiala sa are o semnificație progresistă, fiind îndreptată împotriva *dogmatismului* scolastic. D. a fost un reprezentant de seamă al *raționalismului* în filosofia modernă. Pentru el, criteriul adevărului se află în *rațiunea* însăși, în *evidența*, claritatea și distincția *cunoștințelor* noastre. La baza metodei sale de cunoaștere el a pus *deducția*, care trebuie să pornească de la adevăruri clare și distincte, cunoscute nemijlocit de rațiune. D. a recunoscut totuși și valoarea cunoașterii experimentale. Contribuțiile esențiale ale lui D. în domeniul teoriei cunoașterii sunt: a) descoperirea *subiectului epistemic* și b) formularea conceptului modern de *metodă*; ambele reprezintă elemente ale unei noi viziuni, necontemplative asupra procesului cunoașterii. Trăsătura fundamentală a filosofiei lui D. O constituie concepția dualistă despre existența a două *substanțe* independente una de alta: substanța materială, cu atributul întinderii, și substanța spirituală, cu atributul gândirii. D. a subordonat însă cele două substanțe, materială și spirituală, unei a treia, principiului suprem, lui Dumnezeu, iar ideea de Dumnezeu a considerat-o ca o *idee înăscută* (v. și *innăscut; inneism*). D. a adus o contribuție însemnată la dezvoltarea matematicii, fizicii, biologiei și a altor științe. Fizica lui D. a avut un caracter materialist-mecanicist; el a explicat toate fenomenele naturii prin *materia* în mișcare, aceasta din urmă fiind concepută numai ca deplasare în spațiu. D. a introdus pentru prima oară în epoca modernă punctul de vedere al *dezvoltării* în cosmologie. Prin latura materialistă a gândirii sale, ca și prin orientarea antiscolastică a raționalismului său, care corespundeau intereselor burgheziei

franceze în ascensiune, D. a contribuit în mare măsură la progresul științei și al filosofiei. Fizica materialistă a lui D. a constituit unul dintre izvoarele teoretice ale *materialismului* francez din sec. 18. Op. pr.: „Discurs asupra metodei de a ne conduce bine rațiunea și a căuta adevărul în științe” (1637, trad. rom. 1910, 1957), „Geometria” (1637, trad.ro.m. 1966), „Diop-trica” (1637), „Meditații metafizice” (1641), „Principiile filosofiei” (1644). V. și *cartezianism*.

DESCRIERE 1. (în logica tradițională) Gen al „definițiilor lucrului”, mai puțin exact, care ne oferă cunoașterea unui lucru prin „accidentele” sale proprii, cu ajutorul lor lucrul determinându-se suficient pentru a putea fi distins de alte obiecte și fenomene. 2. (în teoria cunoașterii) Etapă a cercetării științifice, care constă în fixarea datelor experimentului sau observației cu ajutorul unui sistem determinat de *simboluri*, *matrice*, grafice etc. D. pregătește trecerea la cercetarea teoretică a obiectului sau procesului (*explicație*), fiind în același timp condiționată de *limbajul* și de structurile teoretice. *Fenomenalismul* (Mach, Pearson ș.a.) reduce sarcina științei la d. „Pură” a faptelor în termeni matematici, negând necesitatea și valoarea unor ipoteze explicative, interpretative, cauzele etc, de natură să depășească acest nivel elementar al cunoașterii.

DESCRIERE FENOMENOLOGICA, modalitate de prezentare intuitivă a fenomenelor ireductibile în care omul – prin actele intenționale ale conștiinței sale – este implicat, urmărind explicitarea progresivă a *esențelor* (a semnificațiilor ideale ale fenomenelor). Acest tip de descriere constituie o componentă fundamentală a metodei, fenomenologice inițiate de Husserl și se întemeiază pe supoziția că fiecare obiect sau eveniment individual posedă o esență (*eidos*) care poate fi sesizată direct prin *intuiție* intelectuală, pornind de la exemple singulare, studiate în detaliu și într-o manieră foarte concretă. Nu este vorba aici de raportarea fenomenelor la concepte prelabile, la legile lor abstracte, la realități transcendente sau la critica normativă a legitimității lor, ci de efortul de a intui, prin descrierea angajării lor în situații singulare, ansamblul condițiilor *a priori* presupuse de existența lor. D.f. renunță la *demonstrație* în favoarea prezentării și la sistematizare în favoarea explicitării structurilor intenționale implicate

ale experienței, făcând apel la reduții succesive, la suspendarea judecății (*epoche*), la „punerea între paranteze” a unor elemente ale *datului* și urmărind astfel să dezvăluie esența fenomenelor concrete, sensul conferit acestora de actele intenționale ale conștiinței umane constituante. În măsura în care nu este utilizată solitar și nu este opusă antitetic explicării cauzale, utilizarea *d.f.*, ca modalitate de prezentare intuitivă a ceea ce este esențial și ireductibil într-un domeniu al cunoașterii, se poate dovedi fertilă într-un demers filosofic. Absolutizată însă, ea devine tributară ontologiei subiacente (căutând esența fenomenelor înăuntrul conștiinței și suprimând ascetic orice încredere în realitatea exterioară conștiinței), eșuând într-un *subiectivism*, impresionism și retorism lipsit de valoare cognitivă. V. și *fenomenologie*.

DESCRIPTIE (în logica matematică), modalitate de specificare a unei singure valori pentru care este adevărată o propoziție, sau la care se aplică un concept.

DESTIN, termen de sorginte mitologică, desemnând, în ultimă analiză, o forță supranaturală, imaginară, care ar avea puterea să hotărască irevocabil, fatal, faptele și evenimentele din viața individuală și colectivă a oamenilor. Noțiunea datează dintr-o epocă îndepărtată în care oamenii erau tragic dominați de forțele oarbe ale naturii și societății, neînțelese de ei. „Ignoranța este un demon care – ne temem – va mai juca un rol în multe tragedii; pe bună dreptate au înfățișat-o cei mai mari poeți greci, în înfricoșătoarele drame ale caselor regești din Micene și Teba, sub chipul destinului tragic” (K. Marx). Noțiunea de *d.*, pătrunzând în filosofie, a cunoscut diferite ipostaze, primind de-a lungul timpurilor noi încărcături sau modificări semantice, dar păstrându-și, în esență, semnificația originală: ideea determinării ca non-libertate. Spre deosebire de determinarea cauzală sau teleologică, acest tip de determinare exclude nu numai *libertatea*, ci și *sensul* și *scopul*, apărând ca o *necesitate* inaccesibilă minții omenești, îninteligibilă, tenebroasă și oarbă în însăși *ființa* ei, o realitate ascunsă, alogică, ce nu conține „adevăr”. Cunoașterea lui fiind în principiu un nonsens, *d.* se dezvăluie omului în forme *echivoce*, imprecise (oracole ș.a.). În aparență anistorică, ideea de *d.* se istoricizează într-un plan

mai profund, non-libertatea naturală dobândind, pentru conștiința umană, valoarea de *simbol* al servituții sociale (judecatădamnațiune). Desprinzându-se de celelalte tipuri de determinare, ca „moira” sau „ei marmene”, **d.** este organic implicat de filosofii mistici, idealști, sau pur și simplu fataliști, în existența umană, ca hotărând-o atât din exterior, cât și din interior (Heraclit: „ethos”-ul omului reprezintă însuși „daimonul” său); ea este vehiculată cu *semnificația* etică de „răsplată” (Anaximandru), de justiție impersonală, obscură, oarbă, necruțătoare chiar și față de zei (Eschil). Criza civilizației orașelor-cetăți marchează o fundamentală metamorfoză a ideii de **d.** care reapare cu semnificația de șansă, hazard înstrăinat de om, nelegat organic de existența sa individuală, dar deschis, cu posibilități inepuizabile, „moira” cedând locul lui „tyhe” (lat. „Fortuna”); epoca imperiului roman îi adaugă, odată cu denumirea de *fatum*, și un sens atotcuprinzător, reprezentându-l ca irevocabil, impersonal, purtător al propriei consecvențe și necesități (Seneca: „*fatum*-ul îl conduce pe cel ce ascultă și îl târăște pe cel ce se împotrivește”); mai târziu sensul noțiunii se lărgeste până la dimensiuni cosmice (Posidoniu), căpătând o coloratură astrologică. Iraționalitatea relațiilor sociale și fascinația magică a puterii fac ca ideea de **d.** să supraviețuiască și în epocile istorice ulterioare, fie prin filiera astrologiei (de ex., la gânditorii Renașterii, mai târziu, la Goethe), fie prin reaccentuarea, de pe poziții antireligioase și iraționaliste, a elementului individualist (de ex., Nietzsche, reprezentanții „filosofiei vieții”, în mod deosebit O. Spengler care echivalează **d.** cu conceptele: *viață*, *devenire*, *timp* și la care cultul **d.** coincide cu fetișizarea statului).

DESTUTT DE TRACY, Antoine Louis Claude (1754 – 1836), filosof francez, reprezentantul principal al curentului denumit „ideologic” din prima treime a sec. 19 în Franța. „Ideologia” era, de fapt, forma pe care a îmbrăcat-o *senzualismul* și avea ca precursori direcți pe Locke și Condillac. Acesta din urmă atribuia denumirea de „idei” tuturor datelor cunoașterii, inclusiv senzațiilor înseși. După D. de T. „elementele de ideologie” sau „filosofia primă” trebuie să ofere o explicație completă a originii cunoștințelor noastre. Facultatea de a gândi este reductibilă la recepționarea unei mase de impresii și

modificări, a unor moduri de a exista de care suntem conștienți și care pot fi cuprinse toate sub denumirea de „idei” sau „percepții”; întrucât ideile sunt simțite, mai pot fi denumite „senzații” sau „sentimente”. „Ideologia” propriu-zisă, ca o explicație dată ideilor, cercetează procesul de formare a ideilor, „gramatica” exprimarea lor, iar „logica”, are în vedere „combinarea inteligibilă a acestora. Raportat la orientarea filosofică teologico-spirij, ua-listă ce a urmat Revoluției franceze, curentul „ideologic” reprezintă o tendință progresistă, fiind continuatorul materialismului metafizic din sec. 18; el păstrează majoritatea limitelor *senzualismului*. Sub aspect politic, D. de T., ca și ceilalți „ideologi”, a fost antimonarhist și republican. *Op. pr.*: „Elemente de ideologie” (4 vol., 1801 – 1815).

DETERMINARE 1. (în logică) Operație logică, inversă generalizării, prin care se trece de la noțiuni mai generale, adică noțiuni cu o sferă mai largă și un conținut mai sărac, la noțiuni mai puțin generale, adică noțiuni cu o sferă mai restrânsă și cu un conținut mai bogat (de ex. de la noțiunea de *vertebrat* la noțiunea de *mamifer*). D. se realizează prin adăugare de noi note la notele noțiunii inițiale; acestea se numesc *determinații*. Limita **d.** O constituie *specia infimă* sau noțiunile individuale. 2. (în filosofie) Limitare a extensiunii unei realități la un câmp existențial mai restrâns decât cel original; delimitare a unui obiect de altul, în dialectică, termenul **d.** se exprimă și prin cel de *negare* (Spinoza). În acest caz, **d.** reală ar însemna un proces de realizare a limitelor, a domeniului de axistență a unei entități, a unui eveniment sau proces sub aspectul dimensiunilor spațio-temporale, sub aspectul suportului material al proprietăților și relațiilor acestora, sub aspectul organizării sistemice, proces în care un loc central îl ocupă acțiunea de producere, de generare efectivă.

DETERMINISM, teorie a interacțiunii universale; concepție filosofică potrivit căreia geneza și desfășurarea fenomenelor și proceselor care au loc în natură și societate, în viața materială și psihică a oamenilor sunt ordonate cauzal, se supun *necesității*, fiind guvernate de *legi* obiective. D. este opus *finalismului*, care concepe determinarea obiectivă ca o consecință a unor scopuri inițiale, postulate din exteriorul fenomenelor; *indeterminismului*, pentru care

universul este dominat de *hazard*, de *liber arbitru*, de acțiunea haotică a unor factori întâmplători; altor concepții pseudodeterministe, idealist-subiective, potrivit cărora gândirea ar fi aceea care introduce în realitate ordinea cauzală și logică. Interpretări fals deterministe oferă și *religia*: diferite soluții teist-teologice, care concep mersul evenimentelor naturale și sociale, toate fenomenele care se petrec în viața oamenilor, ca efecte ale unor predeterminări divine, consecințe ale unei implacabile voințe și rațiuni supranaturale. Pe acest teren, *teismul* se întâlnește cu finalismul, *teologismul* se confundă cu *teleologismul*. Deși unele interpretări idealiste se disociază de concepțiile nemijlocit finaliste, teiste și indeterministe și formulează supoziții deterministe, în măsura în care consideră ideile ca suport al lucrurilor, ele prezintă corelarea obiectivă a fenomenelor din natură și societate ca efect al unor cauze și condiții, al unor determinări necesare și legice exterioare, anterioare sau subiacente lumii lucrurilor. Astfel de soluții idealist-deterministe sunt propuse de diverși reprezentanți ai *idealismului obiectiv*, între care Hegel are totuși meritul de a fi formulat o concepție dialectică asupra *d.*, potrivit căreia *condițiile* intervin în structurarea lanțurilor cauzale, iar raporturile necesare se împletesc cu cele întâmplătoare în trecerea de la *posibilitate* la *realitate*. Rezultă că *d.*, în calitatea sa de concepție care exclude orice dependență a fenomenelor din natura și societate de acțiunea vreunui factor supranatural sau a vreunui parametru spiritual obiectiv, este propriu, în cele din urmă, doar orientărilor filosofice materialiste. Reprezentații cei mai de seamă ai *d.*, în antichitate, au fost Heraclit, Democrit și Epicur. În sec. 17 – 18, lupta dusă de filosofi și savanții materialști (Galilei, Bacon, Hobbes, Descartes, Spinoza) pentru promovarea *d.* a dat o lovitură puternică *scolasticii* și *religiei* și a creat fundamentul metodologic pentru dezvoltarea impetuoasă a științelor naturii. Materialismul premarxist a interpretat însă *d.* Într-un mod metafizic și mecanicist; el a identificat *d.* cu *cauzalitatea* mecanică (directă și liniară, univocă), a negat caracterul obiectiv al *întâmplării* și a confundat cauzalitatea cu necesitatea, a redus *legitatea* fenomenelor la legile dinamice, nesesizând caracterul obiectiv și valoarea deterministă a *legilor*

statistice care acționează în formele complexe și superioare de mișcare a materiei. D. mecanicist și-a găsit formularea clasică la matematicianul și astronomul francez P. Laplace, în ceea ce privește absolutizarea cauzalității mecanice și a legilor dinamice, precum și la materialistii francezi din sec. 18 (La Mettrie, D'Holbach, Helvetius), îndeosebi în ceea ce privește *absolutizarea* cauzalității și necesității. Aceste limitări metodologice în interpretarea d. au dus la teze *fataliste*, potrivit cărora totul în univers este determinat implacabil, nimic nou nu mai poate interveni în desfășurarea evenimentelor, oamenii înșiși fiind instrumente oarbe ale legilor obiective, neavând nicio posibilitate de a-și modifica soarta. Asemenea interpretări conduc inevitabil la ideea de *predestinare* și implicit la *finalism* (și chiar la *indeterminism* în măsura în care necesitatea și întâmplarea sunt puse pe același plan). Depășind limitele d. mecanicist, d. materialist-dialectic se întemeiază pe teza *conexiunii* universale, pe admiterea caracterului obiectiv și dialectic al *interacțiunilor* dintre obiecte și fenomene; dezvăluie caracterul obiectiv al întâmplării și unitatea dialectică a necesarului și întâmplătorului, a *cauzelor* și condițiilor în determinarea fenomenelor; recunoaște caracterul obiectiv al legilor statistice care acționează în sistemele integrative și complexe, sisteme în care trecerea de la posibil la real se realizează probabilist, ca urmare a corelării factorilor întâmplători cu cei necesari, a parametrilor cauzali cu cei aleatori. Față de certitudinea absolută a *predicției* întemeiată pe modelul mecanicist al d. sau de incertitudinea absolută deductibilă din interpretările indeterministe, determinismului materialist-dialectic îi corespunde, în plan gnoseologic, o *certitudine* relativă, în sensul că oamenii, datorită înlănțuirii obiective a cauzelor și condițiilor, a necesității și întâmplării, pot prevedea cu aproximație mersul evenimentelor, demersurile lor predictice având un caracter probabilist. Operând atât cu demersuri cauzale, cât și cu demersuri probabiliste, în măsura în care-și propune dezvăluirea esențelor sau a perspectivelor viitoare ale fenomenelor, cunoașterea omenească procedează determinist. De aceea, d. trebuie conceput nu numai ca *teorie* a conexiunilor obiective, ci și ca o *metodă* (principiu) a cunoașterii acestora, fiind un temei metodologic al *explicațiilor* și *previziunilor* cu care operează științele,

cunoașterea omenească în general.

DETERMINISM GEOGRAFIC, v. ORIENTAREA GEOGRAFICĂ ÎN SOCIOLOGIE.

DETERMINISM SOCIAL, teorie a *interacțiunilor* specifice din viața socială, a mecanismului genezei și *devenirii* fenomenelor sociale. În explicarea *determinia mului vieții sociale*, materialismul istoric pornește, în primul rând, de la teza *conexiunii universale* – teză fundamentală a determinismului dialectic – potrivit căreia, în determinarea fenomenelor, interacționează cauze și condiții, factori necesari și întâmplători, trecerea de la posibil la real în dinamica obiectivă instituindu-se ca o succesiune genetică de cauze și efecte, mediată cel mai adesea de influențele aleatorii exercitate asupra lanțurilor cauzale de factori condiționali și întâmplători. De aceea, au caracter obiectiv atât legile cauzale (dinamice) cât și *legile statistice* (probabiliste), acestea din urmă fiind cu prioritate aplicabile *determinismului* fenomenelor sociale. Specific d.s., spre deosebire de determinismul fenomenelor naturale, este însă faptul că în geneza și dezvoltarea fenomenelor sociale interacționează dialectic factori obiectivi și factori subiectivi. Deși societatea este un proces legic, oamenii își făuresc istoria prin activitatea lor practică și teoretică, desfășurată individual și colectiv, prin intermediul unor cadre instituționale specifice fiecărei formațiuni sociale. Rolul unor asemenea instituții (statul, partidele politice, diferitele organizații obștești și profesionale, de cultură) se amplifică de-a lungul dezvoltării societății, rea-lizându-se astfel, în decursul acesteia, ca tendință legică, o permanentă creștere a ponderii factorilor subiectivi. În dinamica factorilor subiectivi, a influenței acestora asupra progresului societății, se produc mutații calitative, pe măsura trecerii de la *spontan* la *conștient* în activitatea socială a oamenilor. Acest proces de *conștientizare* a acțiunilor sociale dobândește amploare și se impune ca necesitate odată cu trecerea de la capitalism la socialism și cu desfășurarea procesului edificării societății socialiste care solicită, în tot mai mare măsură, participarea conștientă și responsabilă a membrilor societății în toate domeniile activității sociale. Odată cu dezvăluirea mecanismului obiectiv al determinismului vieții sociale, în

contextul introducerii crescânde a explicațiilor științifice în demersurile asupra socialului, marcate de extinderea influenței teoretice și ideologice a materialismului istoric, a sociologiei corespunzătoare lui, partidul clasei muncitoare și statul socialist au un rol crescând în mobilizarea maselor, în organizarea eficientă și conducerea științifică a procesului de creație istorică a acestora. Creșterea rolului conducător al partidului comunist, a rolului statului socialist și a maselor muncitoare reprezintă, astfel, o particularitate a determinismului vieții sociale în socialism, un factor hotărâtor în accelerarea ritmului dezvoltării sociale în această orânduire. În ansamblul conceptelor cu care materialismul istoric explică mecanismul determinismului vieții sociale, un rol important au conceptele de *scop*, *libertate*, *responsabilitate*. Prin intermediul acestora societatea ne apare ca sinteză a *obiectivului* și *subiectivului*, iar devenirea socială ca produs al interacțiunii dintre *cauzalitatea*, *necesitatea* și *legitatea* obiectivă și *acțiunea* practică, spontană sau conștientă a oamenilor, acțiune motivată de scopuri și idealuri proprii, întemeiată teoretic și axiologic, în condițiile unei permanente adânciri și amplificări a gradelor de libertate umană în raport cu determinismul obiectiv al vieții sociale. Teoria materialist-istorică a **d.s.** se delimitează de teoriile eclecticice și simpliste ale determinismului geografic, determinismului demografic, determinismului biologic (**rasist**), determinismului tehnologic (**nucleu al teoriilor convergenței și dezideologizării**) sau determinismului psihologic, afirmând că, în interacțiunea complexă și dialectică a tuturor *factorilor* dezvoltării sociale, cărora e necesar să li se acorde atenția cuvenită, factorul economic și social-politic au rolul precumpănitor, în ultimă analiză, determinant. Recunoașterea acestui rol are o importanță hotărâtoare în explicarea mecanismului, a dinamicii social-istorice și în exercitarea acțiunii conștiente, creatoare, constructive de transformare revoluționară a societății.

DEVENIRE, termen care exprimă schimbarea, transformarea, variabilitatea în natură, societate și în reflectarea lor psihică, trecerea neîncetată a obiectelor și fenomenelor în altceva, *procesualitatea*. Ideea de **d.**, implicată în esență de orice concepție dialectică, apare

într-o formă naivă, exprimata prin metafora „focului” ca substanță a lucrurilor, la Heraclit, căruia i se atribuie și formula „totul curge”. Cratylos, discipolul acestuia, a dat **d.** sensul de curgere universală continuă, de instabilitate absolută și, prin aceasta, imposibil de cunoscut. La nivel conceptual, conținutul dialectic al acestei categorii a fost interpretat de Hegel ca unitate a existenței și a nonexistenței; el a considerat-o ca fiind „primul adevăr”, adică prima determinație concretă care depășește determinațiile abstracte, unilaterale și deci neadevărate ale existenței și non-existenței, luate separat. D. este unitatea existenței și nonexistenței, întrucât orice lucru, fiind în permanentă schimbare, este în neconținută trecere de la nonexistență la existență și invers. În filosofia lui H. Bergson **d.** poate fi sesizată printr-o *intuiție* nonrațională. Unii filosofi folosesc termenul de **d.** În același sens cu cel de *mișcare* sau de *dezvoltare*.

DEWEY, John (1859 – 1952), filosof din S.U.A. S-a preocupat de logică, psihologie, pedagogie, etică, religie, estetică, politică, trecând drept figura dominantă a filosofiei americane din al doilea pătrar al sec. 20. După el, orice idee sau teorie este *prospectivă*, îndreptată spre viitor, fiind un „instrument” de transformare a experienței și de adaptare la experiență. Criticând punctul de vedere al cunoașterii contemplative, D. a respins de fapt cunoașterea ca reflectare a realității și a conceput-o ca pe un mijloc mai rafinat și mai complex de adaptare biologică la mediu și de alegere a mijloacelor și scopurilor care asigură utilitatea practică, folosul individual. D. și-a denumit de aceea doctrina sa idealist-**subiectivă** *instrumentalism*. Ea constituie o variantă a *pragmatismului* și are drept corolar fundamentarea așa-numitei „religii a supunerii”. Este unul din promotorii *meliorismului*. Op. pr.: „Caracterul și comportamentul uman” (1922), „Experiență și natură” (1925), „Problemele oamenilor” (1946).

DEZIDEOLOGIZARE (*doctrina d.*), ansamblu de teze promovate în gândirea filosofică, sociologică și politologică burgheză contemporană, care se înfățișează ca: a) revendicare, de pe pozițiile *obiectivismului* și *scientismului* neopozitivist, a eliminării din filosofie și științele sociale a elementelor apreciative, ideologice și b) afirmare a unui pretins proces de „sfârșit al ideologiei”, de epurare a vieții sociale

și politice, de *ideologie* (implicată, uneori, în viziunea doctrinei *convergenței*). Aceste două planuri se întrepătrund și se completează într-o finalitate comună, îndreptată împotriva teoriei lui Marx. Punctul de plecare comun în această privință, îl reprezintă concepția relativistă despre ideologii, promovată încă de Karl Mannheim, care nu distinge între ideologiile progresiste, științifice – cum este concepția lui Marx, întemeiată pe descifrarea *legilor* sociale obiective – și ideologiile reacționare, care denaturează, în spiritul intereselor înguste de clasă, realitățile sociale. Fetișizarea posibilităților științei de a oferi soluții optime, unice, problemelor sociale, de natură să înlăture necesitatea opțiunilor politice (și deci ideologice) în conducerea socială și postularea unei gândiri sociale strict *pragmatice*, non-ideologice, desconsideră faptul că o asemenea gândire nu este posibilă și investește știința socială cu posibilități pe care nu le are. De aceea, pe drept cuvânt, pozițiile „pragmaticilor vulgari” au fost considerate drept o „ideologie a lipsei de ideologie” (G. Weisser). Teoria **d.** este inspirată autorilor înșiși, odată cu o anumită teamă de viitor, de constatarea slăbiciunii propriiei lor ideologii, a inconsistenței propriiei lor perspective, de tendința lor de a se baricada împotriva penetrației, tot mai influente, a gândirii lui Marx. Faptul că principalele soluții ale **d.** sunt îndreptate deschis împotriva acesteia (Raymond Aron, Daniel Bell, Ernst To-pitsch, S.M. Lipset), care este interpretată în chip denaturat drept o doctrină mesianică, milenaristă, o „religie laică”, confirmă caracterizarea care i se face acestei teorii de către marxști și dezvăluie finalitatea ei politică nemijlocită. Lansată în 1955 (când R. Aron anunța „sfârșitul erei ideologice”), doctrina **d.** a cunoscut o dezvoltare amplă, devenind o doctrină la modă la jumătatea deceniului al șaptelea. Procesele social-politice ale țărilor capitaliste dezvoltate i-au adus însă o infirmare semnificativă, spulberând mitul consensului politic și ideologic, al păcii de clasă și al depolitizării. Sub raport filosofic, doctrina **d.** reprezintă o nouă variantă de determinism unilateral, tehnico-economic, în măsura în care stabilește o relație simplist-univocă între dezvoltarea tehnico-economică, nivelul bunăstării, pe de o parte, și ideologie și **luptele** ideologice, pe de altă parte, relație potrivit căreia ridicarea nivelului de civilizație ar atrage

după sine încetarea manifestării ideologiilor. Sub raport social-politic, ea reprezintă o doctrină apologetică, de menținere a *statu-quo-ului* și de prezentare denaturată a societății capitaliste contemporane.

DEZORDINE, v. ORDINE; NEGENTROPIE.

DEZVOLTARE, modalitate a mișcării care se realizează ca *schimbare* orientată; trecere de la vechi la nou, de la inferior la superior în dinamica sistemelor. D. nu este un proces dinamic liniar și unilateral ci se manifestă ca sinteză contradictorie, ca unitate a *progresului* și *regresului*, a laturii *ascendente* și a celei *descendente*, a *evoluției* și *involuției* și presupune unitatea *repetabilității* și *irepetabilității*, a *reversibilității* și *ireversibilității* în diacronia obiectivă a obiectelor și fenomenelor, în raport cu universul infinit nu poate fi vorba de un sens orientat, preferențial al mișcării (acceptarea unui asemenea sens ar conduce logic la concluzia finității universului, la ideea de început sau de temelie inițial), d. fiind un atribut al sistemelor finite care alcătuiesc universul și nu al universului în ansamblu care este un macrosistem deschis, infinit calitativ și cantitativ. D. sistemelor are caracter determinat, se desfășoară în anumite condiții, în funcție de particularitățile spațio-temporale, de corelațiile lor concrete în cadrul contextului obiectiv în care ființează și se manifestă. Având în centrul preocupărilor ei categoria de d., dialectica marxistă cercetează cele mai generale legi ale d., a căror cunoaștere oferă posibilitatea intervenției active a oamenilor, atât sub aspect teoretic cât, și practic în mersul evenimentelor din natură și societate. Fiind ansamblul schimbărilor orientate care se produc în univers ca urmare a dialecticii contradicțiilor interne ale sistemelor, d. exprimă, de fapt, autodezvoltarea obiectelor și fenomenelor, automișca-rea lor de la vechi la nou, de la inferior la superior. Marea varietate a modurilor și formelor d. se datorează atât naturii sistemelor reale, cât și gradului de complexitate a structurii lor. Se disting însă două modalități principale de manifestare ale d.: *evoluția* și *saltul*, moduri care în societate se manifestă ca *evoluție* și *revoluție*, acestea alcătuind o unitate dialectică astfel încât d. nu poate fi redusă în mod unilateral la vreuna din ele, ci constituindu-se ca o sinteză a lor. Asemănător stau lucrurile și în ceea ce privește relația dintre *progres* și *regres*, dintre *reversibilitate* și

ireversibilitate în mișcarea socială, tendința obiectivă generală a **d.** sociale fiind mișcarea ascendentă de la inferior la superior, de la vechi la nou. D. socială nu poate fi deci redusă la simpla repetare a etapelor parcurse și nici la o mișcare în cerc, caracteristica ei generală, definitorie, fiind progresivitatea. Materialismul dialectic respinge teoriile potrivit cărora **d. socială** este rezultatul exclusiv al unui concurs arbitrar și limitat de împrejurări, al unor cauze întotdeauna exterioare sau pur subiective. Ceea ce este specific **d.** În societate față de **d.** proceselor naturale este, într-adevăr, intervenția factorului subiectiv; progresul social se realizează însă în mod *necesar* și nu întâmplător, ca efect al interacțiunilor dintre factorii subiectivi și cei obiectivi. În perspectiva acestei interacțiuni, rezultă că oamenii creează istoria, produc structurile sociale prin acțiunea lor spontană sau conștientă, dar această producere nu este întâmplătoare, arbitrară, subiectivă, ci are caracter *logic*, se manifestă ca un proces istorico-natural. Dialectica marxistă a transformat ideea **d.** Într-un principiu metodologic fundamental de cunoaștere și acțiune confirmat de știință și de practica socială, legile generale ale dezvoltării fiind de altfel înseși principiile ei fundamentale. V. și *ciclu istoric; contradicție; cantitate-calitate; negarea negației*.

DHARMA (sanser „Lege”), termen cu semnificații complexe și cu un loc central în religiile indice; **d.** semnifică, în general, virtutea, meritul religios, ansamblul legilor morale, ca și aplicarea lor în viață, iar din acest punct de vedere sugerează, îndeosebi, totalitatea riturilor ce trebuie îndeplinite de către cel credincios.

DIACRONIE, v. SINCRONIE. DIAGNOZĂ, v. PROGNOZĂ.

„DIALECTICA NATURII”, lucrare fundamentală a filosofiei marxiste, scrisă de F. Engels între 1873 și 1886. Pornind de la datele obiective furnizate de fizică, matematică, chimie, biologie etc, Engels demonstrează în „D.n”. caracterul universal al dialecticii și al legilor ei, universalitatea procesului *dezvoltării* și al *transformării*, a *unității și luptei contrariilor*, a *tregerii cantității în calitate*, a *negării negației*. Fundamentând științele naturii și matematice în lumina materialismului dialectic, Engels dezvoltă multilateral următoarele idei: legătura indisolubilă dintre *materie* și *mișcare*; specificul calitativ

al diferitelor forme ale materiei în mișcare și al științelor care le studiază (mecanica, fizica, chimia, biologia); trecerea dialectică de la o formă de mișcare a materiei la alta și, implicit, de la o știință la alta. „D.n”. cuprinde: un istoric succint al științelor naturii în sec. 16 – 19, în care Engels demonstrează că însăși dezvoltarea acestor științe a determinat afirmarea tot mai puternică a gândirii dialectice și infirmarea gândirii metafizice; o expunere amplă a *legilor* și a *categoriilor* dialecticii materialiste și a unor importante probleme de *logică dialectică* și de *teorie a cunoașterii*; considerații pătrunzătoare cu privire la structura dialectică a diferitelor științe, precum și remarcabilul studiu „Rolul muncii în procesul transformării maimuței în om”, care schițează bazele unei concepții materialist-istorice a *antropogenezei*. „D.n”. reprezintă prima sinteză filosofică materialist-dialectică a științelor moderne ale naturii. Dezvoltarea de către Engels în „D.n”. a materialismului și a dialecticii ca *metodologie* a științelor se realizează nu numai prin analiza și generalizarea rezultatelor științelor particulare, dar și prin reconsiderarea critică a filosofiei, a idealismului clasic german (Hegel) și a materialismului mecanicist în special.

DIALECTICA NEGATIVĂ, v. DIALECTICĂ; NEGATIVITATE; ȘCOALA DE LA FRANKFURT.

DIALECTICĂ (gr. *dialektike*, din *dia* „cu” și *legein* „a vorbi”, „a discuta”), teorie generală a principiilor *devenirii* naturii, societății și gândirii; teorie și metodă de cunoaștere a *existenței*. Elemente de gândire dialectică se întâlnesc încă în concepțiile filosofice ale Orientului antic (India, China etc). În Europa, un rol însemnat în elaborarea d. au avut filosofi antici greci, în special Heraclit din Efes și Aristotel. În filosofia premarxistă se cunosc două forme principale ale d.: a) d. *naivă*, *spontană* a anticilor, care a sesizat legătura universală dintre fenomenele lumii reale, mișcarea și transformarea lor continuă, fără să le poată da însă o explicație științifică, datorită nivelului insuficient de dezvoltare a cunoștințelor științifice și a practicii social-istorice; d. *spontană* poate caracteriza și activitatea de cercetare, metoda și viziunea unor savanți, gânditori etc. care se lasă călăuziți și inspirați de dialectica obiectivă a lucrurilor fără a face din aceasta o

practică sistematică, o teorie filosofică conștientizată; b) d. *idealistă* a filosofiei clasice germane de la sfârșitul sec. 18 și primele decenii ale sec. 19, care a c. ulminat cu el. *hegeliană*. Hegel a prezentat lumea ca un proces de autodezvoltare a ideii, determinat de contradicțiile ei interne. El a formulat principiile dialectice ale acestei autodezvoltări, elaborând și un sistem al categoriilor d., prin care a dezvăluit caracterul dialectic al gândirii. Dar d. hegeliană este o d. idealistă, mistificată, „răsturnată cu capul în jos”, având ca obiect nu autodezvoltarea lumii materiale, ci autodezvoltarea spiritului absolut. Democrații revoluționari ruși au făcut o încercare valoroasă de a prelucra dialecticii hegeliană de pe poziții materialiste, de a aplica d. la viața socială și de a o transforma într-o „algebră a revoluției”. Adevărații creatori ai d. ca știință au fost însă Marx și Engels. Eliberând d. de idealism și de elementele mistice ale filosofiei hegeliene, Marx și Engels au creat o d. *materialistă*, opusă d. hegeliene. D. *marxistă* se întemeiază pe cuceririle cele mai de seamă ale gândirii dialectice din cursul întregii istorii a filosofiei, pe sintetizarea rezultatelor științelor, pe generalizarea practicii social-istorice a omenirii, a experienței luptei de clasă a proletariatului. Ea pornește de la mișcarea reală din natură, societate și gândire, subliniind că d. *obiectivă* (a fenomenelor naturii și ale societății) determină d. *subiectivă* (a noțiunilor) și se reflectă în aceasta. „Dialectica lucrurilor – scria V.I. Lenin în „Caiete filosofice” – creează d. *ideilor* și nu invers”. Tocmai pentru că sunt legi ale d. obiective, legile d. apar și ca legi și principii ale d. subiective, adică ale cunoașterii. D. cunoașterii are totodată legi interne, specifice, din care decurge independența sa relativă față de d. obiectivă și caracterul său creator. Elaborarea d. materialiste de către Marx și Engels constituie o parte integrantă a revoluției săvârșite de ei în filosofie. D. se opune *metafizicii*, care privește fenomenele realității ca fiind în mod absolut izolate unele de altele, imuabile, lipsite de contradicții interne, identice cu ele înseși. Înțelegând lumea ca un sistem material infinit și unitar de obiecte și procese, care prezintă o foarte mare variație calitativă, d. materialistă le studiază în interdependența și interacțiunea lor. D. este concepția cea mai profundă, cuprinzătoare și mai multilaterală, mai bogată în conținut

despre *mișcare* și *dezvoltare*. Ea privește mișcarea ca *automișcare*, ca autodezvoltare, ca proces infinit, care exprimă unitatea dialectică a acumulărilor cantitative (a evoluției) și a schimbărilor calitative radicale (a saltului, a revoluției). Principiile fundamentale ale **d.** (*unitatei și opoziția (lupta) contrariilor, trecerea schimbărilor cantitative în schimbări calitative și negarea negației*) exprimă legități universale ale realității obiective și ale reflectării ei în conștiință. De aceea, **d.** este, după cum sublinia V.I. Lenin, în același timp ontologie, gnoseologie (teorie a cunoașterii) și logică (dialectică), aceste laturi ale **d.** aflându-se într-o indestructibilă unitate. Legile **d.** nu se reduc, însă, la aceste legi principale; legițiile derivate care le concretizează și completează pe cele principale sunt exprimate în categoriile corelative *esență și fenomen, conținut și formă, necesitate și întâmplare, cauză și efect, posibilitate și realitate, general, particular și singular* etc. Esența **d.**, după expresia lui V.I. Lenin, este principiul unității și luptei contrariilor. Toate celelalte principii ale **d.** se concentrează ca într-un focar în această lege fundamentală, care dezvăluie izvorul intern al mișcării, forța motrice permanentă a autodezvoltării obiectelor și proceselor. **D.** materialistă se dezvoltă permanent, având un caracter creator și opunându-se oricăror forme de dogmatism și de metafizică. La baza acestei dezvoltări stă generalizarea celor mai noi date ale științelor și ale practicii social-istorice. **D.** marxistă este o metodă de cunoaștere și de transformare revoluționară a naturii societății și gândirii. Reflectând fidel legile lumii obiective, ea constituie metodă de cercetare consecvent științifică, singura metodologie generală corespunzătoare nivelului de dezvoltare a științei moderne, reprezentând fundamentul teoretic al metodelor particulare folosite de toate domeniile științei. În funcție de diferite alte orientări filosofice (**nemarxiste**) în care mai apare, termenul de **d.** are diverse semnificații: la neoraționaliști **d.** este concepută ca modalitate epistemologică fundamentală (G. Bachelard, F. Gonseth); în filosofia fizicii (Bohr, Heisenberg) este înțeleasă ca expresie a ideii de *complementaritate*; în perspectiva existențialismului capătă înțelesul de **d.** „Tragică” și exprimă o contradicție insolubilă dintre „Eu” și lume; Gurvitch preconizează o **d.** „Empirico-realistă” ca o metodă esențialmente critică

a realului și a cunoașterii. Școala de la Frankfurt concepe o „d. negativă” sau o „d. paradoxală” care elimină momentul pozitiv al d. hegeliene [*negarea negației*] și extinde negația, fără limite, până la negația „totală”. *Teologia d.* reduce d. la un „dialog” între Dumnezeu și lume etc. V. și *materialism dialectic; materialism istoric*.

DIALOG 1. (în filosofia greacă prearistotelică) Formă de expunere a ideilor și concepțiilor filosofice și mod potrivit și eficient de a analiza una sau alta dintre problemele filosofiei, pe bază de dezbateri. D. implică, dintre formele expresiei, ca forme fundamentale, întrebarea și răspunsul și se instituia într-o conversație colectivă, dar, mai ales, într-o cercetare critică colectivă a noțiunilor, categoriilor și principiilor filosofiei. Semnificative pentru structura d. erau, în antichitate, dialogurile lui Platon. 2. (în filosofia modernă) Artă sau metodă de cercetare și de expunere de tipul mai sus arătat, prezentă în opera lui G. Galilei, Leibniz, Berkeley, Diderot etc. în filosofia românească d. a fost cultivat cu deosebire de D. Cantemir. 3. (în contemporaneitate) a) Conversație filosofică contradictorie sau noncontradictorie. b) Stabilirea de contacte între filosofi sau între diferite concepții filosofice în scopul confruntării ideilor lor. În acest sens, practica d. este opusă izolării și închistării în sine a unui anumit sistem filosofic sau a unei anumite orientări filosofice și este, în același timp, favorabilă deschiderii acestora spre realizările altor sisteme și orientări ca și spre analiza critică, constructivă a altor filosofii. În aceste sensuri, d. este cultivat, în general, de filosofii raționaliste sau neoraționaliste, de unii reprezentanți ai *structuralismului* și ai sociologiei nemarxiste, de economiști și politologi nemarxiști etc. D. filosofiei materialist-dialectice cu alte curente sau orientări filosofice contemporane impune necesitatea respectării principiului obiectivității și al partinității, al cercetării multilaterale a fenomenului filosofic, sociologic, politologic etc, opoziția față de principiul dogmatic al respingerii globale, metafizice, a contribuțiilor altor sisteme de gândire teoretică. D., în această accepțiune exclude atât apologia neîntemeiată, tranzația, atitudinea necritică, obiectivistă cât și atitudinea criticistă, exclusivist-negatoare. Una dintre direcțiile cultivate în sfera d. Întreținut de filosofia materialist-dialectică se

referă la **d.** cu ea însăși și cu istoria, cu practica social-istorică, cu viața, care are ca scop îmbogățirea, „modificarea” pozitivă, dezvoltarea filosofiei în spiritul dialecticii materialiste și al materialismului istoric, deschiderea ei permanentă, creatoare la nou, asimilarea continuă a acestuia, împotriva vechiului, compromis și perisabil, în interesul progresului neîntrerupt al societății și cunoașterii umane. D. urmărește promovarea adevărilor generale ale marxismului, respingerea argumentată științific a unor idei și principii nefondate, eronate, antiumaniste și atragerea pe poziții înaintate, revoluționare a partenerilor apropiați și receptivi față de aceste poziții. D., în acest sens, exclude, odată cu rigiditatea dogmatică, cu intoleranța simplistă și compromisurile neprincipiale, renunțarea la principii, revizuirea lor oportunistă, slăbirea spiritului critic, a combativității, științific și ideologic fundamentate.

DIAMANT, Teodor (1810 – 1841), reprezentant al socialismului utopic în România. A studiat matematica în Germania și în Franța, unde a devenit discipol al lui Ch. Fourier. Reîntors în țară, a colaborat la „Curierul românesc”, unde și-a expus concepțiile social-economice. D. a căutat să adapteze doctrina fourieristă la relațiile economice din țările române din acea perioadă. El concepea reorganizarea societății în mod naiv, fără schimbări în domeniul puterii politice, prin experimentarea în mic a unor noi rânduieli economice, pentru crearea și extinderea cărora nu existau însă condiții obiective. *Falansterul* înființat de el la Scăieni-Prahova, în 1835, pe moșia lui Emanoil Bălăceanu, a fost dizolvat, iar propunerea lui de a organiza în

Moldova, în 1841, „colonii agricole-industriale”, nu a fost acceptată. D. a preconizat lichidarea analfabetismului și a superstițiilor, dezrobirea ȝiganilor, precum și ideea unirii instrucției copiilor cu munca productivă. Op: „Scrieri economice” (postum, 1958).

DIANOETIC (gr. *dianoia* „prin gândire”), termen care se referă la facultatea gândirii discursive, raționale sau la rezultatele acesteia (în mod special în legătură cu opera lui Aristotel).

DICTATURA FASCISTĂ, regim politic militaro-polițienesc, antipopular, antidemocratic și anticomunist instaurat de cercurile cele mai reacționare ale claselor exploatatoare pentru a-și apăra dominația

și interesele de clasă. Caracteristice **d.f.** sunt: suspendarea drepturilor și libertăților democratice, a partidelor politice și a organizațiilor obștești progresiste, militarizarea vieții sociale, reprimarea forțelor democratice, comuniste, practica asasinatului și genocidului. Istoria consemnează regimurile de **d.f.** din Italia (1922 – 1944), Germania (1933 – 1945), Ungaria (1920 – 1944), Portugalia (1928 – 1974), Spania (1939 – 1976) și din alte țări. În România, la 6 septembrie 1940, cercurile cele mai reacționare ale burgheziei și moșierimii au adus la putere **d. militaro-fascistă**, regim de dominație prohitlerist și militarist, reprezentat de guvernul condus de generalul Ion Antonescu. Acest regim a aservit țara complet Germaniei hitleriste. Sprijinindu-se la început pe Garda de Fier, el a trecut la represiunea sângeroasă a mișcării comuniste, democratice, antifasciste și a împins țara în războiul antisovietic. Lupta forțelor patriotice, antifasciste, care s-a dezvoltat în aceste condiții, a culminat cu răsturnarea **d.f.** prin insurecția națională armată, antifascistă și antiimperialistă din august 1944, al cărui inspirator și organizator a fost Partidul Comunist Român.